
इदं पुस्तकं मोक्षमार्गां 'निर्णयसागर'-नाम्नि
मुद्रणालये मुद्रितम्.

सूचना.

अस्यो हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः स्वमस्तके विद्यमानोऽयवान् स तत्रैव
टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका यतोपनामकचिन्तामणिशामिहृताऽऽसीत्-
तथाऽपि तत्र कोशस्यानां केषांविच्छब्दानामसमावेशनापूर्वेषां शब्दानां समावेशनवि-
धया तत्पूर्ति कृतवता मया (शब्दटीकरोपनाया भट्टश्यामनाचार्येण) संशोधिता पाठा-
न्तरस्य शब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलमन्थोऽपि कलियुगस्याष्टम-
वस्थधिकमिषलार्दिशब्दछतीमिते संवत्सरे (४३९८) [यिस् १२९७ वर्षे] दस्तलिखितेन
पाठ्यग्रपुस्तकेन सादृष्टीकामन्थोऽपि रामाभय्यादिटीकाभिः सादृष्टं संवाचित इति द्रष्टव्यम् ॥

हेमचन्द्रश्च रुद्रभाष्यमरोऽयं सनातनः ।

एते कोशाः समाख्याताः संख्या पद्धिस्तानि स्मृता ॥”—इति ।

सधापि तत्र 'सनातनः'—इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो ननु व्याडिभाष्य-
र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वं वदूनां कोशानां विद्यमानत्वान् । “समाहृत्या-
न्यतश्चाणि”—इति (१ श्लो) वदताऽमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात् । व्याडेः परमप्रा-
चीनत्वे प्रमाणं तु महार्पणतत्त्वत्यादिप्रणीतं महामाध्यादिकम् । तथा हि—“संप्रहे एत-
त्प्राधान्येन परीक्षितम्”—इति महामाध्याम् (१ अ०, १ पा०, १ आ०) । संप्रहे इति ।
ग्रन्थविशेषे इति कैयटः । ग्रन्थविशेषे इति । संप्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकमन्थो ग्रन्थ इति
प्रसिद्धिरिति नागोजीमट्टकृतं विवरणम् (महामाध्याप्रदीपोदयोतः) । किं च, अग्नेदप्रा-
तिशाख्ये “व्याडेः सर्वप्राभिधानलोपः”—इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।

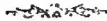
अथ ग्रन्थमरकोशदीकासु अन्यत्र च कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते
तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः । (हेमचन्द्रकृतः) ३,
अभिधानमाला ४, अमरवृत्तः ५, अमरमाला (अमरसिंहकृता) ६, अरुणः ७,
इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाग्रकोशः (जैनपुराणोत्तमदेवकृतः)
११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पवृक्षः (केशवकृतः) १४, कालः १५, कात्यायनः
१६, कोशसारः १७, गङ्गाधरः १८, गोवर्धनकोशः १९, चन्द्रकोशः २०, चरककोशः
२१, तारपालः २२, त्रिकाण्डशेषः (जैनपुराणोत्तमदेवकृतः) २३, त्रिविक्रमः २४,
दामोदरकोशः २५, दुर्गकोशः २६, देशिकोशः २७, द्विरूपकोशः २८, धनंजयः २९,
धनपालः ३०, धन्वन्तरिः ३१, धरणीकोशः (धरणीदासकृतः) ३२, धर्मदासः ३३,
नानार्थध्वनिमञ्जरी ३४, नानार्थरत्नमाला (भास्करकृता) ३५, नामनिधानम् ३६,
नाममाला ३७, नामलिङ्गानुशासनम् (अमरसिंहकृतम्) ३८, पदरत्नावली ३९,
पालकोशः ४०, पुटलकोशः ४१, भट्टमल्लः ४२, भरतमाला ४३, भागुरिकोशः ४४,
भुमकोशः ४५, भोगीन्द्रकोशः ४६, मङ्गकोशः ४७, महीपकोशः ४८, माधवकोशः ४९,
मुकुटः ५०, मुक्तावली (श्रीपरकृता) ५१, मुनिकोशः ५२, मेदिनी ५३, यादवः ५४,
रत्नकोशः ५५, रत्नमाला (दण्डाधिनाथोपनामक इरुगण्यकृता) ५६, रत्नमाला (हला-
युधकृता) ५७, रन्तिदेवः ५८, रमसः ५९, राजदेवः ६०, राजमुकुटः ६१, रुद्रकोशः
६२, वररुचिः ६३, वाचस्पतिः ६४, विक्रमादित्यः ६५, विश्वकोशः ६६, विश्वप्रकाशः ६७,
विश्वरूपः ६८, विश्वलोचनः ६९, वैजयन्ती ७०, वो [यो] पालितः ७१, व्याडिः ७२,
शब्दरत्नावली (मथुरेशकृता) ७३, शब्दार्णवः ७४, शब्दार्थचिन्तामणिः ७५, शाधवः
७६, शुभाङ्गः ७७, संसारवर्तः ७८, सज्जनकोशः ७९, सर्वधरः ८०, साहसाङ्गः ८१,
सुधा ८२, सुभूतिकोशः ८३, सोमनन्दिः ८४, हरकोशः ८५, हारवली (जैनपुराणो-
त्तमदेवकृता) ८६,—इति ॥

प्रकृतीरुपोपनामा
महामनाचार्यशर्मा

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ॥

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तेः प्रतिसंस्कृतेः ॥

संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः कचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्दे तं परमानन्दं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ ब्रह्मव-
द्यत्र विवरीकृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहधिकीर्णितस्य नामलिङ्गानु-
शासनस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृते भवते ग्रन्थादौ सिष्यशिष्यार्थं निबध्नाति ।
इति । भौ धीराः अगाधस्तातिगम्भीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनया
नेर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति मोऽधयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थे
व भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाह-
र्येति । अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तर्गाणि “नामलिङ्गानुशासनानि” समाहृत्य
एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्मर्यार्थैः प्रतिनमस्कृतैः प्रतिपदैः प्रकृतिप्रत्ययवि-
चारेण कृतमस्त्यङ्गैः वर्गैः सज्जातीयममूहैः संपूर्णं माहोपाई नास्तं स्वर्गित्वा-
दीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकानामानां अनुशासने व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ।
मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिमाणाद्वा त्रिभिः
श्लोकैः । प्रायश इति । अथ प्रायशः साहचर्येण रूपभेदेन आकाशविद्येतेन
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा “तत्सनीः पद्मालया पद्मा” । “दिनात्रोऽजगद्वै धनुः” ।
तथा कुत्रचित्साहचर्यान्तर्गतादिध्यातिर्ज्ञेयम् । यथा “अक्षपुग-
धिनी” । “अध्वान्मभूः सुगन्धेष्टः” । “विषद्विष्णुपदम्” । अथ भेदिन्यानि अक्षपु-
ग्वद्विषद्विष्णु आधिन्वान्मभूविष्णुपदमाहचर्यान्स्त्रीपुंनपुंसकानि । यथा

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
 सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
 आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्वसः ॥ ८ ॥
 बर्हिर्मुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
 वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ॥
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

पाप्मलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः घाँः घाँः त्रिविष्टपम् इति
 नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यन्वयं “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति सूत्रात् ।
 लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । घोदिर्घा द्वे स्त्रीलिङ्गे । घाँगोवदाघः । घाँः
 दिर्घा दिवः घुम्यामित्यादिरपरः । त्रिविष्टपे ऋषिं न पुंमके एव । त्रिदशालयादयः
 सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्धसाम्येन पर्यायान्तराणि
 स्वयमूयानि । स्त्रियाँ ऋषि इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः
 त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवो-
 कसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविपदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः
 ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्वसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं
 वेषाम् । ऋतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः देवतानि
 देवताः इति पञ्चिंशतिर्नामानि देवानाम् । व्यक्तिसाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः ।
 विकल्पेन देवतशब्दः पुंसि । यथा देवतमिदं देवतोऽयमिति । देव एव देवता
 स्यात् तत्त्वं ॥ ९ ॥ अथ महद्वाग्वि आह । आदित्येति । “आदित्या द्वादश
 प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वमवक्षाष्ट सेख्याताः पशूत्रिंशनुपिता मताः”
 ॥ १ ॥ “आमास्वराधतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्भुक्ताः । महाराजिकनामानो द्वे शते
 विश्वनिम्नया” ॥ २ ॥ “माध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः” ॥ आदित्या
 द्वादश । विश्वेदेवा दश । वमवोऽष्टौ । तुपिताः पशूत्रिंशत् । आमास्वराः
 षट्पुष्टिः । अनिला एकोनैपञ्चाशत् । महाराजिकाः विश्वत्पि रुद्रैर्नन्दयम् ।
 माध्या द्वादश । रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । अथ तुपिताद्या गणा
 पशूदपातञ्जलादीं द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । निधेति । विषाधग
 जीमूतवाहनादयः । अप्पग्नो देवाहनाः । यथाः बुधेगदयः । ग्धामि माया-

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
 सुपर्वाणः सुमनमस्त्रिदिवेशा दिवोर्कसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
 आदित्या ऋभवोऽम्बरा अमर्त्या अमृतान्वसः ॥ ८ ॥
 वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
 वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ॥
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

पापलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति
 नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वर्गित्यप्ययं “मृगादिनिपातमप्ययम्” इति सूत्रम् ।
 त्रिदशमप्यावाक्यमावबदित्यर्थः । द्यौर्दिया द्वे र्गालिद्वे । द्यौर्गौषदायः । द्यौः
 दिया दिवः सुभ्यामित्यादिरपरः । त्रिविष्टपं ऋषिं ननुमंके एष । त्रिदशालयादयः
 “अमृतादिसप्तद्वौपलक्षकाः । एषमृताश्चापि अर्धमाभ्येन पद्माभ्यान्वयानि
 त्वमृतानि । त्रिया ऋषिं इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः
 त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवोर्कसः “दिवो
 र्कसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविपदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः
 ऋभवः अम्बराः अमर्त्याः अमृतान्वसः ॥ ८ ॥ वर्हिर्मुखाः । वर्हिर्गर्गः दृष्ट
 याम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः देवतानि
 यताः इति वर्हिर्गर्गतिर्नामानि देवानाम् । व्यतिषाहन्त्याद्भुतवचनमयोपः ।
 इत्यनेन देवतशब्दः दुमि । यथा देवतमिदं देवतोऽप्यभिहितं । देव एव देवता
 शब्धे कम् ॥ ९ ॥ अथ गृह्याणि आह । आदित्येति । “आदित्या द्वादश
 तानि विधे देवा दश कृताः । समवस्थाप्य गेय्यानां चरन्तिस्तुविना कृताः”
 । १ ॥ “आभाग्रगधनुःपरिवर्ताः पञ्चासद्वनकाः । महागर्गिष्वनामनो द्वे दग्धे
 रक्षतिस्तथा” ॥ २ ॥ “साध्या द्वादश विद्यानां रुद्रा एकादश कृताः” । आदित्या
 तदर्थे । विधेदेवा दग्धे । समवस्थाप्य । तुपिताः देवदिवसः । आदित्याः
 त्रिःषष्टिः । अनिता एषोनेपञ्चासद् । महागर्गिष्वः विदित्यधिकरेणैकैकम् ।
 तासां द्वादशे । रुद्रा एकादश । एषा गणदेवताः । अथ हरेर्गणस्य कृता
 त्रिदशान्त्रिगर्गि द्वादशः ॥ १० ॥ देवलोकीनाम् । त्रिदशे । त्रिदशस्य
 त्रिदशान्नामदयः । अमर्त्याः देवाऽन्याः । वर्हिः दृष्टेयः । वर्हिर्गर्गः

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः ॥ ११ ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ॥

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥

समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिजिनः ॥ १३ ॥

पटभिज्ञो दशचलोऽद्वयवादी विनायकः ॥

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

विनो लङ्कादिवासिनः । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अमर-
मुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणिमन्त्रा-
“निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकमन्त्रकाः” । सिद्धाः विश्वावसुप्रभृ-
भूताः शालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयो-
जका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । मित्रलिङ्गत्वादग्रेऽनभि-
दममास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दै-
दनुजाः इन्द्रारयः दानवाः शुकशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः
दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः ।
सर्वं गतं ज्ञातं यस्य । समन्तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥
पटभिज्ञः दशचलः अद्वयवादी विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः
ष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धो-
गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । “तस्मैदम्” इत्यण् । अर्कवन्धुः मा-
यीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः । पटभिज्ञ-
अमितः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्वं
मानुष्यमतिः आत्मज्ञानं विषयभर्तृ काव्यव्यूहादिसिद्धिश्चेति इमानि
ज्ञायमानानि । दश चलानि यस्य दशचलः । “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्य-
ज्ञायलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धचलानि च” इति ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताञ्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

“नाभिजन्माण्डजः पूर्वोऽनिघनः कमलोद्भवः ॥

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १८ ॥ (१)

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

देत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ धाता अञ्जयोनिः दुहिणः “दुपणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः” कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः विधाता विश्वसृष्टि विधिः इति विंशति-
मल्लणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नारायणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टर-
श्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषीकाणामिन्द्रिया-
णामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ देत्यारिः पुण्डरीकाक्षः गोविन्दः
गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गः । शार्ङ्गस्य विकारो घनुः यस्यास्ति
मः । विष्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः
चक्रपाणिः चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देव-
कीनन्दनः शौरिः “शौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी
कंसारातिः अघोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वम्भरः कंटमजित् विष्णुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
श्रीयुक्तो यत्नः श्रीवत्सलः केशवर्तविशेषः लाञ्छनं चिह्नं यस्य । उक्तं च

विश्वम्भरः कट्टभजिद्रिधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
 (पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २२ ॥
 जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥) (
 वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २३
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽप्युताग्रजः ॥
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४
 नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्गो मुसली हली ॥
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
 कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥
 शम्भरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ॥
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७

हरिवंशे । श्रीवन्मेनोगमि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे मा
 पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकान्तकः ॥ २२ ॥ जलशायी वि
 मुरमर्दनः । इति पञ्चस्वार्तिश्रद्धिष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनक
 देवः । वसुदेव एव आनकदुन्दुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बल
 बलदेवः अप्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः
 नीलाम्बरः रोहिण्यः तालाङ्गः मृमली ॥ मृपली ॥ हली संकर्ष
 कालिन्दीभेदनः बलः । इति ममदक्ष बलरामस्य ॥ २५ ॥ म
 मागः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कन्दर्पः दर्पकः अनङ्गः कामः प
 ॥ २६ ॥ शम्भरारिः “ मन्मथारिः ” मनमिजः कुसुमेपुः अ
 धन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदन
 ॥ २७ ॥ “ अविन्दमशोकः यः पूर्णं यः नवमदिका ॥ नीलो
 पञ्चबाणस्य गायकाः ” ॥ १ ॥ “ उन्मादनम्नापनश्च शोषणः म
 र्पफेदनश्च कामस्य पञ्च पाणाः प्रकीर्तिताः ” ॥ २ ॥ प्रद्यु
 “ शम्भरारिः विधेतेजुः शम्भरतेजुः ” इत्यपि पाठान्तरम् । अनिर

ब्रह्मसूक्तं ज्येष्ठकेतुः स्यादनिरुद्ध उपापतिः ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २८ ॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥

(“भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका”) ॥ (१)

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥

(चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥

“अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ॥

सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः” ॥ १ ॥ (२)

गरुत्मान्गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥

इति चत्वारि प्रमुञ्जमृतोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः हरि-
प्रिया ॥ २८ ॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । “क्षीरान्धितनया” इत्यपि
पाठः । रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः ।
तस्य चक्रं सुदर्शननामकम् । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी ।
कौमोदक इति धीविष्णोर्नाम तस्यैव कौमोदकी “तस्मैदम्” इत्यण् ङीप् दुर्गसमतो-
ऽयमर्थः । “कौमोदकी” । तस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य
चापः शार्ङ्गम् । अस्योरः खलाञ्छनं श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्त्र अश्वाश्च शैव्य-
सुग्रीव-मेघपुष्प-वलाहकाश्चत्वारः । दारुकः सारथिः । मन्त्री उद्धवः ।
अनुजः गदः । तदुक्तम् “गदो धातुविष्णोश्च आमये नायुधे गदा” ।
एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्ष्यः वैनतेयः खगेश्वरः नागान्तकः विष्णु-
रथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥ शम्भुः ईशः
पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “मर्वः” ईशानः शंकरः चन्द्र-
शेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खण्डपरशुः गिरीशः गिरिः विलासस्य ईशः ।

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ॥

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३९ ॥

(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥) (१)

विनायको विघ्नराजद्वेमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ॥ ४१ ॥

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरभिभृर्गुहः ॥

बाहुलेयस्तारकजिह्मिशास्त्रः शिखिबाहनः ॥ ४२ ॥

पाप्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥

(मृङ्गी मृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४३ ॥

“कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥”) (२)

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ॥

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४४ ॥

१। काम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टमिद्वयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः, येन ब्रह्माण्डे
ई माति । गुरोर्भावः । लपोर्भावः । शान्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादेः । प्रकामस्य भाव
इच्छानभियातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्यारस आप्यात्राकारिणः ।
वशिनो भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । ” उमा कात्यायनी गौरी
काली “काला” ईशवती ईश्वरी “ईश्वरा” ॥ ३८ ॥ शिवा “शिवा” भवानी
रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिका अम्बिका ॥ ३९ ॥
आर्या दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ॥ विनायकः
विघ्नराजः द्वेमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदन्तः हेरम्बः लम्बोदरः पडाननः
इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः महामेनः शरजन्मा पडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनन्दनः
स्कन्दः सेनानीः अभिभृः गुहः बाहुलेयः तारकजिह्व विद्यागरः शिखिबाहनः ॥ ४२ ॥
पाप्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः “क्रौञ्चदारणः” इति सप्तदश
स्वन्दस्य । शृङ्गी मृङ्गी रिटिः तुण्डी नन्दिकः नन्दिकेश्वरः इति पञ्चामासि नन्दिनः ।
शृङ्गी मृङ्गीत्यर्थे धेनुकमिति कचिन् ॥ ४३ ॥ इन्द्रः मरुत्वान् मघवा “मघवान्”

१ इहमर्थे वाद्यपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ इहं पण्यमपि वाद्यपत्रपुस्तके नास्ति ॥

जिष्णुर्लेखर्पभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ॥

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥

संकन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाण्मेघवाहनः ॥

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥

हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातर्लिर्नन्दनं वनम् ॥ ४८ ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ॥

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥

ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिर्दुरं पविः ॥

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

पिड्डाजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः “द्वितालव्यः द्विदन्त्यश्च” पुरुहूतः
 पुरन्दरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्पभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य
 ‘मन्युर्दन्त्ये कर्ता कुधि’ इति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “मृत्रामा” गोत्रमित्
 वज्री वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः वलारातिः शचीपतिः
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराद् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संकन्दनः दुश्च्यवनः तुरापाद्
 मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पञ्चात्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराद्
 जकारान्तः । तुरापाद् हान्तः । ऋभुक्षा नान्तः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलो-
 मजेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४७॥ पुलोमजा शची “दन्त्यादिरपि” इन्द्राणी । इति
 त्रयमिन्द्रप्रियायाः । इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य
 मारुतिर्मातलिः । तस्योपवनं नन्दनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैज-
 यन्तनामा । जयन्तः पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातङ्गः ऐरावणः
 अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ह्लादिनी वज्रं कुलिशं भिर्दुरं
 “भिदिरे” पविः शतकोटिः स्वरुः “सन्तोऽपि” शम्भः “सम्भः । शम्भः । तालव्या
 अपि दन्त्याश्च सम्बन्धकारपांसव इत्युष्मविवेकः” दम्भोलिः अशनिः इति दशकं
 वक्ष्ये । तत्र ह्लादिनी स्त्री वज्रमस्त्री पुमपुंमकलिङ्गम् । पञ्चादयः पुंसि ।

व्योमयानं विमानोज्ज्वली नारदाद्याः सुरर्षयः ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥

पद्मते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५३ ॥

सनत्कुमारो वैषात्रः स्ववेद्यावश्विनीसुतो ॥

नासत्यावश्विनो दत्तावाश्विनेयो च तावुभौ ॥ ५४ ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्ववेद्या उर्वशीमुत्ताः ॥

हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

अग्निर्द्वयोः स्त्रीपुंमयोः ॥ ५० ॥ व्योमयानं विमानः द्वे विमानसः । तत्र विमानः पुंनि स्त्रीणि च । नारदेवलाद्याः सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं "पीयूषं" अमृतं सुधा श्रीयमृतस्य ॥ ५१ ॥ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मन्दाकिन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रीः रत्नसानुः सुरालयः पद्मकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥ मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः हरिचन्दनं पद्मते देवतरवः । तत्र हरिचन्दनं स्त्रीपुंमयोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः "सनान्कुमारः" वैषात्रः द्वे मनकादेः । स्ववेद्यां अश्विनीसुतो नासत्या अश्विनौ दत्ता आश्विनेयो इति पदं अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ अत एव द्विवचनम् ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुत्ताः उर्वशीमेनकारम्भेत्ताद्याः अप्सरसः स्ववेद्या इति चोच्यन्ते द्वे । "पृतावी मेनकारम्भा उर्वशी च तिलोचमा । मुकेशी मयुषोपायाः कथ्यन्तेऽप्सरसो पुंर्यः" ॥ अत्र अप्सरसः शब्द एकस्यामपि व्यक्तां बहुवचनान्तः शीलिहः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हृहृः एवमार्या येषां ते तथा दिवौकसां देवानां गन्धर्वाः गायना एकैकम् । आद्यशब्दाद्युभ्युवविधावमुचि-त्रयप्रमृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहो हाहाः हाहो हाहो हाहान् हाहा हाहाम्यामित्यादि "हाहाः मान्तोऽपि, गन्धर्वो हाहमि प्रोक्त इति रसकोशा-त्" हृहृशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हृहमित्यादि द्रष्टव्यम् । "हहा इत्यादिहस्यः दुःखदुःख-मयहम्बध । गीतमाधुर्ममेषां विव्यातां च हहाहृह इति व्यामोक्तेः" ॥ ५५ ॥

अभिर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वुधः ॥

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥

रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥

हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥

शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥

वह्नेर्द्रयोज्ज्वलकीलावर्चिर्हन्तिः शिखा स्त्रियाम् ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

अग्निः वैश्वानरः वह्निः वीतिहोत्रः । वीतिर्मर्ष्यं पुरोडाशादि ह्यतेऽसिन् ।
 धनञ्जयः कृपीटयोनिः । कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्न-
 कोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा । ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ वर्हिः
 शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उपर्वुधः आश्रयाशः “आश्रयाशः” बृहद्भानु-
 कृशानुः पारकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखा-
 वान आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशु वीहि वा शु क्षणोति क्षणं हिमायाम् इ-
 ति वृत्तार्थमप्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभुग् दहनः हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः
 “कार्त्तुः कर्त्तुः मनोज्ञा गुणोद्दिता गुणधरणा स्फुलिङ्गिनी रिश्वदामोऽग्न्या-
 मन् वर्चोविदाः” । दमुनाः “दमुनाः” शुक्रः चित्रभानुः विभावसुः । विभा-
 वमा वसु धनं यस्य सः । शुचिः अग्निर्वा इति चतुर्विंशदग्निनामानि । पर्हिः
 शुष्मेति संघातो रिगृहीतं च नाम । “शुक्रो वैश्वानरो वर्हिर्वहिःशुष्मा तनूनपात्
 इति श्रुत्यागवान्” । वह्नेर्द्रयोज्ज्वलकीलावर्चिर्हन्तिः । “इदन्तः मान्तोऽपि” शुष्यन्त्यनेन
 शुष्मा “नान्तः अदन्तोऽपि” । अग्निः “उर्गः बह्व्ये उर्गाः” । पादरः पदरानलः
 वा पादकायः ॥ ५९ ॥ आश्रयः कीलः अर्चिः “इदन्तोऽपि” हन्तिः शिखा पञ्चक-
 र्गोर्गवेति । त्व इत्यन्तर्हीनो ग्रीवृषयोः । अर्चिः ग्रीवपृषकयोः । हन्तिर्ग्री-
 वरिणः । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अयः अग्निकणयोः त्रिषु लिङ्गप्रपे । गेगायः
 गेगायः द्वे अयः सन्तापः ॥ ६० ॥ धमेगायः पितृवतिः ममवती पंगगादृ कृशानुः

(“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥
 क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥”) (१)
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद ॥
 कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ६१ ॥
 कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥
 राक्षसः कौणपः क्रव्याकव्यादोऽक्षप आशरः ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकपात्मजः ॥
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥
 समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
 नभस्वदातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥
 (प्रकम्पनो महावातो ह्यञ्ज्रावातः सृष्टिकः ॥ ६६ ॥) (२)

मुनाभ्राता शमनः यमराज्यमः ॥ ६१ ॥ कालः दण्डधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य
 यः पितृपतित्वान् । वैवस्वतः अन्तकः इति शतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः
 कौणपः “कौणपः” क्रव्यान् । क्रव्यं मांसं अस्ति इति क्रव्यान् । क्रव्यादः अक्षपः
 तस्य रक्तं पिबति “अक्षपः” आशरः आश्रणाति हिनस्तीत्याशरः “आशिरः”
 ६२ ॥ रात्रिचरः रात्रिचरः कर्बुरः “कर्बरः” निकपात्मजः यातुधानः
 “जातुधानः” पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पञ्चदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी
 पुंसके ॥ ६३ ॥ प्रचेताः वरुणः “वरुणः” पाशी यादसांपतिः । पृष्या अलुक् ।
 अप्पतिः पञ्चकं वरुणस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अन्तरिक्षे
 इति मञ्जरि श्वक्षुक्षिनि निपातनान् मत्स्य्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । गन्धवहः । गन्धवाहः अनिलः आशुगः
 समीरः मारुतः मरुन् जगत्प्राणः “जगन् प्राण इति पदद्वयमपि” समीरणः ॥ ६५ ॥
 नभस्वान् वातः “वातिः” पवनः पवमानः प्रभञ्जनः विंशतिर्नामानि वायोः ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानो च वायवः ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
 जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥
 सतते जनरताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥
 नित्यानवरताजंसमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
 अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च ॥ ७० ॥
 ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेपां सत्त्वगामि यत् ॥
 कुबेररूपम्बकसखो यक्षराहुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

प्रकम्पनः महावातः द्वयं महावायोः । स एव सवृष्टिकः सञ्ज्ञावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥
 प्राणः अपानः समानः उदानः ध्यानः इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तय
 चोक्तम् । 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे
 स्याद्धानः सर्वशरीरगः' इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणं
 दिनिमेषाश्च तद्यापाराः क्रमादमी' इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः रयः स्यदः
 ॥ ६७ ॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्णं
 अविलम्बितम् आशु एकादश त्वरितस्य । "[रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रा
 दयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति
 वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहः प्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति]
 ॥ ६८ ॥ सततं अनारतं अश्रान्तं सततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अज
 इति नवकं नित्यस्थ । "सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पीनः पुन्यं इति
 भेदः" अतिशयः भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भ
 तीव्रं एकान्तं नितान्तं गाढं वाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि
 शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यन्तं ह्रीवे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्
 द्रव्यवृत्तित्वामावे एव ज्ञेयम् । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति
 एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यद्वि
 तदेवास्येत्यर्थः ॥ यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो वृषः शीघ्रं गमनम् । मरातिशययो
 मत्वगामिन्यं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । "कचिन् भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशे
 प्यगामीत्यर्थः" । कुबेरः ध्यम्बकमनः यक्षराद् गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्म

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो घनाधिपः ॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥

यक्षेकपिङ्गलं विलं श्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥

कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥

स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ ७४ ॥

निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ (१)

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

द्यौदिवो द्वे म्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ॥

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म यम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायमी ॥

(विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥

“तारापयोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाविलम्” ॥) (६)

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

पुष्पकं धर्म आचारः इममुल्लोमादिर्यस्य । धनदः राजराजः घनाधिपः
 श्रेष्ठः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः एकपिङ्गलः लं विलः
 श्रीदः पुण्यजनेश्वरः गामदः कूबरः । अयं चैत्ररथः । अयं पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥ अयं
 कैलासः । अयं पूर्वमानं अलका । अयं विमानं पुष्पकम् । “पुष्पकः”
 वैश्वकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरङ्गवदनः मयुः कर्वाणि विष्णुमात्रम् ॥ ७४ ॥
 निधिः शेवधिः ॥ मामान्यनिधिः । ना द्युतिः । वाकाधिपदुष्यदशस्य सवन्तः ।
 नः पद्मः इत्यादयो निधिर्भेदाः । आदिशब्दान्महाकाशपदस्य । “आकाश
 मयः एको मकरकाशः । एतुन्दुन्दुर्नाताय सर्वस्य निधयो नव ॥” सर्वकम् ॥
 ते स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥ द्यौः द्यौः अर्धं व्योम पुष्करं अम्बरं नभः अन्तरिक्षं “अन्त-
 रिक्षं” गगनं अनन्तं सुरवर्त्म यम् ॥ १ ॥ वियद्विष्णुपदं आकाशं विहाय
 तादसः नाकोऽपि द्युः इत्येकोर्ध्वनिधिराकाशस्य । एष द्यौर्दिवो र्यद्विः ॥
 महापद्मेति हीनार्थं वदन्तः तादसः पुनर्यः ॥ १ ॥ एतद्विद्वन्महापद्मेति वदन्तः

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
 उत्तरा दिगुदीची स्याद्विश्वं तु त्रिषु दिग्भवे ॥
 (“अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥
 प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥”) (१)
 इन्द्रो वह्निः पितृपतिनेर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
 कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥
 (“रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥
 बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”) (२)
 ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
 पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥
 करिण्योऽश्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
 ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥
 क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

आकाशविहायसी क्लीवपुंसोः । विहायसनाकां पुंसि । पुग्व्ययं अलि
 मित्यर्थः । शेषं क्लीवे ॥ इति ध्योमवर्गः ॥ २ ॥ दिशः ककुभः काष्ठा
 आशाः हरितः पञ्चकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राच्यवाच
 प्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिग्वाची (अप्राची) ।
 पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् मोदीची एकम् । दिग्
 मित्येकं दिग्भवे । ‘दिगादिभ्य’ इति यन्प्रत्ययः, तन्निषु वाच्यलिङ्गम् । य
 दिग्वा हर्मी । दिग्वा हस्मिनीत्यादि । इन्द्रादयो ऽष्टौ क्रमान्पूर्वादीनां दि
 पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत इत्यष्टौ क्रमादिग्गजाः पूर्वादिदिशां धार
 गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अश्रमुः कपिला पिङ्गला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्
 शुभ्रदन्ती “शुभ्रदन्ती” अङ्गना (अञ्जना) अञ्जनावती एता अष्टौ करिण्यः क्रम
 दिग्गजानां शेष इत्यर्थः । एकैकम् । अपदिशं विदिक् इति उप दिशोर्म
 दिग्गजमध्यमां । तत्राऽपदिशं क्लीवाव्ययं नपुंसकं अव्ययं पत्यर्थः । विदि

अभ्यन्तरं त्यन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्ननयिबुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरन्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥

घनजीमूतमुदिरजलमुष्मयोनिः ॥ ७ ॥

कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥

स्नानितं गर्जितं मेघनिषेपे रसितादि च ॥ ८ ॥

शम्पाशतद्ददाशदिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥

तडित्सौदामिनी विद्युच्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

स्फूर्जयुर्ब्रनिषेपो मेघज्योतिरिरमदः ॥

इन्द्रायुषं शक्रधनुस्तदेव क्रजुरोहितम् ॥ १० ॥

वृष्टिर्वपं तद्विधातेऽवग्राहावग्रहो समौ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

स्त्रियाम् । यान्यामामन्तगानानि प्रदिशो विदिशथ ताः" इत्यमरमालायाम् ॥५॥
अभ्यन्तरं अन्तरालं द्वे अन्तराकाशस्य । चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्डलस्य । अभ्रं मेघः
वारिवाहः स्ननयिबुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः तडित्वान् वारिदः
अम्बुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः । "मुदिरः कामुकाग्रयोः" इति विश्वमेदिन्यौ । जल-
मूकः भूमयोनिः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादम्बिनी मेघमाला द्वे मेघपून्दस्य ।
अभ्रियमित्येकं मेघभवे तन्निषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय आसारः । अभ्रियं
जलम् । स्नानितं गर्जितं रमितं आदिशब्दान् घननितादि त्रयं मेघनिषेपे ॥ ८ ॥
शम्पा शतशदाशदिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदामाऽद्रिणा
एकदिक् । अथवा सुदामि मेघे वा मवा । अप् प्रत्ययः । "सुदामा तु पुमान्वा-
रिधर्गवर्तमेदयोः" इत्युक्तत्वात् । "सौदामिनी" विद्युत् चचला चपला दशकं
विद्युत्कृतायाः । चपलापि चेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जयुः ब्रनिषेपः "ब्रनि-
षेपः" इत्यमरानिनिषेपस्य । मेघज्योतिः इरमदः द्वे मेघज्योतिषः "बीज इति
प्रमिदस्य" । इन्द्रायुषं शक्रधनुः क्रजुरोहितम् । क्रजुश्च तत् रोहितं च इति त्रीणि
मेघप्रतिफलितानि रजिरमयो धनुर्गकाण्ये भान्ति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं
वृषं मेघवर्षणस्य । अवग्राहः अवग्रहः । "अवेग्रहो" इति वाचस्पत्ये । पक्षे अप् । वृषं

किरणोऽसमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥

स्युः प्रभारुद्युचिस्त्वद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥

रोचिः शोचिरुभे ह्रीवे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३३ ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तदन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३४ ॥

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपदे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

कारतेजोविशेषस्य । परिवेषमाह चर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । “मण्डलं
परिधिश्चोपमूर्यकम्” इति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उन्नः मयूखः अंशुः
घृणिः । जिघर्ति इति घृणिः । “घृ क्षरणदीप्त्योः” “घृ सेचने” वा । गश्मिः
घृष्णिः पृश्निः] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य ।
स्त्रीपुंसयोः । “द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुन्नः करः पदम्” इति शब्दार्णवः ।
चिर्मुनिभेदे ना गमस्तावनपुंसकम्” इति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम्
मित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरस्योक्तेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा र
त्विद् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्र
दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सान्ते ह्रीवे । द्विवचने तु
शोचिर्षी । भाः सान्तः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं मूर्धप्रभायाः ।
अस्थत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं चतुष्टयमीषदृष्णे । इदं

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे-दिवसवासरो ॥
 प्रत्यूपोऽहर्मुखं कल्यमुपःप्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥
 (“व्युष्टं विभातं द्वे क्लीवे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥) (१)
 प्रभातं च दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ॥
 प्राह्वापराह्मध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
 विभावरीतमस्विन्यो रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥
 आगामिवर्तमानाहर्मुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । “तकलो निशि पूर्णिमाति-
 थीनुपतस्थेऽतिथिरकिका तिथिः” इति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः दिवसः वासरः
 पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसयामसं क्लीवपुंगोः । प्रत्युपः अहर्मुखं कल्य
 (कल्य) उपः (ऊपः उपा) “उपा प्रभातं गोसर्गः” इति त्रिकाण्डशेषः ।
 प्रत्युपः (प्रत्युपः) “उपः प्रत्युपमि क्लीवं पितृप्रसूं च योविति ” प्रभातं पदं
 प्रभातस्य । तत्रापः प्रत्युपोऽन्तः पुंसि क्लीवे च । “प्रत्युपोऽहर्मुखं वर्गा” इति
 मेदिनी । कल्य तालध्यान्तम् ॥ २ ॥ दिनान्तः सायं “सायः” सन्ध्या “सन्ध्या” ।
 “सन्ध्या पितृप्रसूः सन्ध्या” इति शब्दार्णवः । सम्यग् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या ।
 पितृप्रसूः चत्वारि दिनान्ते । तत्र सायमित्यप्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः काण्डे
 दिनान्ते च” इति मेदिन्यादिषु साम इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययरणे
 वक्ष्यमाणत्वाद्वा सायोऽन्तः पुंस्येव । प्राह्वादयः समाहृताः त्रिगन्ध्यं श्रेयम् ।
 “आचन्तो वेति पाथिकी क्लीयता । पक्षे त्रिगन्ध्या” एकम् । तत्र प्राहः पूर्वाह्नः ।
 शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः (रात्री) “रात्री रात्रिस्तम-
 स्विनी” इति शब्दार्णवः । त्रियामा क्षणदा क्षणमुन्मव निज्योपागम्यति वा ददाति ।
 क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिर्गपि) यामिनी तमी “तमा तमिः”
 द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा एकम् । या
 चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्योत्स्नी एकम् । “ज्योत्स्नी ज्यो-
 तिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमयः प्रभा” इति शाब्जतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां

सोपग्रहोपरक्तो द्वावभ्युत्पात उपाहितः ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरो ॥ १० ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुरुकृष्णो मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तेरयनं त्रिभिः ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

दर्शनमग्रमिति । राहुणा चन्द्रे मूर्धे च ग्रन्थे मति तस्य ग्रासस्योपरागः ग्रह इति
तामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपग्रहः उपरक्तः इति द्वे गृहग्रन्थस्येन्द्रोः मूर्धस्य वा । अग्न्यु-
त्पातः उपाहितः इति द्वे बाह्विह्नोपमर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचिदाप्रयमण्डला-
दुत्पन्नो भवति तस्यैत्येकं । धूमकेन्वाग्न्यस्योत्पातस्येत्यपरं । एकयोक्त्याऽपृथ-
ग्वचनेन पुष्पवन्तावित्युक्ता मूर्धोचन्द्रमर्मा त्रयो एकम् । एकयोक्त्येति वचनात्पु-
ष्पवन्त इति पुष्पपानिति वा मूर्धः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्ये-
कयोक्त्या द्वावापृथिव्या उच्येते । पुष्पवन्नशब्दो मतुवन्तोऽकारान्तश्च । “घर्णी-
गृहिस्त्वग्नितपुष्पवन्ताभ्याम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिप्-
दकालः । “अक्षिपस्त्वपरिधेयो निमेषः पङ्क्तिर्तिनः” इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा
मिलित्वा एका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कला-
त्रिंशन्निलित्वा एकः क्षणः । ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्षीय-
मूर्धोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकोऽहोरात्रः । अष्टा सहिता रात्रिरहोरात्रः ।
अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः ममाहार इति विग्रहः गाधुः । अन्यथा अजभाव-
प्रसङ्गात् । अहःपूर्वाश्रित्यशब्दाद्विन्द्र एवाञ्चिधानात् । तेऽहोरात्राः पञ्चदश-
मेग्याका एकः पक्षः । पक्षौ द्विविधः शुद्धः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः
शुद्धः कृष्णश्चपक्षः । यतः शुद्धादिक्रमेण प्रायशो मासप्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षा-
वेको मासः । चान्द्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ मार्गा क्रतुरेकः
स च हेमन्तादिमंत्रः । माषादीत्यपि पाठः । माषाधुपक्रमस्तु अयनारम्भवशा-
ज्ज्ञेयः । तर्कतुभिसिभिरेकमयनम् । तद्विधा मूर्धगतिभेदान् । अर्कस्योदगतिः
उत्तरायणम् अयने गच्छति अर्कः अनेन । अय गतौ न्युद्, “

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्णकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृद्ध स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

पडमी ऋतवःपुंसि मार्गादीनां युगेः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽर्ध्रा शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पेत्रो वर्षेण देवतः ॥

देवे युगसहस्रे दे ब्राह्मः कल्पो तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

मयः शुग्भिः ग्रीणि वसन्तस्य । ग्रीष्मः उष्णकः (उष्णकः) ॥ १८ ॥ निदाघः
निदाघः दसन्तेऽथ । “दह भस्मीकरणे” । “इत्यथ” इति पञ्च । न्यशादिन्यान्वयम् ।
पुष्पसमयः उष्णः उष्मागमः “उष्मागमः” तपः इति ममकः ग्रीष्मस्य । तपोऽका-
... पुमि । प्रावृद्धवर्षेण वृद्धमहृष्टा वृद्धयत्र “वृष्टमेवने” “नदिहति” इति दीपः ।
... दे वर्षतोः । तत्र प्रावृद्धाब्दः पालः स्त्रियाम् । वर्षाशब्दस्यु र्शीलिहो भूमि
... बहवचनान् इत्यर्थः । शरदित्येकः ऋतुः स र्शीलिहो दक्षिणः ॥ १९ ॥ अर्ध्रा
... मन्तादयः पडपि ऋतवः ऋतुमन्त्रकाः । ऋतुशब्दः पुलिहः । ते च हेमन्तादयः
... र्ग्रीष्मादिमामानां पटिपुर्मैः क्रमाद्वर्त्तन्ति । उक्तं च । “आदाय मार्गशीर्षाद ही
... मा माहृतुमेतः” इति । मैत्रग्नयः वसन्तः अब्दः हायनः शरत् ममाः पट्ट वर्षस्य ।
... त्र हायनः अस्त्रियाम् । ममाः स्त्रियां बहुव्ये च । ममां ममां स्त्रियाच्चे इत्ये-
... त्वेऽपि दसन्ते ॥ २० ॥ मातुपेय मामेन एकः पञ्चोऽहोरात्रः । तत्र वृष्णा-
... एव्या उपगमार्थे दिनाग्भ्यः शुक्ला एव्या उपगमार्थे रात्र्याग्भ्यः । तदा मातुपेय वसन्त
... देवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोपगमवर्त्तने दिनम् । दक्षिणावर्त्तने रात्रिः । मातुपेयार्थं
... पञ्चतादि युगचतुष्टये नद्वैव युगं त्रयम् । एवं देवे द्वे युगमहस्ये ब्राह्मोऽहोरात्रः ।
अथमर्थः—उक्तानां देवताहोरात्राणां पञ्चदशिकावर्त्तने दिव्यं वर्षम् । दिव्यं-
... इति शब्दमिदं महर्षीनांनुवचनपुर्यां तत्र देवानामेकं युगं मन्वन्तरं ब्रह्मणो दिने तन्म-
... भूतानां स्थितिबालम्बादन्त्येव रात्रिर्भूतानां प्रत्यक्षान् इति । अत्र उक्तं ही वन्त-
... रिति । ये द्वे देवे युगमहस्ये तौ त्वां कल्पो स्थितिप्रत्यक्षान्तादित्यर्थः ॥ २१ ॥
दिव्यानां युगानां वा एकमहर्षिगेषाधिक्यं कदापि न्यवन्त्यन्तम् । कल्पोऽहो-
... दशरात्रादीनामन्वन्तरमहर्षीणां प्रथिर्वा । तदहर्षिगेषाधिक्यं दिने रात्रिर्गुणः ।

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥

हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

(जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (१)

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

तत्रेण सामानाधिकरण्येऽपि म्यलिङ्गं न जहति । “प्रशंसायचनैश्च” इति कृष्णसर्पवा-
त्पुष्पादिपदं नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता
गौमघर्षिका । गोप्रकाण्डम् । ब्राह्मणोदः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन
रजम् । “इष्टं गतौ” यप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकदैवसोऽय उच्यते

त्री । विधिः पुंसि । हेतुः कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं
निदानं एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ।
‘ज्ञा अवबोधने’ “आतो नुप” इति कः । “आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसो-
पि । धृतायपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि” ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैव-
स्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः
कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्योच्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते
गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी सान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः
उत्पत्तिः उद्भवः पदं जन्मनः । जनुः सान्तम् । जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी
जन्तुः जन्युः शरीरी पदं प्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादि पदं केचिदत्र पठन्ति
इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पदं दृश्यते । जातिः जातं सामान्यं
त्रये घटत्वादिजानेः । व्यसितः व्यज्यतेऽनया व्यसितः । “अङ्ग व्यक्त्यादां”

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

धीधारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥

(“अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥”) (?)

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

(“विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥”) (?)

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥

संदेहद्रापरो चाथ समो निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥

समो सिद्धान्तराद्धान्तो भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

चित् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वान्तं हृत् मानसं हृत्
सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारान्तः ॥ २ ॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥ बुद्धिः मनीषा मर्मा
ईषा । ईष गत्यादिषु, शक्यत्वादिः । धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी श्रेः मोहस्तं मुष्णा
“मुष्प स्तेयं” । श्रीहो विच् । “मूलविभुज” इति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धि
चित् संवित् प्रतिपत् क्षप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तान्तः । संवि
प्रतिपत् च दान्तः ॥ १ ॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं क
मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । अवधानादि त्रये समाधानस्य । चित्
भोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्र
प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ विमर्शादित्रये पूर्वानुभूताविस्मरणस्य । अध्या
हारः तर्कः ऊहः त्रये तर्कस्य । अपूर्वोन्प्रेक्षणं तर्कः । विचिकित्सा विपूषा
किञ्चिः मन्मन्तादकारः । मेशयः संदेहः द्रापः द्वौ परौ प्रकाशं यस्य पृषोदगादि
त्वादात्वम् । चन्पाणि मेषमज्ञानस्य । यथा व्याधुर्वा पुष्पो वेति मेषयः । निर्णय
निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभावादि
ज्ञानस्य । नास्ति परलोको इति मनियेयस्य तस्य भावो नास्तिरुता । व्यापाद
द्रोहचिन्तनम् द्वे परद्रोहचिन्तनस्य । मिद्धान्तः गद्धान्तः द्वे मिद्धान्तस्य । मिद्घ
अन्तो निर्णयो यस्य स मिद्धान्तः । भ्रान्तिः मिथ्यामतिः भ्रमः प्रपञ्चवार्थ
ज्ञानस्य । व्याधुर्वा पुष्पोऽप्यमिति ज्ञानं भ्रान्तिः । व्याधुर्वा पुष्पो पापमित्य

१ इदमर्थं कालवर्गपुल्लकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्थं कालवर्गपुल्लकेऽपि नास्ति ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥

मुक्तिः केवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गांश्चाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥

कमेन्द्रियं तु पाखादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

नेत्रकोटिकं ज्ञानं मोक्षयः । व्यार्णा व्याणुर्गिति ज्ञानं निधयः ॥ ४ ॥
 मोक्षि आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रयः मधव अङ्गीकारः अभ्युपगमः
 प्रतिधयः समाधिः दृष्टकं अङ्गीकारस्य । तत्र मोक्षि आगूश्च विद्याम् ।
 आगूःपुषन् । आर्णा आगू इत्यादि । पक्षे भूषन् आगुरी आगुर इत्यादि
 ५ ॥ मोक्षविषयं वा धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षज्ञानादन्त्यत्र ज्ञानं
 पक्षे विद्यादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धौज्ञानम् ।
 निमित्तनिमित्तं वा तयोर्धीः वा विज्ञानमिति वा । “विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने”
 इति ईमः । एकम् । मुक्तिः जन्ममरणभ्यां मोक्षनं “मुच्यते मोक्षये” वितम् ।
 मुक्तिर्मोक्षनमोक्षयोः” इति ईमः । केवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अनिशयेन शब्दस्य
 मुनि “प्रज्ञास्यस्य” इति धादेराः । निःश्रेयसम् । “अचतु” इति निपातनादच-
 मृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अएकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः ।
 ई प्रधाना मतिः । अहमिति विभक्तिप्रतिष्पकप्रत्यये अहंकारार्थम् । इय-
 ज्ञानस्य । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति मोक्षस्य इति
 इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रिदं इन्द्रियमन्तो-
 नेष्टम् । त्रयं पाशुगदेन्द्रियस्य । विषयि नान्तम् । पाशुपत्यादि कमेन्द्रिय-
 मुच्यते । आदिना पाशादि । तत्तथा । “पाशुपत्ये पाणिपादौ पाशदेन्द्रिय-
 मेवम् । उगर्ग आनन्दादानमत्यालपाथ तत्विषया” इति । कमेन्द्रियादि
 धीन्द्रियमुच्यते । आदिना मोक्षादि । “मनः कलेस्पया नेष्टं मनसा च मर्या-
 मर ॥ नादिकान् येति चरानि धीन्द्रियानि प्रचक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ कमे-
 भेदानाह । त्वरः “दीर्घादिवि वृषरोऽपि” कषादः द्वे कृदाब्दे इह-
 मन्त्रावया हृष्ट इति कदाचित् । कृदाब्दः इष्ट इष्ट इष्ट इष्ट । इष्टं त्व-

तुवरस्तु कपायोष्णी मधुरो लवणः कटुः ॥

तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्रसु पडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ॥

आमोदः सोऽतिनिहारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

समाकर्षी तु निहारी सुरभिघ्राणतर्पणः ॥

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विष्वं स्यादामगन्धि यत् ॥

शुक्रशुभ्रशुचिश्चेतविशदस्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

राधाः पडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो निम्बादौ । अम्लस्तिचिञ्ज्यादौ “अम्बु” । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति च्छा” । कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः पडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तत्र रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । “तुवरकपायौ नपुंसका अस्त्रीत्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपञ्चादेर्निरासः । योऽतिनिहारी अन्तममाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते । “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः । यकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिलथा” इति शब्दार्णवः । एकम् । इदं परं आगुणाद्गुणाः शुक्रादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्ग अभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निहारी द्वे दूग्निपाति गन्धद्रव्यस्य । निहर्तव्यवश्यं मनो निहारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगन्धः सुगन्धिश्चत्वारि शोभनगन्धयुक्तस्य । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । आमोदी मुखवासनः इति द्वे यन्मूर्ता वागयति तस्य ताम्बूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगन्धिः दुर्गन्धो द्वे अनिष्टगन्धयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गन्धो यस्य सः । यदामगन्धि तद्विष्वं एकं अपरुर्मासादिगन्धस्य । आमोऽपरुमलमस्येव गन्धो यस्य तत् । “उपमानाश” इतीन् । शुक्रः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः पाण्डुरः ॥ १२ ॥ अवदातः मितः गौरः अरलशः “वलधोऽपि” “वटिमागुरिः” इत्यनेनालोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पाण्डुरः । “नगपांगुपाण्डुम्यथ” इति रः । पाण्डुः पोटश नामानि शुक्रम्य । नयार्जुनान्यानि त्रयोदश नामानि शुक्रम्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

जयदातः सितो गौरोज्ज्वलक्षो धवलोज्ज्वलः ॥
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूमरः ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
अज्यस्तरागस्त्यरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्यावः श्यात्कपिशो धूमधूमलो कृष्णलोहिते ॥
कटारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गो कटुपिङ्गलो ॥ १६ ॥

मिथश्चरन्त्येति विभागः नाष्टः । शब्दार्णवे तु “श्वेतम्नु ममपीनोऽर्मा रक्ततर-
जपागविः । पलक्षम्नु मितः श्यावः कदर्लीतुगुमोपमः” ॥ “अर्जुनम्नु मितः कृष्ण-
शोऽपान् बुमुदरागविः । पाण्डुम्नु पीतमागार्धः वेत्रकीधूलिमधिमः” इत्युक्तम् ।
“श्यावः पाण्डुमागर्हो” इति हर्मः । इष्यपाण्डुः धूमरः । “धूमरस्तु सितः पीतले-
खितः ककुलच्छविः” इति शब्दार्णवः । द्वे इषट्बलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः
मितः श्यामः कालः श्यामलः मेचकः । “मेचकः कृष्णनीलः सादतमीषु-
रक्षिभः” इति शब्दार्णवः । ममकः नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरि-
द्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः “पालाशोऽपि” हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिप्र-
त्ययस्य । हरितान्तः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकन-
दच्छविः रक्तोत्पलामः स शोण इत्येकम् । योऽज्यस्तराग इषट्बलः सौरुणः ।
अरुणः कृष्णलोहितः” इत्यमरमाला एकम् । यः श्वेतमिथो रक्तः स पाटल
इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूमगरुणवर्णस्य । कपिमेकैकः तद्दर्शो-
न्त्यस्य कपिशः । धूमः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिथलोहितवर्णस्य ।
कटारः कपिलः पिङ्गः पिङ्गः कटुः पिङ्गलः षट् पिङ्गलवर्णस्य । अयमत्यन्त-
गौरपालकस्य फेदेषु प्रसिद्धः । “पिङ्गा गौरोचना पाण्डुः” इति कात्यः । शब्दार्णवे
तु “मितपीतहग्निवतः कटारस्तृणवद्विवत् । अयं तद्रक्तपीताहः कपिलो गोवि-
भूषणः । हरितांशेऽधिकेऽर्मा तु पिङ्गः पद्मधूलिवत् । पिङ्गस्त्वसिताये-
शान्पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु पञ्चायः पिङ्गे शुक्राङ्गरुण्डवत्” इत्युक्तम्
॥ १६ ॥ चित्रं किर्मीरः “किर्मीरः” कल्माषः श्वलः एतः कर्पूरः षट् कर्पूरस्य
विचित्रवर्णसंस्पर्धः । शुक्रादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः शुम्भि । चित्रं तु रूप-

चित्रं किर्मीरकल्माषश्वलेताश्च कर्तुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्यणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिरुपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः

तिङ्मुखन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

भेदाद्युपसक्तम् । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति यन्तुनि वर्तमाना
गुणिलिङ्गाः अभिधेयलिङ्गाः । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्” इति गुणिनि धर्मा-
नत्वम् । तत्रत्याख्याने “गुणगुणिनोरभेदाभिर्वाहः” इति महामाये । यथा “
शार्दी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्ये तु “वर्णादनुदात्तात्तोपयती-
नः” इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहि-
लोहिनी लोहितेत्यादि ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः ॥ ५ ॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । “ब्रा-
ह्मजातौ” इति टिलोपः ङीष् । भारती भाषा गीः गिरापि । “ब्रह्मणी वचनं वच-
जल्पितं गदितं गिरा” इति शब्दार्णवः । “गीर्भणितिर्गिरा” इति त्रिकाण्डशेषः । त-
गिरा वाणीति षाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषि-
वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यन्तानि वचनाधि-
ष्टाभ्यां देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफान्तः ॥ १ ॥
अपभ्रष्टः शब्दः गावीगोणीत्यादिः अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् ।
शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततन्तु-
वाचकः पट इति । तिङ्मुखन्तचयः तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम् । वचेष्यत-
“वचोऽशब्दसंज्ञायाम्” इति कृत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचति भवति पाको भवती-
त्यर्थः । सुबन्तचयो यथा । “प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्” कारकान्विता कार-
कैः संनद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्रदण्डेन । अत्रान्वि-
तत्वं आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयम् ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्नायः त्रयी-
पत्वारि वेदस्य । अत्र लिङ्संज्ञो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या
व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदम्-

स्त्रियामृक्तामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहिका प्रहेलिका ॥

लत्वात्स्मृत्युरतोऽपि विधिधर्म एव। यदाह गौतमः। “श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः” इति। केचिषु लिङ्गमकरो मा भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः। “विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते। ऋक् अच्यन्ते सूच्यन्ते देवा अनया। “ऋक् स्तुतौ” संपदादित्वाद् हिप्। अस्मि मजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया। तत्र ऋक् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥३॥ कल्पो ध्याकरणमित्यादि वेदस्साङ्गे ज्ञेयम्। “शिक्षा कल्पो ध्याकरणं धर्मतत्त्व ज्योतिषां गतिः। छन्दोविचित्रिरित्येव पठ्यो वेद उच्यते” ॥ प्रसङ्गादिदन्विच्यते। वेदानामर्था विकृतयः। “जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो हस्तः। अर्था विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” ॥ ५६ शास्त्राभ्याह। “गौतमः कणादस्य कपिलस्य पठञ्जलेः। ध्यासस्य जैमिनेयापि दर्शनानि पठेव ॥ चतुर्दश विद्याः। “अज्ञानि वेदाद्यत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं तर्क विद्या संताश्चतुर्दश” ॥ कल्पः कल्पमृगम्। ओङ्कारः प्रणवः द्वे। इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽप्यर्थं तदास्तेऽस्मिन्। “आप्त उपवेदने” अधिपते यम्। दुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महामारतादेः। उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः। त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। चतुर्थः चितो नोक्तो यतोऽस्मां छान्दसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकः तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम्। दण्डनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते। अर्थस्य धर्म्यादेः शास्त्रम्। आख्यायिका उपलब्धार्था इव अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य भागवदत्तादेः। यत्पञ्चलक्षणं तन्पुराणमुच्यते। “सर्गश्च प्रतिपदश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुर्णं पञ्चलक्षणम्” ॥ ५॥ प्रबन्धस्य वाक्यविम्वरस्य वा कल्पना रचना मा कथा एकः नाटकनामाख्यादेः। प्रवहिका “प्रव-

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
 समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥
 वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥
 हृतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥
 उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

ठिका" प्रहेलिका द्वयं यथापरैः संदिश्यते तादृशगुणाभिधानस्य । यथा । "यानीं
 पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिता-
 म्यंहमिति" । यदुक्तम् । "व्यवर्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यदु-
 र्ध्वसंयद् कथ्यते सा प्रहेलिकेति" । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्म-
 धार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः । वेदार्थसरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरिति
 ऽपि । स्मरतेः कितन् एकम् । समाहृतिः संग्रहः । "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थ-
 मग्रभाष्ययोः । निषन्धो यः समासेन संग्रहे तं विदुर्बुधाः" इत्यं संग्रहग्रन्थस्य ।
 या समासार्था पूर्णार्थार्था कविशक्तितपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था या
 समस्या । "यथा शतचन्द्रं नमस्तलम्" । तत्पूरणं यथा । "दामोदकरापातविहते
 कृतचेतसा । एष्टे चाशूरमल्लेन" इति । समस्या त्वसमामार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णो-
 त्थः । किं वदन्ती "किंवदन्तिः" जनश्रुतिः जनैः श्रूयते । कर्मणि कित-
 ने चतुर्थे नामनी लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः उदन्तः चत्वारि यथ-
 म्बितलोककृतकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आदा अभिधानं नामधेयम्
 भाग्येति नामशब्दान् धेयप्रत्ययः । नाम पदं नाम्नः । हृतिः आकारणा आदा
 प्रथं आदानस्य । या बहुभिः कृता हृतिः नामहृतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वाद
 विवादः व्यवहारः । "वि नानार्थेष्वर्थे मदेहे हर्षे हा उच्यते । नानार्थेदेहे
 हर्षाववहारः प्रकीर्तितः" इति कान्यायनः । हे ऋषदानादिनिमित्तविविधरा-
 दस्य । उपन्यासः काश्चिन् काचोमृष्टमिष मुममृष्टकम् । उपोद्-
 घातः उदाहारः हे प्रकृतमिषार्थवितनस्य । तदुक्तम् । "चिन्ता प्रकृतमिषार्थो-
 पोद्घातं शपथने" इति । उपोद्घातादि हे वरयमाणोपयोग्यधेयनेनोक्ति-
 शपने शपथः इत्यम् ॥ ९ ॥ शपथः अनुयोगः श्रुत्या शपथं प्रकृतम् । प्रतिशपथं उप-

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुर्वेष्टुष्टं तु घोषणा ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

अति,

प्रतिवाचनस्य । मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसि” इत्याद्यसत्या-
 यम् । मिथ्याभिर्शंसनम् ॥ १० ॥ अभिशापः द्वे सुगपानादिमिथ्यापापोद्भाव-
 । अनुरागजः गुणानुरागोत्पन्नः शब्दः प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः ।
 कीर्तिः प्रमादयशसोर्विस्तारं कर्दमेऽपि च” इति हेमः । समज्ञा “समञ्ज्या समाज्ञा
 त पाठान्तरम्” प्रत्ययं कीर्तिः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥
 द्वारं त्रिवारं चोक्तं आग्नेडितमुच्यते । यथा “सर्पः सर्प इति” एकम् । उर्वे-
 ष्टं घोषणा द्वे उर्वेष्टोपस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्षो विकारः सा काकुः
 कम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः” आक्षेपः निर्वादः ।
 परीवादः “परिवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निन्दा गर्हणं दश
 निन्दायाः । अपवादयदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं
 भाषितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तत्पर्ययम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो
 निमुरभाषणं परुष एव पारुष्यम् । स्वार्थे ष्यप् । अतिवादः द्वे निमुरभाषणस्य ।
 अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरोऽमि त्वां पातयिष्यामि” इत्यादि वज्र-
 र्त्सनमुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्ततां क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः यः
 सनिन्दः निन्दायुक्त उपालम्भस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । उपालम्भो द्वेधा । गुणा-
 विष्काणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आधो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् ।
 द्वितीयस्तु पन्धकीगुप्तस्य तवोचिनमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः न परिभाषणम्

तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥
 अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ॥
 ("चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशो दुरेपणा ॥ १७ ॥")
 अस्त्रीचाटुचटुश्लाघा प्रेम्णामिथ्याविकल्थनम् ॥ १८ ॥
 संदेशवाग्वाचिकं स्यादाग्भेदास्तु त्रिपूतरे ॥ १९ ॥
 रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभालिका ॥
 अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आ
 लंभम् । आक्षारणमिति लीचमपि । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्य
 मूर्तरुमागणस्य । यदनर्थकं वचः न प्रलापः इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः
 भाषा द्वे बहुजो भाषणस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वरुमागणस्य ।
 भाषः शिरोधार्यः द्वे अन्योन्यरिक्तभाषणस्य । मिथः परस्परं उरितप्रत्यु
 पुरभं पद्मागं न मेलापः । आलापस्तु एकेनापि क्रियते ॥ १६ ॥ सुप्रल
 गुणनं द्वे सुभाषितस्य । अपलापः निहवः द्वे गोपनकाग्विचनस्य । यथा ता
 ध्यानि प्रतिपादिनि निद्राः । बोधादिप्रयमद्वुतप्रभस्य । शापादिप्रयं शा
 पचनम् । नादिनि प्रयं प्रेम्णा मिथ्यामागणस्य । संदेशवागः वाचिकं द्वे दूत
 वचः सम्प्रगन्ताश्चिद्विनिद्राः ॥ १७ ॥ यथा रुशती शब्दः रुशद्वचनम् । या अक
 ल्यान्तं रुश मा रुशती पदं कान्तम् । या शुभालिका वाक् कल्याणा "कान्त्यापि"
 कल्याणम् । यदनित्येन मूर्ते तस्यान्ती एकम् । मीमांसा हृदयंगमं द्वे मीमां
 सचनम् ॥ १८ ॥ निद्रां वचनं द्वे कल्याणचनम् । प्राप्तां अधीष्टं द्वे शिथिल
 चनम् । अत्यर्थमधुरमन्दादिचनम् इत्यर्थः । सान्त्वं कान्तं वचनं तत्र मन्त्र
 चनम् । मन्त्रं इत्यर्थः । "मन्त्रं मन्त्रेऽपि स्थापितमन्त्रं वचनम् । यथा-

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
 कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽप्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
 ("नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
 स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥१॥") (१)
 समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु बलकी ॥
 विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
 ततं वीणादिकं वाद्यमानजं मुरजादिकम् ॥
 वंश्यादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं धनम् ॥ ४ ॥

१५ ध्वनौ प्रोक्ताः । ध्वनतमस्याः । पञ्चमे कोकिलाः । तदुच्यते नारदेन । "पटुं रीति
 पूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्ममम् । अजायिको तु गान्धारं प्रोक्त्वो नर्दति मध्य-
 म् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रीति पञ्चमम् । अथस्तु ध्वनतं रीति
 तदं रीति कुञ्जरः" इति ॥२॥ मूष्मे कले काकलीत्येकं खीलितम् । ईषत् कलः
 प्रोक्ता । "ईषदर्थे च" इति कोः कादेशः । गीरादिः । "काकलिरपि" कलेरित् ।
 ॥ सुपिदितं काकलिभिः कुलीनः" इति प्रयोगः । मधुरः श्रुतिगुणः । स चामो
 १६ कण्ठोऽप्यवताधरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र इत्ये-
 १७ नित्यम् । अन्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमन्द्रतागस्त्रिषु ॥ २ ॥ यः सम-
 १८ तलयः सम्पगन्वितोऽनुगतो लघो गीतादिमाम्यं यत्र स एकताल उच्यते ।
 १९ वीणादिकः समन्तालो मानमसत्वेकतालः" एकम् । वीणा बलकी विपक्षी त्रये
 २० एतान्नायाः । सा वीणा तु सप्तभिर्मन्त्रीभिरपलक्षिता परिवादिनी । "पुष्पजा-
 २१ तः कालः" इति गिनिः । परिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यन्त्रीणादिकं वाद्यं तत्तन्मुच्यते ।
 २२ प्रहणदिना सैरन्त्रीरारणहन्निप्रयोदि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । "शिवस्य वीणा
 २३ लाहलक्ष्मीं सारस्वत्यास्तु कण्ठर्षी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती ।
 २४ वाशित्वावमोस्तु वृहती तुम्बरोस्तु कलावती" इत्यादि । यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं
 २५ गानं श्रोत्रेणा पटहादि । आनयते सुखे चर्मणा चयते तद्वदनमुच्यते । वंश्या-
 २६ मध्वमे-१ "वंशी वेषुमेन वंश्यादिकमित्येव (१) ।" आदिना सह्यादि । तन्सुपिरं
 २७ कण्ठमुर-२ ॥ सुपिरसन्दो दन्त्यादिः । प्राचीनास्तु तातप्यादिगसीत्याहुः ।
 २८ मध्यमः स्तिमपतालादिकं आदिना घण्टाहृदयादि तद्धनं त्रये एकैकम् ॥ ४ ॥
 २९ एकैकम् । १९ परं तातपयपुराणेऽपि नास्ति ॥ २ अथएव "वंशीरकः"—इति 'वंशीरक' इत्येव
 ३० मय्याः । न—इति च प्रयोगः । वंश्यादिकमिति पाठस्तु रामायणीयमतः ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिप्रातोद्यनामकम् ॥
 मृदङ्ग मुरजा भेदास्त्वङ्गचालिङ्गयोर्ध्वकौस्तुभः ॥ ५ ॥
 स्याद्यशःपटहो ढका भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ॥
 आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥
 वीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुम्भस्तु प्रसेवकः ॥
 कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
 वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डिण्डिमझझराः ॥

इदं तत्तादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादिप्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं
 यस्य तत् । यदाह मरतः “तत्तं चैवावनन्दं च घनं सुखिमेव च ।
 तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणाश्रितम्” इति । मृदङ्गः मुरजाः “मुरात् वे-
 दं मृदङ्गस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अङ्गः आलिङ्ग्यः ऊर्ध्वकः ।
 कारभणि” एते त्रयः मृदङ्गस्य भेदाः । अङ्ग एव निधाय
 आलिङ्ग्य पादनादालिङ्ग्यः । ऊर्ध्वकृतेन युगेन वादनादूर्ध्वकः ।
 “हरीतरयाहृतिम्यङ्गयो यत्रमभ्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यमेव
 परिकीर्तितः” इति ॥ ५ ॥ यशमे य आदी पटहो वाद्यते न यशःपटहः
 एव दंष्ट्रगुच्छते । ढं ढकायाः । भेरी “भेरीः” दुन्दुभिः । दुन्दु इति
 भानि । ढं दुन्दुभेः । “भेर्यामानरुन्दुभी” इत्यपि पठः । आनकः पटहः
 पटहः । अनीति पूरान्तरि । “पटहो ना मयाग्ने आनके पुनःपुनरुम्”
 मेदिनी । वीणादि वाद्यते येन तदनुगाहृति काष्ठे कोण उच्यते ।
 वाद्यप्रभेदे गार्गीणादीनां न वादने । एतेभ्यो मृदादीनामग्रे न ॥ ७ ॥
 न” इति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दण्डः प्रवालः एकम् । कुम्भः प्रसेवकः ।
 वीणादण्डादधी द्वाकर्म माष्टे द्वाष्टमाध्मीयार्थे ययमेणाष्टाद्यने तस्य
 र्वावाप्रान्तमष्टाष्टाष्टिषम्यन्ये । अथा वीणायाः कायः
 दिने दण्डादिमृदायः कोलम्बक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रान्ते तस्य
 निबन्धने नत निबन्धने उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्य
 रिशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः काणादिहृदीनां वाद्यम् । न एव रिपुनी मड्डः ।
 रिपिण्डः ईररी इति त्रिगडः । अश्रेयः सांगड इति त्रिगडः । मदीयो मृदङ्ग-
 द्यो नन्दनः । ययमेवैवः । अन्ये च दुन्दुभ्योपुनादयः भानि । नन्दनी

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलांसिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

नालः कालक्रियामानं लयः साम्यमयास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

पेत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

कुंसश्च भृकुंसश्च भृकुंसश्चेति नर्तकः ॥

श्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तो गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानयावुकः ॥

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

गणिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लागकः समाविति पुस्त्वनिर्देशे
नर्तक्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीप्प्रापोर्विवेकार्थः” इति नर्तक्याः ॥ ८ ॥ कर्-
त्तृभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तनच्चमित्युच्यते एकम् । यद् द्रुतं शीघ्रं
तद् ओष इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं
नामेत्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् ।
तथाघपादादिन्यामानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥
ण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् “ओर्गुणः” । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं”
तर्जनं पट्टं नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं ङीवपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा
पेत्रिकमिति नाट्यमिति चोच्यते । “नृत्यं हुरजादि तत्र भवे तौर्धम् ।
तौर्धोपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः” इति ॥ १० ॥ यः श्रीवेषधारी नर्तकः
पुरुषः तत्र भृकुंसः भृकुंसः भृकुंसः भृगोर्भुवा वा कुंसो मापणं शोभा वा
मस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तो नाट्यप्रकरणे । अधिकारोऽयम् ।
यः गङ्गद्वारात् । अञ्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः ।
या गणिका सा अञ्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त
इत्युच्यते “आवुत्तोऽपि” एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भाव-
यतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः ।
एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते । एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदा-
रकः द्वयम् ॥ १२ ॥ राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयो समो ॥
निर्वृते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्विके ॥ १६ ॥

..... ॥

..... रुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥
कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
हासो हास्यं च वीभत्सं विहृतं त्रिष्विदं दयम् ॥
विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

न" अङ्गहारः "अङ्गल्यादिविन्यासः" अङ्गविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य ।
त्र्यङ्गः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अङ्गेन निर्वृते निष्पन्ने
त्रिष्वङ्गिके आङ्गिकम् । "भूविक्षेपादि" । मर्त्येन अन्तःकरणेन निर्वृते भाग्य-
विषये "निर्वृतेऽधृष्टादिभ्यः" इत्यनेन आङ्गिकमाङ्गिकस्य उगन्ता । तपसा
ममः सन्दोऽथ रोमाञ्चः स्वाम्नोऽथ वेपथुः । वेपथुमधुप्रलय इत्येता
त्रिष्वङ्गिका गणाः । इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रमाः अष्टावे-
ष्टात्मानाह । शृङ्गारः । "शृङ्गारे गजमण्डने । सुगते रमभेदे च शृङ्गारं नाग-
रे" इति ईमः । वीरः करुणः अद्भुतः हासः भयानकः वीमन्मः गीटः एते-
रमा मेयाः । रसन्ते इति रमाः । "रम आत्मादने" । चण्डदाष्टान्नोऽपि
मः । पात्मर्त्यं दशमः । शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारम् ॥ १७ ॥
साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा मन्यादिः । वीरः द्वे वीर-
। कारुण्यं करुणा घृणा । "घृणा तु स्यादनुगुम्पायां कृपायायाम्" इति ईमः ।
॥ दया अनुकम्पा अनुशीलः मातृकः कृपास्य । इमः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं
। हासस्य । वीमन्मं विहृतम् । "विहृतोऽपि" । "विहृतोऽप्याद्रहाप्यन्म-
पणम्" इति ध्रुवार्णवः । द्वे वीमन्मस्य । इदं इमं रमे पुमि लङ्गि त्रिषु ।
मयः अद्भुतम् । दयमप्ययम् । आश्चर्यं विदं चान्ताति अद्भुतस्य । भैरवम्
१९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम् । "भीष्मो रद्रे च गात्रेये गच्छमे च मदेकः"
ते ईमः । घोरं भीमं भयानकः भयंकरं प्रतिदयं नवकः भयानकस्य । गीटं उद्वि-
गीटस्य । अमी अद्भुतादय उद्वान्तामनुर्दश ध्रुवाः रमे इति । शृङ्गारदीत्या-

द्रवकेलिपरीक्षासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥

धर्मो निदायः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

अवहित्याकारगुप्तिः समो संवेगसंभ्रमो ॥

स्यादाञ्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

“भाषणव्याजाद्विदितं दक्षितेति ॥” द्रवः केलिः

“उपमर्गस्य घञि” इति बहुलं दीर्घः । क्रीडा लीला

“घञ्” नामपठं क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंलिङ्गः । भिन्न-

॥ ३२ ॥ अमीप्सितार्थमिदं धर्ममर्थान्तरानुष्ठानं व्याजः ।

१ । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाञ्छा-

॥ ३३ ॥ “लक्ष्यं सादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नष्टमकम्” इत्युक्तम् ।

२ । नष्टं ना लक्ष्यं क्रीडा व्याजशरव्ययोरिति मूर्दन्यान्ते रमसः ।

३ । कूर्दने त्रयं बाललीलायाः । धर्मः निदायः नितरां दसतेऽने-

॥ ३३ ॥ त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता इति परिस्पन्दनाशस्य ॥ ३३ ॥

आकारगुप्तिः इति शोकादिजनितमुरगत्यान्यादेः आकारगोप-

॥ ३४ ॥ संवेगः संभ्रमः इति हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः सामिप्रायो

॥ ३४ ॥ उन्ग्रामेनाधिवयेन क्षणिकेन वा महित इति वा । आञ्छुरितक-

॥ ३४ ॥ एकः “परमस्यामर्पजनकमशब्दहामस्य ।” म हासो मनाक् ईषत् चेन्मि-

॥ ३४ ॥ “ईषद्विकर्मितेऽन्तः कटाक्षः मोष्टवान्वितम् । अवेशितद्विजद्वारमुप-

॥ ३४ ॥ “म हासो मध्यमयेदनत्याधिकमर्त्तहि विहमितं

॥ ३४ ॥ “आकुञ्चितकपोलाक्षं मन्वने निःश्वसने तथा । प्रमत्तावन्त्ये मानुरागं-

॥ ३४ ॥ “विहमितं शुभाः” ॥ एकम् । रोमाञ्चः रोमहर्षणम् । पुलकफण्टकरो-

॥ ३४ ॥ विप्रियारोमोद्गमायाश्चैव । इति रोमोद्गमस्य । क्रन्दितं रुदितं कुष्टं त्रीणि

॥ ३४ ॥ जृम्भः जृम्भणं इति जृम्भिकायाः । जर्मई इति स्यातायाः । तत्र

॥ ३५ ॥ विप्रलम्भः विसंवादः इति वञ्चनायुक्तभाषणस्य । अङ्गी-

॥ ३५ ॥ “गिर्यं” स्मृतं इति स्वधर्मादेशनस्य ।

विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

तन्द्री प्रमीला भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥

कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ॥

नागलोकोऽथ कुहरं सुपिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वषा सुपिः ॥ न

पालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये । राङ्गणे इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धं
निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पञ्चकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्री “
तन्द्री” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्यं तस्य । अत्यन्तं
दिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा । भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः ।
कुटिः कौटिल्यम् । भ्रूकोदरादित्वाद्कारे भ्रूकुटीत्यपि । त्रयं क्रोध
जनितधूरकृतायाः । भ्रूकुसवत् प्रेरण्यम् । असौम्येऽक्षिण सरोपे च
अदृष्टिर्ग्लेहम् । असौम्ये अमुन्दरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिर्
गमिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पञ्च स्वभावस्य
इति द्वयोः स्यान्विबोधनार्थमूच्यते । वेपथुः कम्पः द्वे कम्पस्य । क्षणः । “
कान्तरिक्षेण स्यान्विबोधनार्थमूच्यते । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्य
इति हेमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उन्मवः पञ्च उन्मवस्य । महोऽथ
॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं
मध्यं ग्यातलं नागलोकः पञ्च पानालम् । कुहरं सुपिरं तालव्यादिरा
विवरं विलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वषा सुपिः
वषा उच्यते यत्र । मित्रादिवाद्दृष्टिः । मिषाम् । सुपिः “ सुपिः ” एका
छिद्रमात्रम् । सुपिः गी । सुपि यत् श्वभ्रं यत्र गर्भोऽयम् इति द्वयम् । “

गतावटो भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुपिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
 ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
 विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
 अलगर्दो जलध्यालः समो राजिल्लङ्घुर्दुर्भौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

“शुक्लन्दर” इति ह्रस्वः । गतेत्यपि । “अटकृत्सरगतंशुगाः” इति स्त्रीषुसप्रकरणे
 सात् । अवटिरीतीदन्तोऽपि । सुपिरमित्येकं सरन्ध्रे रन्ध्रपुक्ते वस्तुनि ।
 “निर्विष” तद् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥ २ ॥ अन्धकारः ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं
 विष्वक्मन्धकारस्य । तत्रान्धकारः स्त्रीषुषुभोः । गाढे ध्वान्ते सातिशये
 स अन्धतमसमित्येकम् । क्षीणे ध्वान्तेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः
 व्यापि ध्वान्तं संतमसमुच्यते । अन्धतमसावतमससंतमसश्च अकारान्ताः ।
 “तमसन्धेभ्यः” इत्यनेन समामान्तोऽयम् । एकम् । नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम् ।
 श्वरः नागानामीशः शेषोऽनन्त इति धोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः
 नागराजस्य । गोनसः “गोनासगोनसा” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥
 तमः द्वे पाणम इति प्रमिदस्य । अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अज-
 ग्रेय आर इति ख्यातस्य । अलगर्दः “अलगर्दः” जलध्यालः द्वे जलस-
 म् । पाणमर्प, विरोद्धे इत्यादिप्रमिदस्य । राजिलः “राजीलः”
 दुभः तवर्गेदृतीपादिर्गपि द्वे निर्विषस्य द्विमुखमर्पस्य मातुण्ट मदा-
 त् दुर्तोदं इति ख्यातस्य । “निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिक्रि-
 तः” इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रमर्पस्य
 पोले दिवट इति ख्यातस्य । निर्मुक्तः “निर्मुक्तस्त्यक्तमोऽस्त्यन्तु-
 कञ्चुकभोगिनि” इति कोष्ठान्तरेऽपि । मुक्तकञ्चुकः द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य ।
 य कञ्चुकस्त्वहः । सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजेन कटिन्धेन गच्छति ।
 अहः अहिः भुजङ्गमः ॥ ६ ॥ आशीरिषः “आशीरिषोऽपि” आशीमानु-

औशीविपो विषधरश्चक्री व्यालैः सरीसृपः ॥
 कुण्डली गूढपात्रक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दंढशूको विलेशयः ॥
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 (" लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ॥
 कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ ९ ॥
 अहेः शरीरं भोगः स्वादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ १ ॥" (१)
 त्रिष्वाहेयं विपास्यादि स्फुटयां तु फणा द्वयोः ॥
 समो कञ्चुकनिर्मोको द्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥
 सौराष्ट्रिकः शौलिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपेनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

गता दंष्ट्रा तथा विद्वो न जीवति । तत्र विषमस्येति विषधरः ।
 व्यालः । "व्यालो दुष्टगजं मर्षं सन्ने व्यापदमिहयोः" इति विश्वमेदिनी ।
 "व्यालोपि" गर्गगृपः कुण्डली गूढपात्र क्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ।
 दर्वाकः दीर्घपृष्ठः दंढशूकः विलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्वगः
 पवनाशनः पञ्चविंशतिः गणेषु ॥ ८ ॥ लेलिहानादौ मर्षमात्रस्य ।
 इति मर्षगर्गगृहम् । आर्शादित्यादि द्वे मर्षदंष्ट्रायाः । यद्विपास्यादि
 अदिमरं तत्र आर्शयमुच्यते एकम् । विषाम् आर्शेपी । स्फुटा "फणा"
 फणा द्वे फणायाः । द्वे अत्रि ग्रीष्मयोः । कञ्चुकः निर्मोक्तः । नि
 शुच्यते इति द्वे मर्षव्ययः । द्वेडः गरलं विषं पुलिहमपि पुमि
 कर्तुं विप्राति मेवत्यत इत्युक्तत्वात् तत्र विषमात्रस्य ॥ ९ ॥ काकोदरः
 काकोदरः इत्यादयः सौराष्ट्रिकः शौलिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपेनः ॥ १० ॥
 दण्डः वत्सनाभः अमी काकोदरा नव व्याधिरविषभेदाः । तत्र काको
 दरादौ त्रयं जीवधूमोः । काकोदः काकोदयकः । काकोदः गृष्मादिदंष्ट्रा
 कलेभ्यः । इत्यादयश्चाजगतादयः । इत्यादय इत्यादय इत्यादयमित्यादि तावत्

विषवधो जाहुलिको व्यालप्राणहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः म्रियाम् ॥

तद्देवान्नपनायीचिमहारोरवरोरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वृत्तरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्गतिः ॥ २ ॥

योयाः । “हालाहलं हालाहलं यदन्त्यपि हलाहलम्” इति हिरूपकोशः । “गोनास-
गोनगौ हालाहलं हालाहलं विषम्” इति त्रिकाण्डशेषः । गुप्ताष्टदेशं भवः शौरा-
ष्ट्रिकः । “शारोष्ट्रिक इत्यपि” । तुलिकायां भवः शौरिकेयः सोमल-
नि प्रसिद्धः । प्रद्वयः शुभः प्रद्वयुयः । यदाशुचत्वयः । “सर्वं विष प्रद्वयः
न गत्वधर्मं व्यसमिति” इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दग्दि देशे
द्विर्गदः धन्यनामः “वचनाम इति प्रसिद्धः” । विषवधः जाहुलिकः द्वे
शौर्ययस्य । जाहुलीं विषविषामर्षानि वेद या । उवर्त य । “परीक्षितं
मृगीयाजाहुलीमिभिपगृह्णतः” इति । व्यालप्राणी अहितुण्डिकः अहेस्तुण्डं मुखं
न दीप्यति” इति ठगः । इति द्वे मर्षप्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” ।
“व्यालप्राणहितुण्डिक” इति पाठः । तत्र आहितुण्डिक इति ॥ ११ ॥ इति पाता-
लभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निग्यः दुर्गतिः धत्वारि नरकस्य । नर-
भिदानाह । तपनः अर्थाचिः न विषने “वीचिः गुणं यत्र” । “वीचिः स्यन्पतरद्दे-
व्यकात्रे गुणंयपि च” इति विश्वः । महार्गवः गैरवः ॥ १ ॥ संघातः
इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यान्नपनादिनरकभेदाः । आयशब्दा-
धामयकुर्मीपाकादयः । तप्यन्ते अनेन तपनः । जलवन् माममानोऽप्यदमपृष्ठ-
पन्थाप्र वीचयो यत्र गोऽवीचिः । रवो नाम क्रव्यादा अतिशूरास्तरस-
न्धी महानरको महार्गवः । रवः गर्पेभ्योऽतिहिंसा जन्तुविशेषास्तत्स-
न्धी गैरवः । सम्पद् इत्यन्ते यत्र संघातः । कालरूपाणि गृत्राणि यत्र तत्का-
ले दग्धं एकैकम् । नारकाः नरके भराः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् ।
नारकी सिन्धुर्नदी वृत्तरणी ज्ञेया । विगतस्मरणिवयत्र तत्र भया । विगता तर-
णिर्नयैव या एकम् । नारकयलक्ष्मीशोभा निर्गतिः उच्यते । निर्गता
निर्गतिपृष्ठा यस्याः । “क्रानिर्गता घृणायां च श्रद्धायां च शुभेऽपि च” इति रभसः ।

आपः स्त्री भूमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कंवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥

अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु दे आप्यमम्मयम् ॥

भहस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरयोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूक्ष्मलोललोलो स्यादावतौग्मसां भ्रमः ॥

पृपन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ॥
 द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सेकतं सिकतामयम् ॥
 निपद्रस्तु जम्वालः पङ्कोऽग्नी श्लादकर्दमौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

नृपसकम्" । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्
 यान्ति तेषाम् । "चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि
 जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादां अवःस्वजलस्रोर्ध्वनिःसरणस्येति" इति म
 कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम् । अदन्तोऽपि ।
 प्रोवत्तश्च रोधसि" इति संसारावर्तः । तटं त्रिलिङ्गम् ॥ ७ ॥ परं च अर्वाक् च पर
 तीरे भ्रमेण पारावारे उच्यते । नद्याः परतीरं पारं अर्वाकृतीरं आचारमित्य
 एकैकम् । तयोः पारावारयोः अन्तरं मध्यं पात्रमुच्यते । "पात्रं तु कूलयो
 पणं नृपतिमश्रिणि । योग्यमाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तारि" इति हर्मः । म
 पारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अन्तरीपमिति चोच्यते । अस्त्रिया
 भाभ्यां संबध्यते । द्वे । दिर्गता आपोऽथ स द्वीपः । अपां अन्तर्गतं अन्नगी
 द्वीपान्तरीपशब्दयोः समामान्तोऽथ । उभयत्रापि "अन्तरूप" इतीकारः । (चक्र
 प्रमिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् ।
 सिकतामयं द्वे घालुकाग्रचुरस्थानस्य । निपद्रः जम्वालः पङ्कः श्लादः क
 पञ्च फर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुच्छपुमकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवा
 "परीवाहाः" । द्वयं निर्गममार्गः प्रवृद्धं जलं परिबहति तेषाम् । तय
 प्रयोगः । "उपाजितानां विचानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसेस्य
 परीवाहा इवाम्भयाम्" इति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदार
 द्वे शुष्कनद्यादां हि जलार्थं गताः निपन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शि
 दयः कूपका इत्येके । नाताये नावा तारितुमर्हं जलादां नाव्यम् । एक
 तत् त्रिषु । नाः तरणिः गरिः त्रयं नाकायाः । तगीरित्यापि लक्ष्मीवि

वायं त्रिलिङ्गं नोत्ताये स्त्रियां नोस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

डुपं तु प्लवः कोलः सोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥

मातरस्तरपण्यं स्याद्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥

नेयामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

“नौकादण्डः” इति ङीप् त्रिषु तरी इत्यपि । “तरणी तरी” इति ईमः ॥ १० ॥

प्लवः कोलः प्रथममल्पनाकायाः “होडी पडाव” इति ख्यातायाः ।

यदम्बुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते । सान्तमेकम् । “तालव्यादिरपि”

ः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी

वाहनं सौ द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः ।

“द्रोणी” इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः । समुदितानां गमनं द्रीपा-

गमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यासीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।

पणिकः पोतेनोपलक्षितो पणिकः । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नाकाया

व्यकारिणः । कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य ।

मकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठे दुष्टजन्त्वादिशानाय सित्वा

नयन्तु शरतान्तेषाम् । कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रञ्जनां वृक्षः द्वे

“नौकावाहकदण्डस्य “वल्हे”

निपातो यस्य । “हलदन्त” इति

याः अलुक् । द्वे कर्णस्थ “शुकाणू” इति ख्यातस्य । अग्निः “अग्नी-

” काष्ठकुहालः “काष्ठकुहालः” द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुहालस्य

द्वती” इति ख्यातस्य । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्स-

रात्रस्य “बालदी” डोल इति ख्यातस्य । “यानपात्रं तु पोतोऽग्निमवे त्रिपुं

त्रेयम् । सामुद्रिको मनुष्योऽग्निजाता सामुद्रिका च नौः” इति कचिन् ॥ १३ ॥

अर्धे अर्धनावमित्येकम् । तत्तृतीये । “नावो द्विगोः” “अर्धाच” इति टच् ।

ह्रीवैर्धनावं नावोर्ध्वंस्तीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥
 त्रिष्यागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ ११ ॥
 निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
 अगाधमतलस्पर्शं केवतं दाशधीवरो ॥ १५ ॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा शपो मत्स्यो मीनो विसारिणोऽण्डजः ॥
 विसारः शकुली चाय गण्डकः शकुलार्मकः ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उत्तूपी शिशुकः समो ॥
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादां अतिनु । अतीता नायने
 स्त्रः । एकम् । त्रिलिङ्गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिध्याप्य त्रिषु
 लिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आ-
 ध्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं गभीरं गम्भीरं त्रीणि गम्भीरस्य “खोल”
 ख्यातस्य । तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतव-
 वित्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यन्तगम्भीरस्य । केवतः द-
 “दामः” धीवरः त्रयं केवतस्य ॥ १५ ॥ आनायः । आनीयन्ते म-
 अनेन । “जालमानाय” इति निपातनान् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शण-
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यधन्धनकरण्डिकार-
 वडिशं “वडिशा वडिशी । त्रयोऽपि लभ्या वा ” । मत्स्यवेधनं द्वे म-
 वेधनस्य “गळ” इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा शपः मत्स्यः मीनः वै-
 रिणः अण्डजः विसारः शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गण्डकः “गण्डकः” श-
 लार्मकः द्वे मत्स्यविशेषस्य । “गर” इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठ-
 द्वे सहस्रदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । उत्तूपी शिशुकः द्वे शिशुमागकारमत्स्यस्य
 नलमीनः “नलमीनमेदाग्रदमीनोऽपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः”
 “नलमीनश्चिलिचिमिः” इति घोषात्मिकः द्वे जलनृणागमत्स्यविशेष-
 “वेगसा” इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे “गहरी” इति ख्यातस्य शुभ्रमन-

धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ज्ञपाः ॥
 रोहितो मधुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥
 तद्देदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥ २० ॥
 स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मं कमठकच्छपो ॥
 ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥

गेष्य । धुमि तु प्रोष्ठः ज्ञपरः ॥ १८ ॥ धुद्रात्र वे अण्डमन्स्याथ तेषां मेषातः
 आधानमुच्यते एकम् । अथो ज्ञपा मत्स्यविशेषा पश्यन्ते न तु पर्यायाः ।
 हेतुः “रोही” इति प्रसिद्धस्य । मधुरः “मधुरा” इति प्रसिद्धः । शालः
 “शलोऽपि” चक्राङ्कितो मत्स्यः । राजीवः “राया” इति प्रसिद्धः । शकुलः
 “शोभान्” “शोरा” इति प्रसिद्धः । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलाः ।
 “तिमिगिला” इति प्रसिद्धः । यादांसि जलजन्तवः हे जलपामा-
 तः तद्देदाः जलजन्तूनां विशेषाः । शिशुमारः “शिरम” इति ख्यातः ।
 “शिरम” इति विद्यमेदिन्या । उद्रः “हृद-
 दः । मकरो “मगर” इति प्रसिद्धः ।
 “शुद्धाग्जलहस्तादयः ॥ २० ॥ कुलीरः “कुलिरः” कर्कटकः कच्छपः
 “कर्कटः । “कर्कटः कुलिर” इति हेमः हे “कुल्ले रेषदा” इति
 प्रस्य । कूर्मः कमठः कच्छपः “अन्यथ कच्छपीत्यापि पाठः” । “कच्छपी
 “मिमे इल्ले धुद्रगदान्तरे । धुमि निध्नन्तरे कूर्मे मत्स्यन्तरेऽपि च” इति
 “मिदिन्या । त्रीणि “कांगव” इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः अवहारः हे गोह
 “गोहमावज” इति ख्यातस्य । अवश्रियतेऽनेनेति । “अवहागपारापा-
 “पुपनम्पानम्” इति यञ् । कर्तारि गो वा । अथ अवराह इति पर्यादान्तरं
 यिते तत् अवपूर्वकाद्देव त्याग इत्यस्माद् यजि बोध्यम् । “अवराहम्नु युद्धा-
 विधानां ग्राहयोगोः” इति हेमः । नक्रः कुम्भीरः हे नक्रस्य द्वाविदिनेष्वस्य
 “गुमर” इति ख्यातस्य । कुम्भीर इती लभीरयति कुम्भीरः । महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डपदः किञ्चुलकः “किञ्चिलिकः किञ्चुलकः” त्रीणि जलपामेदस्य “केषु
 तद्, दानसार, गाढोऽ” इति ख्यातस्य । गण्डो द्रव्यस्य दान्दस्य गण्ड-

रक्तपा तु जलोकायां स्त्रियां भूमि जलोकसः ॥
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंसः ॥ २३ ॥
 क्षुद्रशंखाः शंसनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ॥
 शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥
 मधुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकृपजलाशये ॥

पदः निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड”
 ख्यातायाः । रक्तपा जलोका जलोकमः श्रीणि “जल” इति ख्यातस्य
 जलोकमः रीतिरेकत्वे च नित्यम् । “ओरु उचः के” इति निपानितो
 ओरुजम्भः । “जलोका तु जलोकाः स्याज्जलका च जलोकमि” इति ।
 माण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः । “जलोकापि जलोकाः स्याज्जलका जलजन्तु
 माण्डूकानां वि ॥ २२ ॥ मृतास्फोटः मृताः मारितकानि स्फुटन्ति
 “स्फुट रिक्तगते” । शुक्तिः शुक्तिपापाः । शंसः कम्पुः द्वे शंसस्य
 पुमर्थाः । शृङ्गीणाः शंसनखाः “शंसनकाः” द्वे मृक्षमशंगानाम् ।
 मधुरस्यः अदमायजाः मुरतयः शम्बूका उच्यन्ते । “शम्बूकाः शम्बूकाः श
 म्बू भृङ्गशुक्तिनाम् । शम्बूकाः शम्बूकाः । “शम्बूका न नपुमके”
 इति । “शम्बूकाः शम्बूकाः शम्बूकाः कान्तागु गोदा । ककांण रिक्त
 ककां रिक्तगते” इत्युत्पत्तिर्ना ॥ २३ ॥ भेकः मण्डूकः वर्षाभूः शाल
 “वर्षाभूकृतागमोदमादुर इत्युत्पत्तिरेकादित्यादिगति ।” त्रः ददुः
 वेदस्य । शिली मण्डूपदी द्वे शालगण्डूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभू
 रिनिपत्र जिह्वा मी शृङ्गीण्युत्पत्ति मण्डूकम् । दुर्नामा “दुर्नामी” क्षीपि
 रिह्व द्वे अदमायजस्य अदमायजिनिपत्रम् । अगाधपाः अगाधपागः द्वे मृ
 तस्य म अगाधस्य इद इत्यनेन मण्डूकम् ॥ २५ ॥ आहावजलाशये जलमयी
 जलाशयः इति दुर्नामाभ्युत्पत्तिरेकादित्यादिगति गतेः वर्ण्य अह गुणं

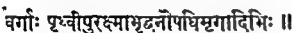
पुंस्येवाञ्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नेमिन्निकाञ्च्य चीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ॥
 पुष्करिण्यां तु स्वातं स्यादस्वातं देवस्वातकम् ॥ २७ ॥
 पद्माकरस्तडागोऽग्नी कासारः सरसी सरः ॥
 वेदान्तः पत्तलं चाल्यसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 क्षेत्रं तु परिग्राधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥
 स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित् ॥ २९ ॥

पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अन्धुः प्रहिः कूपः उदपानं
 त्रि "पिही" इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्य
 अन्तः शब्दादिधारणार्थं दास्यन्तं भाषिका । "त्रिका कूपस्य नेमौ
 द्वेकः पृष्ठधरेऽस्त्रियाम्" इति विभमेदिन्या । एकं "हातराहाट्" इति
 ख्यातं । अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्षण्णुसनिबन्धनं "नन्दीपट्ट" इति ख्यातं
 द्वे उच्यते । "विनाहः" एकम् । पुष्करिणी स्वातं द्वे पुष्करिण्याः ।
 देवस्वातकं "अस्वातो देवस्वातकः" इति पुष्काण्डेऽभ्युदयस्वातस्य-
 अकृत्रिमस्वातस्य । देवद्वारास्वजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकरः
 कामारः सरसी सरः पद्म तडागस्य । तत्र तडागे तडाक इति पाठः ।
 अष्टमकयोः । "तडाकतडागावपि" । अत्र पद्मादि द्वे मयद्वागाधजला-
 य । कामारादियं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम् । सरसी स्त्री । सरः
 पुं । वेदान्तः पत्तलं "पत्तलः" । "वेदान्तः पत्तलोऽग्नी" इति वाचस्पतिः ।
 सरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी "वापिः" । "वाप्सां वापिरपि स्मृता" इति
 पञ्चोदः । दीर्घिका द्वे "दीर्घा" इति ख्यातायाः अवरोहणवापिकायाः
 ८ ॥ क्षेत्रं परिग्राहे दुर्गाद्वह्नित्परितः स्वातं त्रिजने तस्य "चर" इति
 दस्य (उदक इत्यपि श्रमिद्धिः) । यत्र अम्ममां धारणं धेयादितेकार्थं
 तानां मंत्रहर्षं स आधार उच्यते एकम् "धारणं वादं" इति ख्यातस्य ।
 तम् । "अपां धारणमाधारस्तदन्त्यं चालवालकम्" इति । आलवालं "अल-
 वः" आवालं आवापः त्रीणि वृक्षादिमूले ममन्ततोऽम्मसो धारणार्थं यदे-
 तस्य "अल्ले" इति ख्यातस्य । नदी सरित् ॥ २९ ॥ नदीर्षी नदी-
 ति तटिनी प्रादिनी "इदिनी" धुनी स्रोतस्विनी

अमरकोशप्रथमहाग्न्या वर्गानुक्रमेण सूक्तमन्त्राः

वर्गसंख्या	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	श्लोकसंख्या
	आदां परिभाषाया श्लोकाः .	५	५
१	रत्नवर्गस्य	१०॥	३॥
२	श्रीमन्वर्गस्य	३	॥
३	दिग्बर्गस्य	३०	१॥
४	वातवर्गस्य	३१	१॥
५	धीवर्गस्य	११	२॥
६	द्रव्यादिवर्गस्य	३५	३
७	नाड्यवर्गस्य	३८	१॥
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥
९	नरकवर्गस्य	३॥	०
१०	वारिवर्गस्य	४३	१॥
-	अनुक्रमश्लोकी	२	०

द्वितीयं काण्डम्.

नृब्रह्मक्षत्रविदशङ्गेः साङ्गोपाङ्गेरिहोदिताः ॥ १ ॥

भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥

धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽग्निमैदिनी मंही ॥ ३ ॥

॥“निष्ठा गहरी घात्री गोरिला कुम्भिनी क्षमा ॥

रजगर्भा जगती सागराम्बरा ॥ १ ॥" (१)

पुनः नमः ॥ पर्वा इति । इह वक्ष्यमाणेऽसिन्काण्डे अहमृच्छात्मानं-
पुनर्हमन्त्यादेवादिभिः सहितः पञ्चपरादिनामैर्षमा उदिताः ।

—रिण्या इत्यर्थः । तत्र क्षमाभृच्छूलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां

॥ "यद्वा मृगानामि पुनः पुनः न मृगादी मिदः । अस्मिन्मये ताच्छीत्ये

॥ १ ॥ भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अपरा अचलाः

धर्षिः धोषिः “धोषी धोषिः धोषी” इत्या काश्चर्यं धिनिः ॥ ३ ॥

ह्रीहा वसुमती वसुधा उर्वी वसुधरा गोत्रा कुः पृथिवी। “दृयई”। “दृयरी

“पृथ्वी” इति शब्दार्थः । पृथ्वी इमा अवनिः “अवनी” मेदिनी

। “माहिः” इति समविशेषितनाथानि भूमः । अथ भूमा-धरणीत्यादयो
पञ्चा अपि । “इति कारादविततः” इति शास्त्रमात्रम् ॥ ३ ॥ विष्टेत्येवमात्रम्

प्रेष ॥ १ ॥ मृन् मृषिका । “मृदन्मिषन्” । द्वे मृदः । मृत्वा मृन्वा ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याद्या स्याद्दूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊपवानूपरो द्रावप्यन्यलिङ्गो स्थलं स्थली ॥

समानो मरुधन्वानो द्वे खिलाग्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टं भुवनं जगत् ॥ ६ ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योज्वधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयो तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिप्यागोष्ठात्रडप्राये नडान्नडल इत्यपि ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

शादलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कञ्चस्तथाविधः ॥ १० ॥

नन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्” इति । मध्य-
 ॥ मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । “हिमवादिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्निशनादपि ।
 रगेय प्रयागाय मध्यदेशः प्रकीर्तितः” इति ॥ विनश्यनं तीर्थभेदः । “कुरु-
 त्” ॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उवर्तं
 “आसमुद्राद्यैः पूर्वादिममुद्राद्यैः पथिमात्रं ॥ तयोरैवान्तरं गिर्योत्तरार्यावर्तं
 नैः” इति । हिमप्रधानोऽयः हिमागः । हिमेनाल्पते हिमालः । अल-
 पः पथः । हिमागयोरित्यपि पाठः । नीवृज् जनपदः द्वे जनैर्वास्व-
 य-मणयोः । नीवृज्पुमि साहचर्यात् नियतं वर्ततेऽस्मिन्नीवृज् ।
 “नै” इति दीर्घः । जनः पदं वस्तु यत्र । “जनपदोऽपि” । “मवेजनपदो
 योऽपि जनदेशयोः” इति विश्वमेदिन्या । देशः विषयः उपवर्तनं श्रीणि
 मुद्रायलक्षणस्य देशमाश्रयः ॥ ८ ॥ अयं गोष्ठशब्दमभिधाय्य वक्ष्य-
 ः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नडान् नडलः द्वे नडप्राये नडबहुले
 कुमुदानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतमे । बहुयो वेतमा-
 यत्र यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्मन्तीत्यर्थे “कुमुदनडवेतमेभ्योऽस्तु” ॥ ९ ॥
 शादलः शादहरिते देशे शादल इत्येकम् । शादाः सन्त्यस्मिन् शादलः । एता-
 दित्येकम् । “वैदूर्यमणिशादलः” इति द्विरूपकोशात् । शादल इत्यपि
 । सजम्बाले कदमयुक्ते देशे पङ्किल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जल-
 लदेशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । “नानाद्रुमल-
 लिभिर्गिरप्रान्तशीतलः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तन् मस्यैर्वाहियवादिभिः” ॥ तथा-
 क अनूपमदशः कश्चिद्यदेरुपान्तदेशः कञ्च इत्युच्यते । एकम् । कञ्च-
 दस्य पुमीति विशेषस्त्रिविधेति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कञ्च इत्यनूपस्यैव

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नग्रीहिपालितः ॥

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं तच्च गोष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥

चामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाश्चपन्थानः पदवी सृतिः ॥

पपीप इति केचिन् । कञ्छम् । “कञ्छमनूप” इति घोपालितः ॥

शर्करा शर्करिलः द्वे बालुकापुत्रतद्देशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः

पुमान् द्वे बालुकापुत्रतस्य देशादेः । आदिमा शर्कराशर्करिला देशे

मुखिलम् । “” इति नियमान् । एवं सिकतापुत्रमुन्नेया उक्तनीयाः ।

सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतापुत्रतस्य देशस्य । सिकतः सिक

द्वे बालुकापुत्रतस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुवचने च

शर्करासिकताशब्दा द्वौपि बहुवचनान्ताविति केचिन् ॥ ११ ॥ देश

नद्यम्बुसंपन्नग्रीहिभिः पान्तिना देशः क्रमेण नदीमातृ

मातृकश्च स्यात् । नद्यम्बुजातस्यदिना नदीमातृकः । वृष्ट्यम्बुजातस्य

देवमातृक इत्यर्थः । “देवो मेघे गुं गत्रि” इति विधयः । एककम् ॥ १२

शब्दः घोमनो गत्रा यत्र स गुगत्रा तस्मिन्देशे गत्रन्यान् एकम् ।

न्यान्मार्गार्थे” इति निपातितो गत्रन्यान्शब्दः । ततोऽन्यत्र गत्रम

देशे गत्रान् एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तन् गो

पूर्वकं च गोष्ठानामनुव्यते । पुं यत्र गत्र आगमनं तस्याने गोष्ठानामि

“गोष्ठानाम्बु भूतपूर्व” इति मन्त्रः । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यन्तभूः पश्चिमाः द्वे

पर्यन्तदीनापुत्रतद्देशः । मेतुः प्रादिः “प्रादी” द्वे मेतोः “पू

वन्तकम् । “ग्रीहिहिवापान्ती मेतुः पुमानित्यन्तरपः । चामलूरः

वल्मीकं वल्मीकं वल्मीकम् ॥ १४ ॥ अयनम् । अयनेऽनेन । “अप

(“द्यावापृथिव्यो रोदसी वावाभूमी च रोदमी ॥
दिवस्पृथिव्यो गङ्गा तु रुमा स्याद्वनणाकरः ॥३॥”)

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यां वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेद्याजनसमाश्रयः ॥
आपणस्तु निपद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

१) दीनामसङ्कुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति श्रुतः ॥ १८ ॥ “द्यावत्यादिनि
) द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गङ्गेत्यादि त्रयं क्षारगमुद्रस्य । “गङ्गा तु
‘सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकरं” इति मेदिनी । “गङ्गा
स्त्रियाम् ॥” ॥ १ ॥ अद्रोपाद्वापेक्षया भूमिग्यात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग
व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः पुटि
नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः मत्स्यं नगरस्य । पूः
पुरीनगर्यां वा स्त्रिया । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं चक्षुर्यथा । यत्र
शिल्पिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा तदनु
सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्
यादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । ए
मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेद्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश
च्यते । द्वे वेद्यानिवासस्य । तालव्यान्तम् । “नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेद्यागृहेऽपि च” इति तालव्यान्ते रमसः । “गृहमात्रे गणिकायाः सन्ननि
भवेष्टु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यः” इति
विवेकः । आपणः निपद्या द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्या
दिकमपि । विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे क्रय्यवस्तुशालायां
घत्वार्यपि हट्टस्येत्यन्ये । विपणिः स्त्री । “आपणादि द्वयं हट्टस्य वा
इति प्रसिद्धस्य । विपणीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्” ॥
रथ्या । रथं वहतीति “तद्गृहति रथयुग” इति यत् । प्रतोली विशिष्टा

इदं पथं तालपत्रपुलकेऽपि नास्ति ।

रथ्यां प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥
प्राकारे वरणः सालः प्राचीनं प्राततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेड्डकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तर्पस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥
गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

गुन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे परितोऽनृतमृत्तिकाहृतस्य । प्राकाराधारस्य
विहारः वरणः सालः “शालः” । “तालव्यो नृपसपयोः शालो वृधे
त ए च । तालव्यदन्त्य उवतस्तथा स्त्रियां वृधशारायाम्” इत्युष्मन्निवेकः ।
वरणसर्जयोः” इति रभसः । प्रयं यष्टिकाण्डकादिरचितवेष्टनस्य ।
प्रान्तभागे या वृत्तिः वेष्टनं वेषुकण्डकादीनां तन्प्राचीनमित्युच्यते ।
“मित्यपि” । एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुटी द्वे भित्तेः । तन्कुटी अन्त-
र्न्यस्त्यं चेदेदृक्समम् । एदृक् एडोक् । “भवदेदोक्मेदृक्” इति द्विरु-
पम् । एकम् । अन्तर्न्यस्तानि कीकस्तानि अस्थानि दाढ्यार्थं यत्र तत् ।
शालोटेनद्रव्यसोपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्
निशान्तं पस्त्यं यस्त्यं वगैलिः “तत्र साधुः” इति यत् । सदनं “साद-
नं” “सदनं सादनं समम्” इति द्विरुपकोशः । भवनं अगारम् आगारम् ।
अगारमागारमपगामापगामपि” इति द्विरुपकोशः । मन्दिरं गृहाः निकाय्यः
ः आलयः पोटश्च गृहस्य । तत्र गृहशब्दः पशुत्वे नित्यं पुंसि च ।
[अपि ।” ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य ।
द्वौ द्वयोः स्त्रियां तु कुटी कुटिष । “कुटः कोटे पुमान्गरी पटे स्त्रीपु-
त्रे” इति मेदिनी । गृहादिमभान्तानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये ।
चतुःशालम् । चतुःशालां शालानां समाहारः । द्वे अन्योन्यामिमूखशाला-
स्त्यं “चासोपी, चापट, चाक इति प्रसिद्धस्य” । पर्णशाला उटजः
नेगृहस्य । “उटजसनणपर्णादिः” इति टेशिकोशः ॥ ६ ॥ चतुःशाल-

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ॥
 आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥
 मठश्छात्रादिनिलयो गङ्गा तु मदिरागृहम् ॥
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं-सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 ("कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्
 वातायनं गवाक्षोऽय मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

न द्वे यज्ञायतनमेदस्य । वाजिशाला मन्दुरा द्वे अभ्यशालायाः "पाण
 श्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला शिल्पशालेत्यपि पाठः ।
 शैल्यस्य शालेति । द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानीयश
 जलशालायाः "पाणपोही इति प्रसिद्धायाः" ॥ ७ ॥ छात्रादि
 शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । "छात्रोऽन्तेवास्यादिर्येषां परिव्रा
 कादीनां तेषां निलय इति वा" । आदिना कापालादिसंग्रहः ।
 मध्यस्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्र
 अरिष्टं सूतिकागृहम् । "सूतकादीनामत्यविकल्पात्सूतकागृहम्" ।
 स्थानस्य । चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पापाणादिनिवद्धा-
 इत्येकम् । परसर्वदी, भूमिगृह, तळघर इति प्रसिद्धस्य । चन्द्रादिद्वय
 रितनगृहस्य उपरमाडी, अटाळी, गधी इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥
 गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य श्लोका इति प्रसिद्धस्य । मण्डपः जनाश्रयः द्वे
 पस्य । तत्र मण्डपः स्त्रीवर्गसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तन् हर्म
 आदिना स्वस्तिकाटालिकादेर्ग्रहः । देवानां राजां च गृहं प्रासादः
 ॥ ९ ॥ सौधः । मुधया लिप्तः । मुघा तु मिथ्यादिरञ्जनार्थं यत् श्वेतत्र
 राजसदनं उपकार्यो उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकाद
 मघनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्गतीरणः स्वस्तिकः ।
 परिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णः सुन्दरो

व्यङ्ग्येन्द्रकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥
 प्राकारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 भित्तिः तश्चावरोधश्च स्यादङ्गः क्षौममस्त्रियाम् ॥
 गृहं मे प्रयणालिन्दा वहिर्दारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 ग्रहणी देहल्यङ्गं चत्तराजिरे ॥
 अधस्तादारुणि शिला नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
 वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ “विच्छन्दकः” आदिना स्वकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां रात्रां
 गारं स्रीगृहं तत्र अन्तःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः अवरोधः
 ॥ १२ ॥ अहः क्षौमे “क्षौमे” द्वे इम्योदिष्टस्य “उपरिगृहस्य माटी इत्या-
 ल्यातस्य” । गृहविशेषसंज्ञके । प्रपाणः प्रपाणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः
 ॥ १३ ॥ अल्यते न प्रपाणः प्रपाणश्च । इन्धातुः । अलिन्दः आलिन्दः ।
 ॥ १४ ॥ अलिन्दः प्रपाणः प्रपाणमथा “इत्यममाला । श्रीणि द्वागद्विहियः
 ॥ १५ ॥ अतो ओटा इति प्रमिदस्य । “द्वाग्रप्रकोष्ठाद्विर्द्वागप्रवर्तिषतुफ-
 ॥ १६ ॥ पाहिरी इति ग्यातस्य” ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वाग-
 ॥ १७ ॥ पथ्य उदरा इति प्रमिदस्य । “देहं गोमयापुपलेषं लावीति विपृही-
 ॥ १८ ॥ द्विद्वागधोभागस्य उपरओटा उदरा इति ग्यातस्य” । अङ्गं अङ्ग-
 ॥ १९ ॥ अङ्गं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता” इति नान्वयं विश्वः । चन्द-
 ॥ २० ॥ श्रीणि प्राङ्गणस्य । शिलेत्येकः दारुसम्भाषः स्थितस्य स्य । “शिली” ।
 ॥ २१ ॥ दारु शिल्प्योऽपि नामा दारुधर्मस्य यत्र” इति शोपातितात् । नामे-
 ॥ २२ ॥ “दन्तान्तम्” दारुसम्भाषपरि स्थितस्य दारुणः “ममकपटी गन्दकपटी
 ॥ २३ ॥ प्रमिदस्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्ने अन्तद्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य विद्वत्तद्वारस्य ।
 ॥ २४ ॥ पक्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । “प्रच्छ-
 ॥ २५ ॥ द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते” इति शब्दान् पक्षद्वारं पूर्वान्वयान्ते ।
 ॥ २६ ॥ “वलीकः पटलं प्रान्तः” इति शोपातितात्पुम्बमपि । नोधि द्वे पट-
 ॥ २७ ॥ प्रान्ते गृहच्छादनस्य “भित्तिवह्निर्भागीयस्य यदधन पदवी इति ग्यातस्य” ।
 ॥ २८ ॥ छदिः द्वे छादनस्य “क्षारक इति ग्यातस्य” । छदिः सान्निध्यस्य ।

गोपानसी तु वलमी छादने वक्रदारुणि ॥
 कपोतपालिकायां तु विटङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥
 तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्वद्वारं यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥
 कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
 संमार्जनी शोधनी स्यात्सिंकेरोज्वकरस्तथा ॥ १८ ॥

पौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलमी “वलभिः” । वडमीति मूर्ध्ना
 द्वान्ते वडमीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेष्मनि” इति रमसः । “ओको गृहं पिटे
 मी चन्द्रशालिका” इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे छादनार्थं यद्धमदारु तत्र ।
 भूतवक्रकाष्ठं इत्यर्थः । पटलाधारवंसपञ्जरस्य ओमण कडणी
 प्रसिद्धस्य । सजा इत्यपि मतम् । कपोतपालिका विटङ्गं द्वे
 गदिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः “प्रतीह
 रः । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफान्तः । वितर्दिः “वितर्दी” वेदिका द्वे
 रात्रणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।” वितर्दिः स्त्री । तोर
 णं द्वे तोरणस्य “द्वारबाह्यभागस्य ।” पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ।
 त्रिं नगरद्वारे मुखेनावतारणार्थं “क्रमनिर्गमं बन्धुत्कृष्टं क्रियते तत्र
 । इत्येकम् । कपाटं “कवाटम्” । “कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यात्
 ” इति याचस्पतिः । “कवाटधारम्” इति त्रिकाण्डशेषः । अररं द्वे कवा
 टातस्य । तत्र त्रिषु । तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कम्भः तस्य व
 यष्ट्यम्भकं बन्धुमलं तदगलमित्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसि
 द्धीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । “तद्विष्कम्भ्यर्गलमिति पाठः” ॥
 आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । पायगी इति श्रूपातस्य ।
 निश्रेणी इत्यपि । निषता श्रेणिः पक्षिरत्रेति निश्रेणिः । अधिरो
 हिणी निमणी “शिटी” इति श्रूपातस्य । संमार्जनी शोधनी द्वे “सार
 मुणी इति श्रूपातस्य । संमार्जन्या निशिते निरस्ने केर इति श्रूपाते सं
 मेकार इति पाठे कर्मणि घञ्” । अवक्रः इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुग्धा इति

क्षिप्ते'मुखं निःसरणं'संनिवेशो निकर्षणम् ॥
समो संवसथग्रामो वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्वणः श्वरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिक्वमाभृदहार्यधरपर्वताः ॥
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समो ॥
अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

गृहादेर्मृगभूतस्य द्वारप्रदेशस्य "उमदात, शुटीलदार इति व्यामस्य
निःसरणम्" संनिवेशः निकर्षणं द्वे गमीपीनवागन्यानाम्
गृहादिरचनापगिष्ठभदेद्यस्येत्यर्थः । संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य
भूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे "गृहादिरचनापगिष्ठभभूमेः" ॥ १९ ॥
ग्रामस्य गमीपमदेशे उपशन्यमित्येकम् । ग्रामान्तमुपशन्यमित्या
तत्र ग्रामस्यान्तं गमीपम्" सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम्
सीमप्रित्यादि निपातनात् पूर्वं नकागन्तः । "उभे द्वे त्रियाम्" । घो
षती "आभीरपल्लीः" द्वे गोपालग्रामस्य तद्द्वयस्य वा । "शुटीलुद
पत्तिः" इति शाश्वतः । श्वरस्यालयः पक्वण इत्युच्यते द्वे शिखरग्रामस्य
चनषाण्टालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शिखरः
नू अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अपलः शैलः
चयः त्रयोदश पर्वतयामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोका
गान्धकागवत्र सः । "लोह दर्शने" । पक्वणान्तः "चक्रवालः" द्वे गहरी-
। भूमेः प्राकारभूते गिरौ । शिखरः शिखरं द्वे शिखरापलस्य । "शिखर-
लपणे शिखरः पर्वतान्तरे" इति ईमः । दान्तः शिखरं । जम्भः चरमस्ता-
द अस्मापलस्य । "अम क्षिमेऽप्यदगिते त्रिषु ना पश्चिमाचले" इति विद्य-
या । उदयः पूर्वपर्वतः द्वे उदयापलस्य ॥ २ ॥ शिखरानित्यादयः भव

हिमवान्निपथो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥
 गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
 पापाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृपत् ॥
 कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥
 कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गेः स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियां ॥
 उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
 दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवसातविले गुहा ॥

पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । “रजताद्रिस्तु कैलासश्च
 लस्तु मन्दरः । अपि किष्किन्धकिष्किन्ध्या वानगणां गिरां द्वयम्” इत्यादि
 ॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः । ठक् । “पारियात्रक इत्यपि पाठः
 गन्धमादन इति पुलिङ्गोऽप्यन्यत्र । “साहन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानग
 स्त्री सुरायां नगे न स्त्री” इति मेदिनी ॥ ३ ॥ पापाणः प्रस्तरः ग्रावः
 अस्मा शिला दृपत् तप्त पापाणस्य । शिलादृपदां स्त्रियाम् । कूटोऽस्त्री
 शृङ्गं त्रयमपि पुन्रपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । अस्त्रीति पूर्वोत्तराभ्यां ॥ ४ ॥
 शिखरवाची शृङ्गद्वन्द्वः स्त्री एव दृश्यते । प्रपातः अतटः भृगुः श
 तारपतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तटोऽप्येतत्तटः
 तस्तु तटो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटान् स तटो ॥ ४ ॥
 अत्रेति नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्तुः प्रस्थः
 त्रीणि पुन्रपुंसकलिङ्गानि समभूमागे पर्वतकदेशे । तत्र स्तुः पुमानेवेति
 धरः । स्त्र्यानि प्रस्थवत्यम्भः स्तुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति
 मानुः । “मानुर्गमियां इत्यपि पाठान्तरम्” । उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र
 निपत्य बहुलीभरति तस्य ग्यानस्य । प्रस्थवत्यस्मिन्प्रस्थवणम् । वारि
 निर्झरः झरः “शृङ्गो देवादिकान् पिन्वाददि झरा” । “अच इः झरिः” ।
 झरा च” त्रीणि झरा इति व्यानस्य । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥
 कन्दरः द्वे पर्वतस्य गुहाभारकृशिमविवरस्य । पक्षे कन्दरा । गुहा
 देवगाने अकृशिमं शिखे शिलगिरये । केचिदेयगानादि पर्यायचतुष्टयमा
 यन्त्यास्यः । “देवगाने विन्दे गुहा” इति । “गदरं विलदम्भयोः” इति च ।

गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
 (“दन्तकास्तु वहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥”) (१)
 खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ॥
 उपत्यकादेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥
 धातुर्मनःशिलाद्यद्रेगैरिकं तु विशेषतः ॥
 निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥
 महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरिः मकराधारपुताः पतिता ये
 प्रापाणाले गण्डशैला इत्युच्यन्ते । गिरेस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गताः शूला-
 प्रापाणाले दन्तका इत्येकम् ॥ ६ ॥ खनिः खानी खानिः । “खनि-
 स्तु-खानिः” इति द्विरूपकोशः । आकरः द्वे रत्नापुत्पत्तिस्थानस्य खान
 यातस्य । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थात्पर्वतानाम् । अद्रे-
 ष्विहिता भूमिरुपत्यकेन्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः माऽधि-
 त्यका इत्येकम् । “उपाधिभ्यां त्यकमासमास्तयोः” इति पाणिनिमूत्रेण मित्रावेर्ता
 णि ७ ॥ अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरिताल-
 आदिप्रदः । तदुपनम् । “शुवर्णरोप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला ।
 अनकामीमलोदबद्धाः सहिहुलाः । गन्धकोऽन्नकः इत्याद्या धातवो
 विभवाः” इति । गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुर्गित्येव प्रसिद्ध-
 णिः । एकं गेरु “काव” इति ख्यातस्य । निकुञ्जः कुञ्जः द्वे लता-
 हितोदरे लतापाच्छादितगर्भे स्थाने । “विशन्पेन द्वे क्लीबे अपि” ।
 ना लतादिप्रदः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥ अटवी अण्यं विपिनं
 काननं वनं पट्टमरण्यस्य । गृहारटवी शिखाम् । “वृदिश्वगत्” इति
 । तेनान्यगृहारित्यपि । महारण्यं अरण्यानी । “दिश्वारण्यस्योन्मेषे”
 आनुपागमः ङीष् ४ । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी शिखाम् । गृहारामाः

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥
 स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३ ॥
 वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥
 वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥
 वानस्पत्यः फलेः पुष्पात्तेरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

निष्कृताः द्वे गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटाद्गृहाभिष्क्रान्ता निष्कृताः” इति ।
 यत्कृत्रिमं कृत्या निर्धृतं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षगणिका
 कम् अमात्यानां वैश्यानां च गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं
 दामिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे ।
 क्रीडमुद्यानम्” इत्यमरमालायामाक्रीडस्यापि स्वीयत्वमुक्तम् । अत उ
 अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चैत्रमदवनं स्यात् । “इषा
 संग्राह्यन्दमोः” इति । इभ्यः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “लीपो विकल्पाद
 पीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी पञ्चकं पङ्क्तिः ।
 दिश्रीणि लीपि दीर्घान्तान्यपि । श्रेणी इत्यन्तोऽपि ।” लेखाः
 राजयः द्वे लेखानाम् । “सान्तरा पङ्क्तिः । निरन्तरा लेखा । यथा ति
 भक्त्येगा” । वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे
 इत्येकम् । अङ्कुरः । “अङ्कुराङ्कुरः प्रोक्तः” इति हलायुधः ॥ ४ ॥
 महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः मा
 “शालः सर्वतरा वृक्षमात्रप्राकारयोग्ये” इति । शालः पादपमात्रे स्यान्प्रा
 इति मेदिनीविश्वकोशौ । पलाशी द्रुः द्रुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ।
 पुष्पाद्वनः कर्तव्यव्यधिकृतो वृथो वानस्पत्यः । एकं आप्रादेः । अपुष्पा
 विना अर्तः कर्तव्यव्यधिकृतो वृथो वनस्पतिः एकं पनगोदृम्यगादेः ।
 मात्रेऽपि वनस्पतिः । “वनस्पतिना द्रुमात्रे विना पूर्णं कलिद्रुमे” इति
 नीलोत्तम् । वन्येत्येकम् । वान्त्वान्त्वो वागां गाः ओप्यः स्युः । एकं वीथिपना
 “वीथिः कल्पितान्ता म्यात्” इति वा पाठः । लीपि ओप्यी । अवन

ओपध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चेते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ॥

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्द्वैतशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मो वल्ली तु व्रततिर्लता ॥

लता प्रतानिनी वीरुद्रुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

“अपन्ध्यः” फलेग्रहिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । “फलेग्रहिरारम्भरिध”
 गृहेणोपपदसन्त्य ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । हे यथाकालं फलधरस्य ॥६॥
 “वन्ध्यः” । वन्धे साधुः यन् अफलः अवकेशी त्रयं क्रतापि
 फलवान् फलिनः फली त्रीणि सफलस्य । फलिनोऽदन्तः ।
 “संफुल्लः” व्याकोशः “मूर्द्धन्यान्तो वा” विकचः स्फुटः ॥७॥
 “विकचोऽविकसिते पुष्पिते स्युः । अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो
 वान्तोऽप्यु प्रिलिङ्गा स्युः । म्याणुः ध्रुवः शङ्कुः त्रीणि छिन्नविट-
 काण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुमीत्यर्थः । रूपभेदाद्वीष-
 ण्याणुरस्तीति वा पाठः । “स्थाणुः काले हरे पुमान् । अग्नी ध्रुवः” इति
 शारा प्रसिद्धा । शिपा इक्षुमूलम् । इमे शाराशिफे यस्य स
 “व्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्भः गुल्मः
 “वल्ली” सर्वधातुभ्य इन् । वट्टिः वट्टिः । “वट्टी तु वेटीः गणः”
 इत्येस्पतिः । व्रततिः “व्रततिः व्रतती । व्रततिर्व्रततिलया” इति हलाप्रुषः ।
 लतायाः । वीरुन् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं वा प्रतानिनी शारा-
 त्मृता लता तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुच्छब्दो घान्तः शिष्याम् ॥ ९ ॥
 आरोहो वृक्षादीनामुच्यते तत्र उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम् ।
 आरोहो दीर्घ्येति । आरोहो दीर्घ्य उच्छ्राये र्दीर्घ्यां मानमिप्यपि । आरोहणे
 “आरोह” इति ईमः । नगाधारोह इत्यादिना गिरिदिवालयादिग्रहः । उन्मे-
 त्यपि । “उत्सेधस्तूच्छ्रये न र्दीर्घा लीर्वा न ईदनेऽपि च” इति मेदिनी । प्रकाण्डः

(७) अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधित्तोः ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफाजरोहः स्यान्मूलाचाग्रं गता लता ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्गिनामकः ॥

सारो मजा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रिया ॥

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियो ॥ ११

स्कन्धः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र । मूलस्य
स्तरोरित्यपि पाठः । “तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरं प्रकाण्डः” ॥ १० ॥

द्वे शाखायाः । स्कन्धशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः । स्कन्धात्
शाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरोर्मूलस्य “पाठ इति प्र

शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “पारोगा पारंगी
गता लता शुद्ध्यादिरप्य

लता स्वादित्यपि” ॥ ११ ॥

शिरादयमस्त्रयोऽपि प
केचिन् । शिखरं वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुधः (बुध इत्य

नामकः पादमूलपर्यायसंज्ञकः त्रीणि बुधादेर्मूलस्य । मार्गः मजा
विराजि “गामा, नार इति ग्याते” । तत्र मजा नान्तः ।

कचिदापन्नोऽपि दृश्यते । मार्गे मजा सर्वा न्यह रीति पा
गमानलिङ्गा । न्यह वल्कं वल्कलं त्रयं न्यचः । तत्र वल्कादिद्वयं

॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । दारुमित्यन्यत्र । शुभपुमकयोर्दीर्घरित्यु
काष्टमात्रम् । इन्धनं एधः इध्मं एधः गमिन् पञ्चकं शुष्कस्य तृण

आद्यत्रयं त्रिभिर्मदीपननृणकाष्ठादेः जट्टण इति प्रसिद्धस्य । “अन्त्यद
दृष्टमानममिधादेरिति मतम् ।” तत्र आद्य एधःशब्दः गान्तः त्रीणि

स्वदन्तः पुमि । ममिदान्तः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतस्त्रियास्य
ना पक्षे वृमान् । वल्लरिः मञ्जरिः “हृदिकारादग्निन” इति गणगण्य
अर्ग इत्यपि । द्वे तुल्ययोर्देर्मिनरोजिदि “केमर इति ग्यातम्” ।
पटानं छदने दन्ते पर्व छदः पदं पचण । तत्र छदोऽदन्तः पुमि ।

त्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥
 लवोष्णी किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥
 क्षादीनां फलं संस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ॥
 नामे फले शलाढुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥
 ारको जालकं ह्रीवे कलिका कोरकः पुमान् ॥
 प्रादुच्छकस्तु सत्वकः कुड्डलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
 त्रयः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

पत्रे इति ईमः । पट्टवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे पत्रादियुक्ते
 ताः पर्यणि । तत्र किसलयं पुंसि ह्रीवे च । “पुंसि ह्रीवे च पट्टवः” इति
 टिः । विस्तारः शाखापट्टवसदुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते
 । “विटपो न स्त्रियां सम्पशाखाविस्तारपट्टवे” इति मेदिनीकोशात् ।
 त्वां पट्टवे सम्बे विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्” इति रमसाधः । पट्टवादिचतुष्ट-
 के वा । अत्र यदुक्तं कालेन । “स्वन्धादूर्ध्वं तरोः शारदा कटको
 मतः” इति ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां
 मिन्मुच्यते । “तालव्याद्यपि” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः यच्यते
 वृन्तमुच्यते एकम् । दंड, “दंड” इति ख्यातस्य । बन्धनं पुष्पयो-
 गस्य । आमे अपके फले शलाढुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्ये-
 कम् । शलाढुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्गाम् ॥ १५ ॥ धारकः जालकं द्वे
 कायाः । तद्वन्तस्तेलके । तत्र जालकं ह्रीवे एव । कलिका
 क्रीडादिपुष्पस्य कट्टी इति ख्यातस्य । शुच्छकः सत्वकः
 मेराकीर्णस्य पट्टवग्रन्थेः । विकासोन्मुखकलिकाया इति केचिन् ।
 त्रयः रमभेदं च गुणः सम्बेऽपि कीर्तितः ” इति दन्त्यान्ते रुद्रः ।
 त्रिषु त्रिलिङ्गाम् । “विके शुच्छः” इति तालव्यान्ते रन्तिदेवः । कुड्डलः मुकुलः द्वे ईष-
 लेकायाम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् । “सर्वसाधु-
 र्जमे स्वादाभिषेयवत्” इति मेदिनी । चत्वारि पुष्पस्य । कुसुमं
 त्रिषु त्रिलिङ्गाम् । तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि । “यूग्नि स्त्रियां सुमनसः” इति
 ॥ १३ ॥ “सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्” इति मेदिनीकोशः । मकरन्दः पुष्प-
 “पर्णा” प्यमधुनि । परागः सुमनोरजः द्वे पुष्परेणोः । “परागः कौमुदे रेणी

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥

आश्वत्थवेणवप्लाक्षनेयग्रोधैर्द्वन्द्वं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च फले जम्बू जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा ग्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ॥

वोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्यग्राहिमन्मथाः ॥

धूलिल्लानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने”
न्तरम् ॥ १७ ॥ सर्वं बह्यमाणं वृक्षलतापधिजातीयं स्त्रीधूलिल्लमरि-
कपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं
द्राभ्यां स्त्रीधुसाभ्यां हीने नष्टसकलित्वमित्यर्थः । यथा चम्पकं
त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिन-
कर्कटी द्राधेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वेणोः फलं
फलं ग्राधम् । न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इन्द्रयाः फलं ऐन्द्र-
फलं वार्हतम् । एकैकम् । “गृधादिभ्योऽण्” इति पुनरप्यभिधानात् ।
ध्वेभ्यः फलं लुङ् नाम्नीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जम्बूः जम्बु जाम्बवम्
जातीपुष्पिकामलिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः खलिङ्गा एव स्युर्न
तथा जान्याः पुष्पं जाती ग्री । ग्रीहयः फले खलिङ्गा
फलानि ग्रीहयः पुष्पि । एवं मागमुद्रययादयोऽपि ज्ञेयाः । यथा पुन-
मायाः ॥ १९ ॥ विदार्या वृक्षलतामतीत्याद्या मूलेऽपि खलिङ्गाः ।
मूले विदार्या । अपिगन्ध्यापुष्पेऽपि खलिङ्गा । पाटला पुष्प-
हीने । यथा पाटलायाः पुष्पे पाटलम् । अपिगन्ध्याखलिङ्गा ।
इमुं वर्गेऽप्यनुग्रीहिष पाटलः” इति नाश्वत्थापुलिङ्गोऽपि । वोधि-
दलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । कुञ्जरेण अश्वत्थे । “अश्व भोजने” । क-
॥ २० ॥ अश्वत्थः पञ्च दिव्यलवङ्गम् । कपित्थः “अमरमात्रायां पा-
मन्त्रेऽपि ।” तद्विषयः वार्हा मन्मथः दधितलः पुष्पतलः दम्भ-

“न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

“रो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥

“दारो चमरिकः कुडालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

“णो विशालत्वक् शारंदो विषमच्छदः ॥

“ग्वधे राजवृक्षशर्म्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

“वितव्याधिधातकृतमालसुवर्णकाः ॥

“जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

“गो वरणः सेतुस्तिकशाखः कुमारकः ॥

“गे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

। “कथं इति प्रगिदस्य” ॥ २१ ॥ उदुम्बरः “मेदिन्यां टर्गवृत्ती-
। त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव” । जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः चत्वारि
ष उम्बर इति ख्यातस्य । उदुम्बरे जन्तुफल इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि ।
“चमरिकः कुडालः युगपत्रकः चत्वारि काञ्चन इति ख्यातस्य
“सप्तपर्णः काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः
“शारदी सोपपिप्पलीसप्तपर्णेषु” इति दन्त्यान्तपु रुद्रः । “शारदो-
“सोपपिप्पलीसप्तपर्णयोः” इति मेदिनी । विषमच्छदः चत्वारि
इति ख्यातस्य । दुरधिगमवरानुनः प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न
यदुक्तम् । प्रयोजनार्था यथनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति ।
“रत्नवीथविषाकेभ्यो भूलात्पुष्पात्फलाद्दलान् । आकारादेष्टकालादेष्ट-
“क्षुभयेत्” इति । आरग्वधः अरग्वधः अर्ग्वधः । “अरग्वधोऽयं क्षपाकः
“मयाऽर्ग्वधः” इति रत्नकोशः । राजवृक्षः वृक्षाणां राजा राजवृक्षः
दिपद् परनिपातः । शर्म्याकः संपाकः क्षपाकश्च । “संपाकश्चक्षुः
। ना चतुरङ्गुले” इति मेदिनी । चतुरङ्गुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः
तः कृतमालः शुषर्णकः “शुषर्णकः” अष्टौ बाह्या इति ख्यातस्य ।
“जम्बीरः” दन्तशठः जम्भः जम्भीरः जम्भलः “जम्भरः” पञ्चके शरैरे
“हनिषु” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरणः वरणः सेतुः वित्तलायः
ः पद्म बाधवर्णी इति ख्यातस्य । शुष्मागः दुरयः तुहः बेमारः “केदारः”

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥
 तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वञ्जुलश्चित्रकृचाय द्वौ पीतनकपीतनौ ॥
 आप्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जल्लेज्ज मधूलकः ॥
 पीलौ गुडफलः संसी तस्मिस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥
 अक्षोटकन्दरांलौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ॥
 पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥
 रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ॥

देवराजमः पञ्चकं उड्डी “उडणी, उडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥
 निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः चन्वारि निम्बतरुः “कङ्कनिभ इति ख्या-
 तः तिनिशः स्यन्दनः नेमी नेमिः । “पुलिङ्गमिनिशे नेमिभक्तप्रान्तो पि-
 इति कद्रः । रथद्वुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृन् सप्त ति-
 ख्यातस्य । अथ मदिरमद्वनः कण्टकरहितः । पीतनः कपीतनः
 “प्रप्रान्तकः । कपिगुप्तोऽप्रान्तकोऽस्य फले पशुहरीतकीणि त्रिका-
 त्रयं प्रशाशा इति ख्यातस्य । मधूकः “मधूकः मधूलः मधुलः”
 मधूद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः मधुष्ठीलः पञ्चकं मोहा इति ख्यातस्य ।
 मधूकं मधूलकं इत्येकम् । अथ पूर्वस्यादीर्घपत्रः । गिरिजेऽथ मधूल-
 काटः । “गोमन्त्रको मधूकोऽस्यो गिरिजः मोऽस्यपत्रकः” इति माधवः
 सोऽस्यो मधूद्रुमं जलद्वौ दीर्घपत्रकः” इति व्यामी । पीलुः गुडफलः
 रत्नि पीलुवृक्षस्य “अक्षोट इति प्रगिदस्य” । अथ गुर्गन्दशेः
 तिरिमिशे तस्मिन्नीशे ॥ २८ ॥ अक्षोटः “अक्षोटः आक्षोटः
 अक्षोटः” कन्दमालः “कर्मगतः” इति द्वयं परंतरीयोः “होमरी
 इति ख्यातस्य” । अक्षोटः “अक्षोटः अक्षोनः” निकोचकः “नि-
 के अक्षोटस्य “निने इति ख्यातस्य ।” पलाशः किंशुकः । किं-
 श्व इत्युक्तं बभूवस्य । पर्णः वातपोथः ख्यातिः पलाशस्य ।
 ॥ २९ ॥ इवः अत्रपुष्पः विदुलः शीतः “शीतम्” । “शीतं तुपायकं

द्रो परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
 सोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ॥
 रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समो ॥ ३१ ॥
 वेत्वे शाण्डिल्यशैल्युपो मालूरश्रीफलावपि ॥
 गृध्रो जटी पर्कटी स्यान्वग्रोधो बहुपादटः ॥ ३२ ॥
 मालवः शांवरः लोभस्तिरीटस्तित्वमार्जनो ॥
 आम्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसोरभः ॥ ३३ ॥
 कुम्भोद्वलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

येषु च" इत्यजयात् । पानीयः यमुलः गन्धकं वेतसस्य "वेत इति
 तस्य" । परिप्याधः विदुलः नादेयी अम्बुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य ।
 पी री ॥ ३० ॥ सोभाञ्जनः "सोभाञ्जनः सोभाञ्जनः सोभाञ्जनः"
 तीक्ष्णगन्धकः अधीयः "आधीयः" मोचकः पञ्चकं श्रेणुल "श्रेणुलः,
 " इति ख्यातस्य । असौ सोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पधेन्मधुशिशुगिगु-
 एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिटा इति ख्यातस्य । "अन्यत्र रिष्टमि-
 । रिष्टं धेम शुभामाये पुमि खट्वे च फेनिले" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥
 शाण्डिल्यः शैल्युपः मालूरः श्रीफलः पञ्चकं विल्वस्य । गृध्रः जटी
 "पर्कटी" "पर्कटिः" त्रये पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं सोमान्नक-
 केला इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविघ्नना । पर्कटी टीपन्नेति
 न्यग्रोधः बहुपान् यटः त्रये यटस्य ॥ ३२ ॥ मालवः शांवरः
 "लोभः तिरीटः तित्वः मार्जनः यट् लोभस्य । तत्राद्यां धेत-
 पा रक्तलोभे इत्येके । आम्रः चतुः रसालः त्रये आम्रस्य । असौ
 सोमारभयेतसहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥ कुम्भः उद्वलकम् । कुम्भेति
 प्रिष्टीतम् । कुम्भमिति लीचमपि । "कार्मुके वारनार्या च कुम्भे लीचं तु
 ज" इति रमणः । "कुम्भे त्रिषु निगुग्गुलु" इति विश्वप्रकाशः । उद्वलमि-
 "उद्वलं गुग्गुलुं म्यादुद्वलेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "उद्वलं
 निक्षिप्य लीचमुद्वलम्" इति वटः । अत्र यत्ने कुम्भे योद्वलमिति वाटः
 किंचिद् । कुम्भोद्वलकः कुम्भोद्वलकम् । कुम्भोद्वलकः कुम्भोद्वलकः
 स । "कुम्भोद्वलकः कुम्भे कुम्भोद्वलकः वरम्" इति वाचस्पतिः । कौशि-
 वारवानीः "गुग्गुलुः" पुरः यत्र गुग्गुलुहस्तः । पुनोऽन्यः । शब्दः "मेदुः"

शैलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३१ ॥
 राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकटुर्धनुःपटः ॥
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥
 कर्कन्धूर्वदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
 सोर्वीरं बदरं घोष्ठाप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥
 विकेकृतः खुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
 ऐरावतो नागरङ्गे नादेयी भूमिजम्बुका ॥
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पञ्च शैलुः "शैलुः" इति
 ॥ ३१ ॥ राजादनं राजातनः राजादनः । "राजादनं" इति
 इति वागमयति ॥ प्रियालः "प्रियालश्च प्रियालकः" इति मापः ।
 कटुः धनुःपटः गन्धार्गि नाग इति गन्धातम्य । धनुः पट इति
 "धनुः प्रियाले ना न श्री राशिभेदे शरागणे" इति मेदिनी । "पटः" इति
 ना गुपेः "पुष्पगुणकम्" इति रमणः । गम्भारी "कश्मरी"
 काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः
 इति गन्धातम्य । काश्मर्योऽयम् । पुमि । कर्कन्धूः "कर्कन्धूः" बदरी
 "कोली कोला" श्रीणि धोर इति गन्धातम्य । तत्र कर्कन्धूर्वयोः ।
 कोले कुवलं केनिलम् ॥ ३६ ॥ सोर्वीरम् । सति सोर्वीरम्
 भेदा कटु बदरीकृतम् । घोष्ठाप्यथ बदरीगदने दृशभेदेऽपि वर्गे
 निम्नगदने कृष्टः कटुगदने भेदा । अदृष्टायेना ना घोष्ठा गो
 कर्कन्धूः इति मधुपर्णकः व्याघ्रपादकः विकेकृतः "विकेकृतः" म
 मन्थः इति मन्थः नाम होमनायभेदः । ग्रन्थिलः व्याघ्रपादः पञ्च
 मन्थ "देहरी इति गन्धातम्य" । अर्धं सतिपुष्पभेदः कश्मारी
 इति मन्थः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरङ्गः नादेयी भूमि
 कर्कन्धूः नागरङ्गः नादेयी इति गन्धातम्य । अथ पुष्पेऽपि ना
 कश्मरी इति मन्थः इति मन्थः । तिन्दुकः "तिन्दुकी" कटुः
 स्फूर्जकः तिन्दुकः च कर्कन्धूः इति गन्धातम्य ॥ ३८ ॥

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
 गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमोक्षमुष्कको ॥ ३९ ॥
 तिलकः धुरकः श्रीमान्समो पिचुलझावुको ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकद्रफलो ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्या ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
 तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हरिप्रियः ॥
 वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिपु ॥ ४२ ॥
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्थकाः ॥

॥ काकतिन्दुकः काकपीलुकः चत्वारि कारुतेष्ट “काकटेम्भुरणी कट्टे-
 णी इति, कुचला, काजरा” इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घण्टा-
 लिः मोक्षः मुष्कः पञ्च घण्टापाटलेः मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घण्टा-
 लिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः धुरकः श्रीमान् । “श्रीमान् तिल-
 के स्थान्मनोव्रे धनिके त्रिपु” इति कोशान्तरम् । अयं तिळवा “तिलकपुष्प”
 ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदोऽयम् । “कोपी
 दातयमिति केचिन्” । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यः कद्रफलः
 कुम्भल “कुम्भा इति, कायफल” इति ख्यातस्य । कुम्भी स्त्री ॥ ४० ॥
 पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे
 लोघर्षणेन लाक्षारक्षोऽवितरां रञ्जय इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि
 त्रिलोघस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी । इभन्तः ।
 वा ॥ तूदः “नूदः” यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥
 “तूलोऽपि” पट्टं अथत्थाकारे वृद्धभेदे । “पारमा पिम्पळ इति
 वास” । नीपः प्रियकः कदम्बः हरिप्रियः । हरिप्रिय इत्यपि पाठः ।
 सः प्रियः । मुराया अधिवामनात् । चत्वारि कट्टेय इति ख्यातस्य ।
 वृक्षः अरुष्कतः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “विचवा, भिलावा इति
 तस्य” ॥ ४२ ॥ गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्थकः वृद्धः पञ्च
 हंड “लाखी पिंपरी” इति ख्यातस्य । त्रिन्तिडी त्रिन्तिडी । “अम्लिका

पुक्षश्च तित्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाञ्चो पीतसारके ॥ १

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥

साले तु सर्जकार्श्याथकर्णकाः सस्यसम्बरः ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामय द्वयोः ॥ ४१ ॥

इडुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिष्टदुल्लवौ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४२ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिली" इति चन्द्रः । तित्तिडी त्वाम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका
 या" इति वाचस्पतिः । अयं चिञ्चायाः । पीतमारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः
 "आसनः" । "पीठमस्कन्धयोः ह्रीवमासनं ना तु जीवक इति ॥ ४४ ॥
 पन्धूकपुष्पः प्रियकः जीवकः पटुं असणा इति ख्यातस्य । "तत्र
 पालेअसण इति ह्रीं मेदी ख्यातौ" । सालः "श्यालः" सर्जः
 "कार्श्यः" अथकर्णकः अथस्य कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसम्बरः
 परः" पञ्च शालवृक्षस्य सालर् इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः
 इन्द्रुः ककुभः अर्जुनः पञ्चकं अर्जुनवृक्षस्य । "अर्जुनसादृश
 वदन्ति" । राजादनः "राजादनम्" । "राजादनं क्षीरिकायां प्रियाल
 केऽपि च" इति मेदिनी । फलाध्यक्षः क्षीरिका प्रयं विरणी इति
 ॥ ४५ ॥ इडुदी तापमतरः । तापमस्य तरः । तपस्विन उपयुक्तता
 दे इडुयाः दिगणंरु इति ख्यातायाः । द्वयोग्ययुक्तत्वान्पूर्णि तु
 भूर्जः चर्मिष्टदुल्लवौ श्रीणि भूर्जेवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा
 शाल्मलिः "शाल्मली शाल्मलः" पञ्च गांरी इति ख्यातस्य । द्वयोः
 मयोः । शिरमापुर्णेशाः शिरमापुः । "पटिगणेशभ्यानि वने जीरति
 निः" इति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्यार वेष्टे निर्माणे पिच्छलेकम्
 रीचा दीक इति ख्यातस्य । "कायः कयापो निर्गुणो निर्माणो वेष्टक
 इति रममः । रोचनः कूटशाल्मलिः दे काटी गांरी इति ख्यातस्य ।
 रित्यः "निर्गन्धः" नक्तमानः "रक्तमानः" कर्जतः कर्जकः

चैरिविलो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

मकीर्यः पृतिकरजः पृतिकः कलिमारकः ॥

हरञ्जभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवहरी ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः ग्रीहदाद्युर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतेनयः सदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विदस्त्रदिरे कदरः सदिरे सिते ॥

सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छग्रन्धर्वहस्तको ॥ ५० ॥

मण्ड उरुवृकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चक्षुः पद्माकुलो मण्डवर्धमानव्यङ्ग्यकाः ॥ ५१ ॥

अधम्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः पृतिकरजः “पृतीकारजः पृतीकारजः” । “पृती-
ः शुभनाम्नया बालहनाशनं” इति ऋट् । पृतिरः “पृतीकाः” बलि-
ः “बलिकारक इत्यपि पाठः” । चक्षुः बालहनाशनं “चक्षुः बालहनाशनं”
न्यायनम् । पद्मग्रन्थः मर्कटी अङ्गारवाहरी एते त्रयः बालभेदाः । “अङ्गार-
वाहरी बालरी अङ्गारवाहरी” ॥ ४८ ॥ रोही रोहितकः ग्रीहदाद्युः दाहि-
रकः चक्षुः बालहनाशनं इति न्यायनम् । गायत्री “दाहियादिप्रिया”
इति ध्वन्यादिप्रयोगः । बालतेनयः सदिरो दन्तधावनः चक्षुः बाल-
इति ध्वन्यादिप्रयोगः । “गायत्री सदिरो र्ही गाय” इति न्यायः । बाल-
ति प्रार्थना पाठः । यदाह । “सदिरो र्ही गायत्री दन्तधावनः । चक्षुः
रुचकश्चित्रकश्च सः” इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः ॥ ४९ ॥
मदः विदस्त्रदिरे द्वे दुर्गधिग्रदिरे । विदग्धः सदिरो विदग्धदिरे ।
चक्षुः सदिरो कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः ग्रन्धर्व-
ः ॥ ५० ॥ मण्डः उरुवृकः “उरुवृकः रुचकः रुचकः” रुचकः विदग्धः
। पद्माकुलः ऋट् । वर्धमानः व्यङ्ग्यकः “व्यङ्ग्यनोऽपि” रुचकश्च चक्षुः
। मण्डवर्धमानः मण्डः वर्धमानः इति यदाह । आमण्ड इत्यपि । “व्यङ्ग्य-
नो मण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः” इति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥ दाह्या-
नकारा एमी न एमी इत्येवम् । “वृटीरमीरुपुष्टाभ्योः” इति सूत्रेण
एमी र्मीरुपुष्टाभ्योः । एमी रुचकश्च “रुचकश्च” इति ऋट्

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफली शिवा ॥
पिण्डीतको मरुचकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिमद्रकः ॥
भद्रदारु हुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्रयोः ॥
पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥

कृष्णवृन्ता कुचेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥
लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥
मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटनटाः ॥

शम्याः । पिण्डीतकः मरुचकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः
पट्टं गोला इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिमद्रकः । “पारिमद्रस्तु
मन्दारे देवदारुणि” । भद्रदारु हुकिलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥
एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः “पाटली” पाटला मोघा “अमोघा
“अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्रयोः” इति वाचस्पतिः ।
स्थाली । फाला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति
यम् । “काला तु कृष्णवृन्ताख्या मञ्जिष्ठा नीलिकासु च” इति मेदिनी । “
स्यात्पाटलोद्ययोः” इति मेदिनीनिष्प्रकारा । फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्ण
कुचेराक्षी मत्त पाटलायाः “पाटली इति ख्यातायाः” । तत्र पाटलिर्द्रव्यं
श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकः द्वादश प्रियङ्गुवृक्षे “वाघाटी
ख्याते” । महिलायाः विषाः आरुप इव आरुयो यस्याः सा । महिला
ममप्रनाममिर्घायन इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंनि । श्रेष्ठं प्रियाम् । मण्डूक
पत्रोर्णः नटः कट्वः दुण्डुकाः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः “स्योनाकः शोणा
शुकनामः क्रयः दीर्घवृन्तः कुटनटः शोणकः “शोनाकः” अणुः “अणुः

शोणकश्चारलौ तिप्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्या च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥

नाक्षस्तुपः कर्पफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कोयस्था पूतनाऽमृता ॥

हरीतकी हेमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥

कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्गुचो डहुः ॥ ६० ॥

पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिजल्लोऽम्बुजः ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

श दण्डिका “दिंडा” इति ख्यातस्य । कचिदयं टेंटु इति ख्यातः ।
फला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्या चत्वारि आमलययाः ।
वस्तुवतेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः तुपः कर्पफलः भूता-
सः कलिद्रुमः पट्टं घाटिग इति ख्यातस्य । कचिदयं पेहडा इति ख्यातः ।
लेङ्गत्वादिभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया अप्यथा पथ्या
स्या “अथ वयस्येत्यपि पाठः” पूतना । यस्याः सेवनेनाभ्यन्तरस्यमल-
निवृत्त्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हेमवती चेतकी श्रेयसी शिवा
। श हिरटा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः पूति-
कः त्रयं मरलस्य “देवदार इति ख्यातस्य” । द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परि-
व्याधः त्रयं कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य” । लकुचः लिङ्गुचः
ना “डहु” त्रयं ओंट इति ख्यातस्य । “धुद्रपनसस्येत्यपि मतम्” ॥ ६० ॥
पनसः “फलसः” कण्टकिफलः “कण्टकफलः” द्वे पनस इति प्रसिद्धस्य ।
पुलः हिजलः “इजलः” । “निचुलेजलहिजला” इति रमसः । अम्बुजः
जल इति ख्यातस्य जलवेतसमेदस्य । “स्थलवेतमस्येत्यपि कचिद् ।
पुलः स्थलवेतसः” इति शब्दार्णवाद् । समुद्रफलस्येत्यपि मतम् । काको-
दुम्बरिका फल्गुः मलयूर्जः “मलयूर्जः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मल-
घने माहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काळा उभय “षोषाढा, सर्वत”
इति ख्यातस्य । जघने शुभे फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्क-

गङ्गाममिमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥

पञ्च कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

क्षयैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥

पाकफलाविमसुपेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ॥

सिन्दुवाररेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गंरा गंरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

मन्थः कणिका गणिकारिका जयः पञ्च नरवेल इति ख्यातस्य । दशा-
स्य पर्याया इत्येके । कुटजः शक्रः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि
इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्ग इन्द्रयवं भद्र-
यति त्रीणि । कलिङ्गः इन्द्रयवः । “कलिङ्गेन्द्रयवः शुमान्” इत्यमरमाला ।
द्रा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठान् । कृष्णपाकफलः अविप्रः “आविप्रः”
इति कर्मदकः चत्वारि कर्मदकस्य “करवन्द” इति ख्यातस्य । कृष्ण-
फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कन्धः तमालः तापिच्छः
विप्रः” इत्यं तमालस्य । सिन्दुकः “सिन्धुकः” सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः
सुरसः” निर्गुण्डी “निर्गुण्डी” इन्द्राणिका पञ्च सिन्धुवारस्य सिन्धुआरी,
ग्री, निर्गुण्डी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गंरा गंरी खरेत्यपि अगरी-
ति । “देवताडो खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्दभे शुमान्” इति रमसः ।
ग्रीति समस्तमपि । भूपिकाविप्रमत्वाद्भरमागिरतीति गंरागरीत्येकं
पि । तदुक्तम् । “जीमूतको देवताडो घृत्रकेशो गंरागरी” इति ।
कुटजः जीमूतः पञ्च देवतालस्य देवताली “देवडङ्गरी” इति ख्यातस्य ।
हस्तिनी भूरुण्डी द्वे हस्तिकर्णमपत्रस्य शक्रमेदस्य गिरिहस्तिनी “घोर-
” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं तृणशून्ये गुल्मे साधु । “तत्र
” इति यत् । “मल्लिको हंमभेदे स्यात्तृणशून्येऽपि मल्लिका” इति रुद्रः ।
द्रा ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतमीरुः शतमीरुः । “मल्लिका शतमी-
रुगवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतमीरुमेदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्” इति

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥
 तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥
 नीली झिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥
 सरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥
 पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥
 ओण्डपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥
 प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
 करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलाबुभौ ॥

ज्ञानः महासहा द्वे आशोली इति ख्यातायाः । तत्राम्लान इत्येकं कुर-
 न्मात्रस्य । काटेंसेवती, थोर रानसेवती, इत्याख्याताया इति केचिन्
 ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । "कुरवक इत्यपि" ।
 म्लाने पीतपणे कुरण्टक इत्येकम् । "कुरण्टक इत्यपि" । नीली नीलवर्णा
 झिण्टी तत्र बाणा दासी आर्तगलः "अन्तर्गतः" इति श्रयम् । द्वयोरित्यु-
 क्तम् । "नीला झिण्टी नीलझिण्टी चेत्पि पाठः" ॥ ७४ ॥ सरे-
 यकः । "सरेयकः महचरः सरेयस्य सहाचरः ॥ पीतो रक्तोऽथ
 कुसुममे विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको शयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥
 आर्तगलो दासी बाण आदनपावयपि" इत्युक्तम् । झिण्टी द्वयं झिण्टीमा-
 कोगण्टी इति ख्यातस्य । तस्मिन्सरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्ये-
 का पीतपुष्पा झिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके सहचरी-
 ॥ द्वयोरित्युक्तेः । सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओण्डपुष्पं जपापुष्पं द्वे जासन्द-
 म्याते । जवेत्यपि । "जवायां गु जपा म्रियाम्" इति धर्मदासः । "ओण्ड-
 पुष्पे वृक्षेऽपि जवान्मृदः प्रवर्तितः" इति त्रिकाण्डशेषान् । ओण्डपुष्पस्य
 अपि च जवेत्यभिधानम् । ओण्डपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पमिति पाठान्तरम् ।
 अस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिहामः "प्रतीहासः" श्रुतप्रासः
 प्रतः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पञ्चकं करवीरस्य कण्ठेर इति ख्यातस्य ।
 क्रकरः ग्रन्थिलः प्रीणि करीरस्य करवी "नेवती" इति ख्यातस्य ।
 तः कितवः पृतः घग्गः । "घुस्तुरः घुस्तुरः घुस्तुरः घुतुरः । घुस्तुरस्तु

उन्मत्तः कितवो घूतों धचूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥
 फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
 समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥
 जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
 सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥
 अर्काह्वयसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
 मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥
 शिवमल्ली पाशुपत एकाशीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीको धुस्तुरः कनकाह्वयः” इति शब्दार्णवः । “उन्मत्त उन्मादवति
 कुन्दयोः” इति विश्वप्रकाशः । “मदनः सरवसन्तद्रुमिन्दुस्तूरसिद्धकः”
 दिनी । कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं घचूरस्य घोतरा
 कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य घचूरस्य फले मातुलपुत्रकः
 फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुङ्गकः चत्वारि मातुलिङ्गस्य
 म्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः
 “जम्बीरः” पञ्च देशान्तरे जम्बीर इति ख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्य प
 दस्य श्वेतमग्वा इति च ख्यातस्य । पर्णमः कठिञ्जरः कुठेरकः
 पर्णाग्न्यः । आजवलेति बावरी इति च ख्यातस्य ॥ ७९ ॥ अत्र
 मिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः वह्निसं
 ज्ञकः चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इत्यन्तः । य
 वह्निर्यायनामकः । अर्कोदः वगुः “वगुः” आस्फोटः “आस्फो
 “आस्फोटन्तु वृमानकं पर्णे स्यात्कोविदारकः” इति मेदिनी
 गण्यः गणाः बहूनि रूपाणि यस्य । नानान्यान् । विकीरणः
 ग्नः” ॥ ८० ॥ मन्दारः अर्कपर्णः गमकः अर्कस्य रश्मि इति ख्या
 अर्कोदयः स्वल्पपर्यायनामकः । अत्रार्कः शुक्ले अलर्कः प्रतापगः
 शिवमल्ली पाशुपतः एकाशीलः बुकः “बुकः” । “बुकन्तु पकपुष्पं
 र्शदे च श्वमि” इति विश्वप्रकाशः । वसुः पञ्च पुष्पस्य “रश्मि

चन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
 पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाशीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
 कटुः कटम्बराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
 आत्मगुप्ताऽजहाऽज्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ख्यातस्य घोर बहुली इति ख्यातसेत्यपि मतम् ॥ ८१ ॥ चन्दा
 नी वृक्षरुहा जीवन्तिका चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य वेदर्ल
 गुह्यी, यधि" इति ख्यातस्य । पाण्डगुह्य इत्यपि लौकिकभाषा-
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची "गुह्यची" तन्त्रिका अमृता ॥ ८२ ॥
 तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुह्य्याः "गुह्यवेल"
 ख्यातायाः । मूर्वा "मूर्वा" देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा
 " ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश सूर्यायाः
 वे ख्यातायाः । इयं धनुर्गुणोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धे-
 पाठा अम्बष्ठा विद्धकर्णी "अविद्धकर्ण्यपि" स्थापनी श्रेयसी रसा
 ॥ एकाशीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका दश पाठायाः पाठली
 टमूळ" इति ख्यातायाः । कटुः कटम्बरा "कटम्बरा" अशोको-
 प्यस्तमपीदं नाम । "अशोका कटुरोहिण्यामशोको बहुलद्रुमः" इति
 । "रोहिणी कटुरोहिण्याम्" इति रुद्रः । कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता
 भेदी "कृष्णभेदा" "कृष्णभेदा चण्डरुहा" इति निषण्डुः । चक्राङ्गी शकु-
 ली अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा "जहा" अप्यण्डा
 "कण्डूरा" । "कपिकच्छा कण्डूरा" इतीन्दुः । प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
 शक्यता शर्कराशिविः । शक्यच्छाकशिशिरापि च शक्यशिविरित्युपविवे-

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥
 प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूपिकपर्णपि ॥
 अपामार्गः शैखरिको घामार्गवमयूरको ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥
 हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
 अङ्गारवल्ली चालेयशाकवर्धरवर्धकाः ॥
 मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेपिका ॥ ९० ॥
 मण्डूकपर्णी मण्डीरी भण्डी योजनवल्लर्यपि ॥
 यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयांसः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
 रोदनी कच्छुराज्जन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

काद्विगलप्या । शूकशिम्बापि । “मर्कटी शूकशिम्बा च” इति वा
 कपिकच्छुः “कपिकच्छुः” मर्कटी नव कुवली “कुहिरी” इति एष
 मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कण्टरुत्पद्यतेऽतः कण्टरा
 उपपिशा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्ष्रेणी सुत
 “शण्डा” । “प्रत्यक्ष्रेणी वृषा शण्डा पुत्रधेण्यामुपनिष्ठा” इति निषण्ण
 कपर्णी दश मूपिकपर्णाः उदीरकानी इति स्यातायाः । अपामार्गः
 घामार्गवः “अपामार्गवः” । “अपामार्गवोऽपामार्गः कोनातकी
 मर्थे । मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी “केशपर्णी” ।
 तुल्यानि लोमत्राणि पर्णान्यस्याः । किणिही शम्भञ्जरी अष्ट
 मार्गेण आयाता इति स्यातायाः । हञ्जिका “हञ्जिका” मा
 भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली चालेयशाकः वर्धरः वर्ध
 मार्ग्याः भार्ग इति स्यातायाः । मञ्जिष्ठा विकसा “विकसा” जि
 कालमेपिका “कालमेपिका” ॥ ९० ॥ मण्डूकपर्णी मण्डीरी “म
 “मण्डूक मण्डूकिका च” इतीन्द्रः मण्डी योजनवल्ली नवकः मञ्जिष्ठायाः
 कर्णपर्णी वाटः । यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयांसः “धन्वयांस
 शकः ॥ ९१ ॥ रोदनी “रोदनी” कच्छुरा जन्ता समुद्रान्ता दुरालभा

श्रिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्गुलिका ॥ ९२ ॥
 गोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलेंद्री धार्वनी गुहा ॥
 नेदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
 चोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥
 नीली काला क्रीतकिक्का ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
 ज्ञनी श्रीफली तुत्या द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
 मयल्लुजः सोमराजी मुचल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
 कालमेपी कृष्णफला चाकुंची प्रतिफल्यपि ॥
 कृष्णोपकुल्या वेदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
 उषणा पिप्पली शोण्डी कोलाज्य करिपिप्पली ॥
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

गमस्य धमागा इति न्यायम् । श्रिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्गु-
 लिका “अङ्गुलिकेत्येति पाठः” ॥ ९२ ॥ गोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलेंद्री
 धार्वनी “धार्वनी” गुहा मयकः सिंहपुच्छपाः इत्यादि “पिट-
 इति न्यायतायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका
 ॥ ९३ ॥ चोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका इत्यर्थः । कण्टकारिकायाः
 इति न्यायतायाः । नीली काला क्रीतकिक्का ग्रामीणा मधुपर्णिका
 ॥ ९४ ॥ ज्ञनी श्रीफली तुत्या द्रोणी “तुणी” । “तुणीनीत्या निरुद्धं ना”
 इति । “तुणी तु नीत्या तुणा निरुद्धं” इति विशयवाक्यः । दोला
 “तुणा श्रीफलिका मेला गारवाही वा ज्ञनी” इति निरुद्धः नीलि-
 तादस्य नीत्याः । इमे सप्तदशराजनकारिणी कृष्णपर्णा । अमल्लुजः सोम-
 मुचल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेपी “कालमेपी” कृष्णफला
 “चाकुजी” प्रतिफल्यपि अर्धः चाकुजी, चाकुची इति न्यायतायाः ।
 कृष्णोपकुल्या वेदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उपला “उषणा” पिप्पली “पिप्पली” इत्यर्थः
 इत्यर्थः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली कोलवल्ली
 ॥ ९७ ॥ “दत्तवाचोऽपि” इति न्यायतायाः ॥ ९७ ॥

चव्यं तु चविको काकचिन्नीगुञ्जे तु कृष्णला ॥
 पलंकपा लिङ्गुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥ ९९ ॥
 शृङ्गी महोपधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
 शतमूली बहुमुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥
 अहेरुरथ पीतद्रुकाऽलीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपंचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
 वत्त्रोऽग्रगन्धा पद्मन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
 शुक्रा हेमवती वैद्यमातृसिंहो तु वारिका ॥

कोला च चविका” इति हेमचन्द्रः । चविका “चविक इति
 द्वे चव्यस्य चवक इति स्यात्तस्य । केचित् चव्यादिद्वयं
 अत्र पक्षे तुस्याने चः पाठ्यः । काकचिन्नी “काकचिन्नी” । का
 “गुञ्जा तु काकचिन्नीयां पदहे च कलध्वनौ” इति मेदिनी । गुञ्जा
 श्रीणि गुञ्जायाः । पलंकपा इङ्गुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
 गोकण्टकः वनशृङ्गाटः समकं गोकण्टस्य मराण्डा इति स्यात्तस्य । वि
 प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥ शृङ्गी महोपधं अथ
 विषायाः अनिविष्य इति स्यातायाः । क्षीरावी दुग्धिका द्वे दुग्
 स्यातायाः । शतमूली बहुमुता अभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
 प्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलि
 मूल्याः शतावरीति स्यातायाः । पीतद्रुः कालीयकः “का
 हरिद्रुः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपंचा “पचंपंचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्ज
 दारुहरिद्र इति स्यात्तस्य । वत्त्रोऽग्रगन्धा पद्मन्था गोलोमी शतपर्वि
 मचायाः वैद्यमातृ इति स्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्रा वचा सा हेम
 वती । वैद्यमाता मिहि वारिका “दन्त्यमध्यापि” वृषः अट्ठरुपः “अ

पोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥

मिश्रेयाप्यय सीहुण्डो वज्रः क्षुरः स्त्री क्षुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

तस्यः वासकः वाजिदन्तकः अष्टकं अटरूपस्य अडुब्बसा इति ख्यातस्य १०३ ॥ आस्फोटा "आस्फोता" । "आस्फोता गिरिकर्णी च वनमल्लयां तोषिति" इति मेदिनी गिरिकर्णी विष्णुकान्ता अपराजिता चत्वारि विष्णु-
तायाः । इक्षुगन्धा काण्डेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पञ्च कोकिला-
कोब्बमुन्दा "तालिमरान्याचैर्वा कीलिस्ता" इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥
शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । "मिसी मिशिः मिशी" । मिशी
मिति तालव्यांत आह सोमनन्दी । मिथेया पट्टं मधुरिकायाः "पट्टि-
इति ख्यातायाः । सीहुण्डः । "वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ" इति रभसाद्
दिरपि । सीहुण्ड इति तालव्यादिरपि । वज्रः क्षुरः क्षुही क्षुहिः
क्षुही "क्षुही क्षुहा क्षुग्" इत्यमरदत्तः । गुडा "गुडी" । "गुडो गोलेक्षु-
क्षुहीक्षुडिकयोर्गुडा" इति रुद्रः ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा पदं वज्रद्रुमस्य
निवदुद्र" इति ख्यातस्य । तत्रक्षुहकारान्तः स्त्री । "वज्रद्रुः क्षुरः क्षुही
ते पाठः" । वेल्ल अमोघा "मोघापि" । "कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा" इति
स्पतिः । चित्रतण्डुला तण्डुलः तन्तुलः । तन्तुं कृमिघ्नं लाति । कृमिघ्नः
पट्टं विडङ्गस्य, वावटिंग इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका
पकडी "चिकणा" इति ख्यातस्य । घण्टारवा शणपुष्पिका द्वे शणपु-
ष्पायाः । "लघुताग इति पागरी इति चेत्येके" मृद्रीका गोस्तनी
गोस्तना" द्राक्षा स्वाद्री मधुरसा पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ॥
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यो वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥
 कर्दली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्कला ॥
 काशीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्पिणी ॥
 नाकुली सुरसा राँसा मुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥
 विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कौर्पासी बदरेति च ॥

अन्ता उत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरमाञ्च “उत्पलमती” इति
 आयाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः श्रवणं श्रद्धादिनामकस्य अङ्ग-
 वेपथुः “केयली, मुद्राद्वयं” इति च व्याख्या । इमे योग्यादयश्च-
 वृद्धेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कर्दली अजादिन्या-
 कर्दला । कर्दलोऽपि । “कर्दलश्च कर्दल्यर्गा” इति व्याटिः । वारण-
 “वारणवुसा” रम्भा मोचा अंशुमत्कला काशीला पर कर्दल्याः । मुद्र-
 काकमुद्रा महा श्रवणं काकमुद्रा “शानमुद्रा” इति व्याख्यायाः काकमुद्रा-
 ॥ ११३ ॥ वार्ताकी । शृङ्गापि वार्ताकः इति । वार्ता वार्ताङ्गः ।
 विगणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः प्राकृतिकवचः” इति श्रमणः । “वार्ता वार्ताङ्गं
 इति विश्वः । “वार्ताङ्गरेषा गुणगमयुजा” इति वैद्यकाश्च । हिङ्गुली गिरी
 ती दुष्प्रधर्पिणी पञ्च वार्ताक्याः शानवार्ता “होर्गली” इति व्याख्यायाः ।
 गी गुरगा श्यामा मुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा हृदयार्थी
 क्षी सुवहा नव राज्यायाः मुद्राक्षी “मुद्रगवेत” इति व्याख्यायाः ।
 मुगन्धयोः स्थाने नागमुद्रमिति पाठः । विदारिगन्धा (१) “विदा-
 र्भा” अंशुमती सालपर्णी “सालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पञ्च सालपर्ण्याः
 “हवता, सालपर्ण” इति व्याख्यायाः ॥ ११५ ॥ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता
 मी “कौर्पासी” बदरा श्रवणं कौर्पासीः । सा कौर्पासी बन्दा इति
 त्रिभुजाङ्गाङ्गान्तरात्पुष्पयने एकम् । इहो वचनः इहः श्रवणं कर्दलाङ्गाङ्गादि-
 त्रिभुजाङ्गाः गन्धः विदारिगन्धः । “हवतोः अङ्गः अङ्गोर्द्वयं” इति श्रवणं ।
 शान्ताः ।

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु कपभो वृषः ॥ ११६ ॥
 गाङ्गेरुकी नागवला शपा ह्रस्वगवेधुका ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥
 जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥
 स्याद्वाङ्गलिक्यमिशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥
 अजशृङ्गी विपाणी स्याद्गोजिह्वादाविके समे ॥ ११९ ॥
 ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयप्यथ द्विजा ॥
 हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

विशेषस्य “वैलघाटी” इति ख्यातस्य । शृङ्गीशब्द इत्यन्तः ॥ ११६ ॥
 रुकी नागवला शपा ह्रस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशेषस्य “
 इति च ख्यातस्य । धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्लयाः
 द्रोढकी” इति च ख्यातायाः । सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पवत्
 त्युच्यते एकम् । स्त्रीलिङ्गम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना”
 पटोली ज्योत्स्ना” इति हेमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः
 इति ख्यातायाः । नादेयी भूमिजम्बुका द्वे भूजम्बाः “भृङ्गाम्बुकी”
 ख्यातायाः । “नादेयी नागरद्वे स्याज्जपायां जलवेतसे । भूमिजम्बा
 च घ्यङ्गुष्ठेऽपि च योपिति” इति मेदिनी । लाङ्गलिकी अमिशिखा द्वे ला
 वागचवका “कळलावी” इति च ख्यातायाः । काकाङ्गी काकनासिका
 काकजह्वाख्यापधिविशेषस्य “काबळी इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥
 पदी सुवहा द्वे हंमपादिकायाः “रक्तलाजादे इति ख्यातायाः” ।
 तालमूलिका द्वे मुसल्याकन्द, मुसलकन्द इति ख्यातायाः । अजशृङ्गी
 द्वे मेढशिगी इति ख्यातायाः ओषधेः । इयं त्वजशृङ्गाकारफला च
 मकण्डका नेत्रोपधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा दाविका “दाविका” द्वे
 “पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥ ११९ ॥ ताम्बूलवल्ली त
 नागवल्ली त्रीणि नागवल्लयाः “पानवेल इति ख्यातायाः” । द्विजा
 रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी पट्टं रेणुकाभ्यगन्धद्रव्यस्य “रेणुका
 इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयंगुगन्धि हरियालुकं वालुकं

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥
 वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥
 वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥
 कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥
 गन्धिनी गजभक्ष्यां तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
 मेहरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ॥
 अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

लुकारस्यगन्धद्रव्यस्य । “वान्दक, कांकडी” इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ।
 लङ्की मुकुन्दः कुन्दः कुन्दुरुः “मुकुन्दः कुन्दुः कुन्दरः” चत्वारि पालकी
 पोईशाक वस्तुकाकारा पालख” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ वालं
 वीरं वर्हिष्ठं उदीच्यं केशाम्बुनाम पञ्च वाला इति ख्यातस्य । “वालः” ।
 तालो ना कुन्तलेऽप्यस्य गजस्यापि च वालया ॥ वाच्यलिङ्गोऽर्मके मूर्खे द्विपरे
 “पुंगवम्” इति मेदिनी । केशाम्बु च तयोर्नाम यस्य तत्केशाम्बुनाम ।
 त्केशाम्बुनय नामानि तानि सर्वाणि पालसापीत्यर्थः । कालानुसार्य
 वृद्धाश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पञ्च शैलपस्य फूल “शिला-
 लेय” इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्या गन्धकुटी मुरा गन्धिनी
 मुरायाः तालिसपत्र “मोरमांशी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या
 “गजभक्ष्या” सुवहा सुरभी “सुरभीः” । “सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोपु
 र” इति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । रसा ॥ १२३ ॥
 मेहरुणा “मेहरुणा” कुन्दुरुकी सल्लकी “सल्लकी सिल्लकी” । “धाविद्-
 वृक्षां शल्लवया” इति तालव्यादा रभसः । सल्लकी सिल्लकी हादेति
 द्रष्टुं । हादिनी “हादिनी” अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला
 अग्निज्वालेव, रक्तपुष्पत्वात् । सुभिषा धातकी धातुपुष्पिका “धातुपु-
 ष्पिका” चत्वारि धातव्याः धायफूल “धायटी” इति ख्यातायाः
 धायटी २४ ॥ पृथ्वीका चन्द्रवाला एला निष्कृतिः “निष्कृटी” बहुला पञ्चके
 वालुकं याः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरिमाणा चेद् उपकुञ्चिका तुल्या

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ॥
 शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥
 काक्षी मृत्ला तुवरिका मृत्तालकसुरामूजे ॥
 कुटन्नटं दाशपूरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
 प्लवगोपुरगोनर्दकैर्वर्तीमुस्तकानि च ॥
 ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हपुष्पं स्योणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥
 मरुमाला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ॥
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

हृद्विलासिनी शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नवा-
 गन्धद्रव्यस्य “नखला” इति ख्यातस्य । अत्र हनुरुदन्तः स्त्री, साहचर्यात् ।
 रीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्ला तुवरिका ।
 त्रिपर्णा मूलिका त्र्यर्षाढकी कुचदुरा शरी” इति योपातिताद् तुवरिका ।
 तलकं “मृत्तालकं” सुरामूजे पद् तुवरिकायाः त्व इति ख्यातायाः ।
 तटं दाशपूरम् । “दशपूरमिति दशपूरमिति दाशपूरमिति च” । “दशपूरं
 प्लवने जीवितादयम्” इति वाचस्पतिः । वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
 पुरं गोनर्दकैर्वर्तीमुस्तकं “कैर्वर्तीमुस्तकं कैर्वर्तीमुस्तकं” अष्टके कैर्वर्ती-
 तस्य कैवरी, “जलमुन्ना, धुद्रमोघा, मोघा” इति ख्यातस्य । ग्रन्थि-
 पर्णं शुक्रम् । “शुक्रो ध्याममुते कौरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे
 १३१ ग्रन्थिपर्णं नष्टमकम्” । बर्हपुष्पम् शुक्रवर्हमित्येकमपि नाम । बर्हिपुष्पं
 द्विष्ट पुष्पं बर्ह पुष्पं वेति पृथगपि । स्योणेयं कुङ्कुरं पञ्च गण्डीवन
 त्पञ्चरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुमाला पिशुना स्पृका “शृषोदरा-
 किमल्ललोपे शृकापि” देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्को-
 ॥ दशके पिण्डकेति ख्यातायाः स्पृकायाः । अत्र मरुमालेति संपाद-
 न्नाप्रवक्तव्यम् । यदाह वाचस्पतिः । “स्पृका तु ब्राह्मणी देवी मरुमाला लता
 त्ता वि समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला
 त्ता ना कुटिला लता” इति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा
 त्पिण्ड “मिसिः मिसिः मिसी मसिः मपिः मपी मसी” पञ्च जटामांसाः ।

वृद्धो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्या सोमवह्नी ॥ १३७ ॥

टुपर्णी हेमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥

ह्यपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥

वर्वरा कर्वरी तुङ्गी खरपुष्पाञ्जगन्धिका ॥ १३९ ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्त्रा युक्तरसा च सा ॥

वाङ्मेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुश्लोणिका ॥ १४० ॥

तहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥

नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

तृका । वृद्धो दाहकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदाहकः । वृद्धेति
स्थानम् । वृद्धः पक्षः वृद्धदारकस्य “वरधारा, जीर्णपर्णी इति
इति ।” ब्राह्मी मत्स्याक्षी वयस्या सोमवह्नी “सोमवह्नीः” अन्वति
इत्यायाः । “वयस्याः शुक्रपक्षे पर्णान्पुष्पवन्ति कृष्णे च पतन्ति वा सोमवह्नी ।
सोमवह्नी” ॥ १३७ ॥ पटुपर्णी हेमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती अन्वति
तीर्थाः “पित्तोष्ण इति व्याख्यायाः” । ह्यपुच्छी काम्बोजी मापपर्णी
इति अन्वति मापपर्ण्याः शानुटीद इति व्याख्यायाः ॥ १३८ ॥ तुण्डिकेरी
टुकेरी” रक्तफला विम्बिका पीलुपर्णी अन्वति तुण्डिकेरीः लोहणी
व्याख्यायाः । वर्वरा “वर्वरा कर्वरी” । “वर्वराः पामरे केले चकले नीह-
तः । कञ्जिकायां पुमान् छाकभेदपुष्पभिदोः शिवाम्” इति भेदिनी । कर्वरी
तुङ्गी खरपुष्पा अञ्जगन्धिका “अञ्जगन्धेत्यन्यथ” । पक्षः वर्वरी
वर्णी शानुटी” इति व्याख्येत्य छाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ एलापर्णी
रास्त्रा सुवहा अन्वति एलापर्ण्याः कोनिदस्य इति व्याख्यायाः ।
तु चुक्रिका दन्तशठाम्बुश्लोणिका “अम्ललोणिका” पक्षः
श्लोणिकायाः शुक्र इति व्याख्यायाः ॥ १४० ॥ तहस्रवेधी वृद्धः
वयसः शतवेधी वयस्यमम्लवेतसस्य । बाह्योदयो नर पयोपा
दः ममम् । नमस्कारी गण्डकारी “गण्डकारी” नमहा इति अन्वति
शु “राजानं” इति अमिह्यायाः औपशेः ॥ १४१ ॥ शीवर्णी

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥
 कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥
 किराततिक्तो भूर्निवोज्ञार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥
 विमला शातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥
 वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥
 निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
 अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
 मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
 अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

जीरनी जीरा जीरनीया मधुसवा मधुः सवेति पदद्वयमपि ।
 पुष्पग्रे शॉत्रे मये ना तु मधुद्रुमे । यगन्तदेत्यभिग्रे साजी
 यापिति” इति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येषम् । यथा जीवन्त्याः “
 हग्गदोदी” इति ख्यातायाः । कृर्षेर्शीर्षः मधुरकः शुद्धः द्रव्वाद्वाः
 यथ जीरकम् ॥ १४२ ॥ किगतनिक्तः निगतिरतभिगतिरतभ
 गतिभिगतिरतभ भूनिम्बदिमकायपि” इति रमणः । भूनिम्बः
 निक्तः त्रयं किगश्च इति ख्यातम् । गमला रिमला जालला “मा
 निमला मानलाया भान” इति विश्वप्रकाशः । भूमिका नर्मर
 मरदायाः “निर्मुक्तार्थे इति प्रविद्यायाः” ॥ १४३ ॥ वायगोर्ल
 म्मा वयणा त्रयं लहानकार्त्ती, कार्कोर्ली इति च ख्यातम्
 अट्टः “कुन्दगादिनादुने मुहुल्कोऽपि” निहस्मः दन्तिका “द
 प्रत्यक्षेणी उद्व्यगणी “उद्व्यगणी उद्व्यगणी” यथा दन्त्याः
 इति ख्यातयाः” । यणाः बीजे जेपाट इति ख्यातम् ॥
 अष्टनेटा दुप्रमन्वा अष्टदयो वसानिका “यमानिका” हे यसान्या
 इति ख्यातयाः । = वार्जन्दयस्य हे हे नामनी इत्यपि मतम्” ।
 वार्जन्द वज्रार्थं वज्रार्थेर्विः पाटः । श्रीणि यौक्त्वमुदे गुक्ता
 तिरेकस्य मते इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अथवा प्रतिपद्यमाना जायते
 वर्जनी एव दुष्टहेने प्रविद्यायाः यथार्थस्याः “अष्टदयस्य

कांपिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

प्रपुत्राडस्त्वेङ्गजो दद्रुमश्चक्रमर्दकः ॥

यद्वाट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महोपधम् ॥

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा तु शोधघ्नी वितुन्नं सुनिपण्णकम् ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शर्णपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥

पारावताङ्गिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥

त्रार्पिकं त्रायमाणा स्यान्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

पायाः । "कांपिल्यः" "कांपिल्यः" । "चन्द्रः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि" । "चन्द्रः कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः रोचनी" पञ्च शुण्डारोच-
 न्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुत्राडः "प्रपुत्रालः प्रपुनालः प्रपु-
 त्रप्रपुत्राडः" एङ्गजः "एङ्गजः" दद्रुमः "दद्रुमः" चक्रमर्दकः पद्माटः
 ख्यः "उरणाख्यः" पट्टं टाकला इति ख्यातस्य । पलाण्डुः सुकन्दः
 लतार्कः "कान्दा इति प्रसिद्धस्य" ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र पलाण्डो
 दद्रुमः इति द्वे । महोपधं लशुनं "लशुनं" गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः
 पद लशुनस्य । रमे आम्नादने उच्यते पातकहेतुन्यात् रमोनकाः ।
 "रिहाणे" एरप् पञ्च वा । णिलोपः । म्यार्थे कन् । लशुनगृञ्जनयोराकृ-
 त्पि रसेययान् अभेद इति बहवो मन्यन्ते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोधघ्नी
 पायाः "पेटुळी इति देशे प्रसिद्धायाः" । वितुन्ने सुनिपण्णकं द्वे
 "कुरङ्ग" इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता
 "सनपर्णी अमनपर्णी आमनपर्णी" । "मवेदमनपर्ण्या च शीतलः
 न्यवद्" इति विश्वप्रकाशः । "शीतलं पुष्पकाशीमे शूलजे मलयोद्भवे ।
 मनपर्ण्या स्याच्छिथिरे वाप्यलिङ्गकम्" इति मेदिनी । चन्दारि शन-
 गोपर्णी इति ख्यातायाः । "शीतलवातक इत्येकं पदमिति धन्वन्तरि-
 क्रमो ॥ १४९ ॥ पारावताङ्गिः "पारावताङ्गी" कटभी पण्या ज्योतिष्मती
 लता ज्योतिष्मत्याः मालकाङ्गोष्णी इति ख्यातायाः । पारावताङ्गि रती ।
 त्रायमाणा त्रायन्ती बलभद्रिका चतुर्के त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥
 अवाक्पुष्पी कारवी च सरणां तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
 तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेत्यपि ॥
 जैनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
 संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली पद्मन्यिकेत्यपि ॥
 कचूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४ ॥
 सुपवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही बदरा चतुष्कं वागसा
 हीकन्द इकरकन्द इति ख्यातायाः । मार्कवः भृङ्गराजः “भृङ्गराजः”
 इव रजोऽस्य । सांतोऽदंतोऽपि । “स्यान्मार्कवो भृङ्गराजो भृङ्गराजः”
 इति रमसात् । द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे
 “काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा
 मधुरा मिसिः “मिसी” अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोप इति ख्याता
 पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी” । “सरणा सरणी चार्वी कटंभरा
 ला” इति रुद्रः । “रुग्मेदे ना प्रमाण्यां म्यन्पन्यां च मारणी” इति
 प्रसारजनी “रजनिः” जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा पद्म
 चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गन्धमूली “गन्धमूला” पद्मन्यिक
 “कर्पूरः कर्पूरः” पलाशः पद्म शम्भाः “कापूरकाचरी, आवेह
 ख्यातायाः” । कारवेल्लः कठिल्लकः “कटिल्लकः” ॥ १५४ ॥ सुपवी
 सुपवी” श्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः
 पटुः चन्दारि पटोल “पटवट” इति ख्यातस्य । कृष्माण्डकः क
 कृष्माण्डस्य “कोहटा इति ख्यातस्य” । उर्वारः “ईर्वाः ईर्वाः

कुम्भाण्डकस्तु कर्करुर्खरुः कर्कटी स्त्रियो ॥ १५५ ॥
 इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्याजुंज्यलावूरुभे समे ॥
 चित्रा गवाक्षी गोडुम्या विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥
 अशोमः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥
 कलंच्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥
 वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्द्वी तु शतपर्विका ॥

१. "उन्मत्तो पुस्तुरिवारः कर्कटिः स्यात्" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् ।
 २. "कर्कटिः" द्वे कर्कट्याः कौकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः
 म्बी द्वे कटुतुम्ब्याः "दुध्या कटुमोपट्टा इति ख्यातायाः" । अथ इक्ष्वा-
 कुः कटुकटुतुम्बुमयसाधारणः । "इक्ष्वाकुः कटुतुम्बा स्त्री मूर्ध्ववर्धे नृपे
 " इति कौशान्तोऽप्युक्तम् । तुम्बी "तुम्बिः तुम्बा" अलापुः "अलापुः
 ३. आलापुः लापुः लापुः" । "अलापुः स्त्री पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महा-
 ४. तुम्बा तु वर्तुलाज्जायन्ति तुम्बी तु लापुका" इति वाचस्पतिः । "अलापु-
 ५. प्रोक्ता" इति चन्द्रः । लापुकेत्यन्यकोशे । द्वे काट्या मोपट्टा इति
 ६. स । अलापुर्स्यान्तोऽपि क्वचिन् । चित्रा गवाक्षी गोडुम्या श्रीणि
 ७. प्याः "कंबड्ड इति ख्यातायाः" । "चित्राऽऽरुपणी गोडुम्या शुभद्रा
 ८. तु च । मापायां सर्पनधरे नदीभेदेषु च स्त्रियाम्" इति मेदिनी । "गवाक्षी
 ९. प्यां गवाक्षी जालके कर्षा" इति हंसः । गोडुम्येति पाठो न दृश्यते
 १०. गोडुम्येति चिभूट इति प्रसिद्धिविषये । विशाला इन्द्रवारुणी द्वे
 ११. पाः मोठी कंबड्ड इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अशोमः मूरणः
 १२. श्देरपि । कन्दः श्रीणि मृगस्य । गण्डीरः समष्टिला द्वे गण्डीरा-
 १३. कन्दभेदस्य कश्चिद् मूरण इति ख्यातस्य । कलंच्यादयः पञ्च शाकभेदाः
 १४. वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्द्वी तु शतपर्विका ॥

१. "उपंदाकाप" (बाढा) "धारमयाढ पोरमाण्डवावल" इति
 २. मूलकं मुद्रा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंयी "चाक-
 ३. कौ प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं "वधुवा" "चन्दनवधुवा" इति
 ४. र्वातः । "वास्तुकमपि" । द्वी शतपर्विका "शतपर्विका" सहस्रवीर्षी

सहस्रवीर्याभार्गव्यो रुहाऽनन्ताश्च सा सिता ॥ १५८ ॥
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥
 कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥
 स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥
 वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥
 ग्रन्थिर्ना पर्वपरुपी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥
 नडंस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

भार्गवी रुहा अनन्ता पद् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता ॥
 गोलोमी शतवीर्या गण्डाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविन्दः
 मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः “मोथ इति ख्यातायाः”
 पर्वपनामकः । “मुस्तकं पुंगि लीये च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः
 मिति दृश्यमपि नाम । “भद्रं स्यान्मद्भले हेस्त्रि मुस्तके परगान्तरं”
 गुन्द्रा हे मुस्तारिणोऽस्य भद्रमुस्तकस्य “नागरमोषा इति ख्यातस्य”
 यामिति मुस्तकमद्रमुस्तकाभ्यां मेषध्वने । ध्वन्यन्तरिर्म भेदमाह ।
 दृश्यगे मेषो घनो गार्जीवशेरकः । भद्रमुस्तो यगहोऽब्दी गणियः
 इति । चूडाला चक्रला उचटा श्रीणि उचटामूलस्य “कुरटी इति
 ख्यातस्य मुस्तारिणोऽस्य” । वंशः स्वर्गारः कर्मारः त्वचिगारः
 ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः ।
 अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतध्वनरागुनोद्धताः स्वनन्ति दृष्ट्ये
 ते कीचकाः स्युर्यन्तिहम् ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिः पर्व परः “परकदन्तोऽपि
 मर्गो, ग्रन्थिः पर्वः, परगः कृगुमर्गः”-इति वृष्काण्डे रत्नकोशान् । श्री
 दिव्यः पर्व इति ख्यातस्य । भद्रग्रन्थिर्ना पुमान् । गुन्द्रः तेजनकः शरः
 “मग्गु मुत्रो कायाभ्यो गुन्द्रमेतेजनकः शरः” इति पाशस्यनेदन्त्यादि
 दृश्यः । नडः “नडः” । “अथ पोटगलः पुंगि नडे च काशमस्त्रियाम्”
 इति । वरुणः वंशमडः श्रीणि देनड इति ख्यातस्य । काशं “काशम्” ।

इक्षुगन्धा पोदगलः पुंसि भूमि तु धत्वजाः ॥
रसाल इक्षुस्तद्वेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्यादीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामजकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुयो दर्भः पवित्रमथकचृणम् ॥
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिपम् ॥ १६६ ॥

न्या पोदगलः प्रीणि कान्तस्य "काशं पुष्पपुष्पकम्" । धत्वजा इत्येकं
पुष्पवचनान्तम् "मोक्ष, लदाहं, लया इति स्यात्तस्य" । एको धत्वज
माप्यकारवचनादेकत्वेऽपि । रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुण्ड्रः कान्त-
इत्यादयस्तस्योभेदाः । आदिना कोशकारादिग्रहः । स च । "इक्षु-
को वंशः कान्तारो वेषुनिष्ठतिः । इक्षुरसः पुण्ड्रकस्य रसालः इक्षु-
इति एकैकम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे वृणभेदस्य "काशं क-
स्यात्तस्य" । अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृण-
ालम् ॥ १६४ ॥ लामजकं लघुलयं अवदाहं इष्टकापथे इति
लघुलये स्पुः । लघु लयं इति वृषगपि । "लामजकं लघुल-
यं इति गुयुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथे इति
नडादयः तृणं वृणजार्वाया इत्यर्थः । अमृणालं
नो । स च गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखाः
इत्येकं व्याख्यायमानाः पुण्ड्रादयः कहुकोशकारादि-
नोऽपि । पुण्ड्रशब्दाभीवागया ग्रहीतव्याः । अमृणालं लघु-
लये इति । "व्यामाकः व्यामकोऽपि च" इति व्यामकोऽपि च
पुण्ड्राः ॥ १६५ ॥ कुशं कुयोः दर्भः पवित्रं कचृणं कचृण-
इत्यादि कचृणं पौरं सौगन्धिकं ध्यामं देवजं जग्धं करोहि-
पम् ॥ इति स्यात्तस्य वृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ इति अमृणालं
सम् ॥ इति धत्वाणि पान्ताः । नलदं नलकादयः

छत्राञ्जलिच्छत्रपालघ्नो मालातृणकभूस्तृणे ॥
 शष्पं वालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
 तृणानां संहतिस्तृण्या नव्या तु नडसंहतिः ॥
 तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
 घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥
 फलमुद्रेगमेतै च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणट्टमाः ॥
 ॥ इति वनोपधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केतूरी हरिः ॥

भूतृणं पञ्च वशाहतेर्जलतृणमेदसः । “अथ आद्यप्रथमं शेतगवतः ।
 मन्त्यद्वयं मालाकारतृणसंस्थपि मतम् ।” शष्पं “शस्यं” वालतृणं
 मन्त्यम् । घासः यवसं द्वे गवादीनां मन्त्यतृणम् । तृणं नडः
 मानम् ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येष्वुच्यते एकम् ।
 संहतिर्नष्टेष्वुच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे नालसः । ॥ १६८ ॥
 तृणराजनामकः । नालिकेरः “नालिकेरः नालिकेलः नाडिकेरः
 नालिकेरिः नालिकेली” लाङ्गली द्वे नालिकेलम् “नागळ” इति
 लाली ली लीपलः । श्वन्तः पूगलिके ॥ १६८ ॥ घोण्टा पूगः
 गुवाकः “गुवाकः” । गुवाकोऽपि च गुवाक इति नाम्नालः । गु
 वामुद्रेग “गुवाली, घोण्टी इति समानम्” । अथ कर्तुं उद्गमि
 म्भुदः । एते मालानालिकेरपुमानयः । हिन्तालमालमेदः ॥ १६९ ॥
 हिन्तालः मन्त्यलिः एते चत्वारः मन्त्यमदधमन्त्याय मन्त्यमदः एते
 इत्युच्यते ॥ १६९ ॥ खर्जूरः खर्जूर इति समानः । केतकी
 केतकी “केतकी” इति समाना । एते चत्वारः मालीमेदः । माली माली
 इति चत्वारिभ्यः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । सिंह इति सिंहः ।
 सिंह इति । मृगेन्द्रमहादिः । “मृगेन्द्रमहादिगः सिंहो वनो
 ॥ १७० ॥ मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केतूरी । केतूरी मृगेन्द्र

(“कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥
 पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगादिपः ॥ १ ॥”) (१)
 शार्दूलदीपिनो व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
 वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥
 दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
 कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवेलीमुखाः ॥
 मर्कटो वानरः कीशो वनोका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥
 क्रक्षः अञ्छमल्लभल्लका गण्डके खड्गखड्गिनो ॥
 लुलायो महिपो बाह्दिपत्कासरसेरिभाः ॥ ४ ॥

।तर इत्युक्तम् । हरिः पद सिंहस्य । केसरी इत्यन्तः । तालव्यमध्योऽपि ।
 विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । “पचि विस्तारे” । सुरे पादाय पञ्चास्या-
 सेति वा । कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयोऽप्यस्य
 ॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः ग्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “तरक्षुः”
 ः द्वे कुशुराकृतैः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य तरस इति
 ॥ १ ॥ वराहः सूकरः घृष्टिः “घृष्टिः” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं
 स्य । “पोत्रं पक्षे मुखे च सूकरस्य हलस्य च” इति । किरिः “किरः”
 दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्या-
 शकरः । बाह्चर्यादृष्टिः पुंसि । पोत्रिणा । दंष्ट्रिणा । घोणिना ।
 मार्णा ॥ २ ॥ कपिः प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगः वेलीमुखः “वलि-
 लीमुखः” मर्कटः वानरः कीशः वनोकाः नवके वानरस्य । वनो-
 “शाखाधारी मृगः शाखामृगः” । भल्लुकः ॥ ३ ॥ क्रक्षः अञ्छ-
 मल्लुकः “भाल्लुकः भाल्लुकः” चतुष्कमञ्छमल्लस्य आखल, रीस इति
 स्य । “केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति” इत्य-
 ऽपि । मल्लुक इति । अञ्छमल्लपरिपदिरहतीति प्रयोगः । अञ्छ इति
 “अञ्छः स्फटिकमल्लूकनिर्मलेषु” इति मेदिनी । गण्डकः खड्गः खड्गी । खड्गं
 स्यात्ति । ग्रीणि गण्डशङ्ख “गण्डा” इति ख्यातस्य । लुलायः “लुलाय
 बोध्यान्तोऽपि” महिपः बाह्दिपन् । बाहानां हयानां दिपन् । कासरः

ली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥
 रुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥
 गसाररुन्यङ्कुरङ्कुशंभ्वररोहिषाः ॥
 कर्णपृषतेणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
 ध्रुवः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ॥
 तदयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

उच्यते एकम् । उभे ऐणेयं ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ फदली कन्दली
 मूरः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । फदलीकन्दल्या
 खियाम् । स्यामिमते तु इन्नन्तां पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः
 तदयम् अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्ण-
 कृष्णशारः । कृष्णश्चासौ सारथ । “वर्णो वर्णेन” इति समासः । शारः
 तयोरिति तालव्यादां शमसः । रुरुः न्यङ्कुरः रङ्कुः शम्बरः शंवरः
 शं वृणोति । वृष् वरणे । रोहिषः “रोहिषः” । “रोहिषं कतृणे श्रेयं
 हरिणान्तरे” इति विश्वप्रकाशः । गोकर्णः । “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे
 गणान्तरे” इति हेमचन्द्रः । पृषतः एणः श्रम्यः “श्रम्यः । एणः
 रिप्यः स्यादृश्यथारुलोचने” इति त्रिकाण्डशेषात् तत्र रिप्योऽपि ।
 “लोहितः” चमरः एतद् द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र
 कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुदेशान्तरभा-
 गार “रोहो” इति ख्यातः । न्यङ्कुरागुण इति ख्यातः “शम्बर
 । रङ्कुः चित्ता चित्त्र जडियार मृगविशेष इति ख्यातः । शम्बरः
 “सांवर” इति ख्यातः । रोहिषः रोही इति ख्यातः । गोकर्णः गौव
 गातः । पृषतः बिन्दुविशिष्टः पृषिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः ।
 शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥
 शरभः रामः सुमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरमस्ताल-
 ” । तत्र गन्धर्वो गन्धविशिष्टः । शरभो लङ्गीमरा इति प्रसिद्धः । रामो
 रूपो मृगभेदः । सुमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः ।
 त्सा इति ख्यातः एकैकम् । इत्यादयः गन्धर्वादयः आदिशब्दादत्रा-
 पनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्या धमरान्ताः ये च
 वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्द-

(“अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंघ्वज उन्दुरः ॥ ”)
 उन्दुरुर्मृपकोऽप्यासुर्गिरिका बालमृपिका ॥
 सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिकः ॥ १२ ॥
 लूता सी तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥
 नीलहस्तु रुमिः कर्णजलोकाः शतपयुभे ॥ १३ ॥
 शशिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणो तु वृश्चिके ॥

अधोगन्ता इत्यर्थः गतम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंघ्वजः उ-
 न्दुरः मृपकोऽप्यासुर्गिरिका बालमृपिका । उन्दुरः मृपकः “ह्रगोप-
 राणाणां कनि मृपकः मृपक इति द्वयम्” आरुः गपे मृपकः ।
 पुंघ्वजः” इति मृपको । गिरिका बालमृपिका द्वे खनके-
 “खनकेष्वप्यासुर्गिरिका” इति द्वयोः । लूता लूतग्रीवमृपिका दीर्घतुण्डी रित-
 कोणा केचित्तु गतम् । तन्तुवायतनयो मृपकमहशत्राणि विहितम् ।

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचको ॥

(“दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ॥”) (१)

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चापः किक्कीदिविः ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥

कुक्कुटकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

“अधिके भ्रमरे पुमान्” इति कोशान्तरम् । द्रोणः “द्रुणः” पृथिकः ग्रीणि
इति ख्यातस्य विपकीटस्य । तत्रालिरिदन्त इत्यन्तश्च । पारावतः “पारा-
” । “पारावतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः” इति रमसः । कलरवः
तः ग्रीणि पारावतस्य पारया “रपूतर” इति ख्यातस्य । “पारावतः
तः स्यात्कपोतो विहगान्तरे” इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री
तः त्रयं सप्ताणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलू-
कः “घुषड पंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवान्धः कौशिकः घूकः
भीतः निशाटनः” पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य
“कुक्कुटकोषा कुम्भारकोषा इति ख्यातस्य” । खञ्जरीटः खञ्जनः द्वे
स्य पधिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोह-
पृष्ठः । “कङ्कः पृष्ठमद्रिजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः” इत्युक्तत्वात् । द्वे
ग्रीणिपत्रस्य पधिविशेषस्य । चापः “चासः” । “शुपक्षिभिदोघासः” इति
पुनरुक्तः । किक्कीदिविः “किक्कीदिविः किक्कीदिविः किक्कीदिवः किक्की-
दिवः किक्कीदिवः किक्कीदिवः” इति ख्यातस्य । चापो दिविः किक्कीदिवः स्मृतः” इति
पुनरुक्तः । द्वे चारणा “चाप, चास, सास,” इति ख्यातस्य । कलिङ्गः
कलिङ्गभृङ्गः ग्रीणि भृङ्गद्वार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । धूम-
कः धूम्याटः पत्री पक्षी । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे घटफोरा
पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकरी” इति ख्यातस्य । सारङ्गः “शारङ्गः” ।
स्तोककः ख्यातः त्रयले हरिणेऽपि च” इति तालप्यादावजयः तोककः
१ इत्यर्थं तालपत्रपुलकेऽपि नास्ति ॥

(“अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंश्चज उन्दुरः ॥ ”)
 उन्दुरैर्मूपकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूपिका ॥
 सरटः कृकैलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥
 लता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥
 नीलह्रस्तु कृमिः कर्णजलोकाः शतपद्भे ॥ १३ ॥
 वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणो तु वृश्चिके ॥

वाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंश्चजः उन्दुरः ।
 क्षेपकश्लोकगतनामानि मूपकस्य । उन्दुरः मूपकः “इस्रोपधर्दीकः
 पमूपधातुभ्यां कनि मूपकः मूपक इति द्वयम्” आखुः त्रयं मूपकस्य । “
 दुरुरन्दरः” इति शब्दार्णवे । गिरिका बालमूपिका द्वे स्वल्पमूपकः
 “सर्पाखुर्पालमूपिका” इति दुर्गः । छुद्धन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवानी
 श्लोकार्थं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूपकसदृशजातिविशिष्टस्य
 ग्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकलासः । कृकं शिरो
 फण्ठं च लासयति” द्वे सरटा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका
 लिकैत्यपि पाठः” द्वे गृहगोधायाः “पाल इति ख्यातायाः” । मुसति
 खण्डयति शुभाशुभमूचकत्वात् । मुसली क्षीपन्ता । मुसलीति तालव्यम
 ज्येष्ठा स्त्री कृत्वमत्स्या च गृहगोधा गृहालिकेति कोशान्तरम् ॥ १२ ॥
 तन्तुवायः “तन्त्रवायः” उर्णनामः उर्णेष तन्तुर्नामौ यस्य । मर्कटकः
 उर्णनामस्य “कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लता नित्यं स्त्री ।
 कृमिः क्रिमिः । “क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाघायां कृमिले खरे” इति ।
 “दुमामपे भवेत्पुमि कीटे च कृमिरत्तिकृमिः” इति रममः । द्वे अपि पुं
 कीटमात्रस्य “कुरुरटा घृले इति ख्यातस्य” । नीलाहुरिति दीर्घम
 “नीलाहुरपि नीलाहुः” इति द्विरूपकोशः । कर्णजलोकाः शतपदी द्वे र
 “कर्णजन्तूक” घोण, गोम यर्जोत्री इति ख्यातायाः । शतं पादा
 मा । कर्णजलोकाः मान्ता । कर्णजन्तूक कर्णजलोकेति च ॥
 ॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य उर्णादिमधुकस्य क
 ख्यातस्य । शूकं शूकाकारं लोम तयुरनगर्वाहः कीटः शूककीटः
 “आलिः” । “वृश्चिको ह्यण आलिः स्यात्” इति शोपालिनः । आली ।

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥

(“दिवान्धः कौशिको घृको दिवाभीतो निशाटनः ॥”) (१)

व्याघाटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चापः किर्कीदिविः ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुण्डलश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

वृधिकं भ्रमरे पुमान्” इति कोशान्तरम् । द्रोणः “द्रुणः” वृधिकः श्रीणि
इति ख्यातस्य विपकीटस्य । तथातिरिदन्त इत्यन्तश्च । पारावतः “पारा-
” । “पारावतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः” इति रत्नमः । कलरवः
तु । श्रीणि पारावतस्य पारवा “रघूत्तर” इति ख्यातस्य । “पारावतः
स्यान्कपोतो विद्वान्तरे” इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री
त्रयं सप्ताना इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुन्दः
घृकः “घुषट् पेचापधी” इति ख्यातस्य । “दिवान्धः कौशिकः घृकः
भीतोः निशाटनः” पञ्चकमण्डलस्य । व्याघाटः भरद्वाजः ॥ भरद्वाजस्य
“कुण्डलकोषा कुंभारकोषा इति ख्यातस्य” । खञ्जरीटः खञ्जनः ॥
स्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तम्पर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोह-
पृष्ठः । “कङ्कपृष्ठद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः” इत्युक्तवान् । ॥
श्रीणि पक्षिभेदस्य । चापः “चापः” । “शुभ्रपक्षिभिदोषामः” इति
अपु रद्रः । किर्कीदिविः “किर्कीदिविः किकिदिविः किकिदिविः किकि-
दिविः किकिदिविः किकिः किकी दिवः । चापो दिविः किकिः स्मृतः” इति
॥ ॥ ॥ चापः “चाप, चाप, ताम,” इति ख्यातस्य । कलिङ्गः
स्याटः श्रीणि केशुदार “मलकपृष्ठ पधी” इति ख्यातस्य । धूम-
प्राटर्तीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दावाघाटः ॥ घटपता
पधी, काटपृष्ठ, टावारी” इति ख्यातस्य । मारुः “मारुः” ।
सातके ख्यातः सातके इति ख्यातस्य ॥ इति सातक्यादापत्रकः लोकः

चटकः कलविद्धः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥
 पुमपत्ये चाटकेरुपत्ये चटकेव सा ॥ १८ ॥
 कर्करेटुः कोरेटु स्यात्कृकणककरो समौ ॥
 वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥
 काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥
 ध्वांक्षात्मघोषपरभृदलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥
 (“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥”)
 द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥

पानकः प्रीणि पातकस्य । कृकवाहुः ताम्रपूडः कुमुदः वारणापुषः ।
 कुमुदस्य “कोरटु इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥ चटकः कलविद्धः द्वे ।
 “निमगी इति ख्यातस्य” । तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् ।
 चटकापाम पुमपत्ये चाटकेरु इत्येकम् । तयोरुपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये ॥
 ॥ १८ ॥ कर्करेटुः “कर्कगटुः” कोरेटुः “कटदुः” द्वे अशुमरादिनि
 भेदे कर्करेटु “कर्कटोक्त पक्षी” इति ख्याते । “कोरेटुः कर्करेटुः”
 कर्करेटुः इति समगः । कृकणः ककरो द्वे ककरो इति ख्यातस्य
 भेदस्य । “कृ इति कणनि शब्दं कगेति कृकेण कण्डेन अणनि शब्दं
 ॥” । वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः शल्वारि कोकिलस्य ॥
 काकः कटः प्रगिटः बलिपूष्टः गह्वरप्रजाः ध्वाञ्चः आगमघोषः परभृतः
 दह वणनः दण काकस्य । “निमगीति एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलि
 मन्दति चैव काकस्य । वनप्रिया । बलिपूष्टी ॥ २० ॥ द्रोणकाकः का
 काकस्य “द्रोणकाकः कृष्णकाकः इति ख्यातस्य” । “द्रोणो
 कटुर्दे स्यात्काकादिभिरुच्यते । पुमान् कृषीपत्नी कृष्णकाके श्री नीति
 इति भेदयोः । “द्रोणः कृषीपत्नी कृष्णकाकः” इति विशयकायः । “द्रो
 णकाकः कृष्णकाकः वनाध्वजः” इति विशयकायः । दात्यूहः “दा
 वानरिष्टः द्वे कटुः” वनप्राक वनप्राक इति ख्यातस्य । का
 काके कटुस्य कटुकाकः अनापी आनापी इत्येकः । “आ
 नापी” इति विशयकायः । पिकः द्वे पिकस्य पाक इति प्रगि

आतापिचिल्लो दाक्षाय्यगृध्रो कीरशुको समो ॥ २१ ॥

कुङ्कुमोश्चोऽथ वक्रः कङ्कः पुष्कराहस्तु सारसः ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥

मलिनेर्मलिकाक्षास्ते घातैराध्याः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिराडिश्च चलाका विसकण्ठिका ॥

दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य ग्रीष्म इति स्यात्तस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसं-
गन्त्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । “दक्ष इद्वौ श्रीघ्रायै च” । “शुदक्षिस्पृहिगृहि”
अप्यः । दक्षाय्यः । “दक्षाय्यस्यायं अप् दाक्षाय्यः” । कीरः शुक्रः द्वे कीरस्य
“वा, राघु, पोपट इति स्यात्तस्य” ॥ २१ ॥ कुङ्कुमोश्चः “कुङ्कुमः” द्वे
“कुङ्कुमा” इति स्यात्तस्य । तत्र कुङ्कुमं चान्तः । कुङ्कुमः । वक्रः कङ्कः द्वे
“वक्रः” इति स्यात्तस्य । के जले हयते चन्द्रं कुर्वते कङ्कः । कङ्कः
पाठः अयं पाठः कुङ्कुमातीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कङ्क इत्येव ।
पुष्कराहः सारसः द्वे सारसस्य । पुष्कराहः पद्मपर्यायनामकः । कोकः
“कोकः” चक्रः चक्रवाकः रथाङ्गः चत्वारि चक्रवाकस्य । रथाङ्गस्य चक्रस्य
“रथाङ्गः” नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥ कादम्बः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक्
“हंसः” इति प्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य
“कुररः” इति प्रसिद्धस्य । हंसः । “भवेदर्णागमादंसः” । श्वेतग-
रुतः चक्राङ्गः मानसौकः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् ॥ २३ ॥
मलिनाः देहेन शुक्राः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युरि-
“श्वेतः” । चञ्चुमहिताश्वरपाम्भिरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यइत्यादेकवचनं
“दाक्ष” । लक्षणे तृतीया । हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादिषु पाठान्
कातेतः । मलिनेर्मलिकाक्षा इत्युच्यन्ते । हंसा मलिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।
“दाक्ष” । मलिकाकाराणि अधीपि येषां ते । मलिकास्या इत्यपि । सिते-
प्रसिद्धवर्णः चञ्चुचरणैरुपलक्षितान्ते घातैराध्याः स्युः । घृतराष्ट्रे भवाः ।
पृः मुराडि स्यात्प्राधिष्ठत्रियभेदयोः” इति रमसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जंतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तेलपायिका ॥

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्वन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृङ्गारी क्षीरुका चोरी क्षिलिका च समा इमाः ॥

“शरातिः शरालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी यानरी फपी” इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोशः । आटिः “आटी “आडी” त्रयं स्त्रीलिङ्गम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । आटिः अपि क्वचित् । पलाका विसकण्ठिका द्वे बालढोंक “वगळा” इति पक्षमेदस्य । विसमिय दीर्घः फण्ठोऽस्याः विसकण्ठिका । हंसस्य सादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । निर्मकारोऽपि । गर्भेय सारसः” इत्यमरमाला । “लक्षणं नास्ति चित्ते च सारसस्य तु” इति विश्वः । एकम् ॥ २५ ॥ जंतुका “जंतुका” अजिनपत्रा द्वे चिगई” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्ग्रे पत्रे पक्षी यस्याः परोष्णी “परोष्ठी” । तेलपायिका द्वे पक्षयुक्ते फीटकविशेषे “वापूळ” इति ख्याते । तैले विघर्तय तेलपायिका । शम्बार्यपि इत्येके । वर्वणा “वर्वणा” मक्षिका “मक्षिका” नीला त्रयं मक्षिकं मस्या मधुमक्षिका द्वे मक्षिकामेदस्य “मधुमाक्षी इति ख्यातस्य” ॥ पतङ्गिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकामेदस्य । इयं तु मर्यादाः धुद्रा या मधुमेदः । माक्षिकं तैलवर्णं ग्राह्यवर्णं तु पौनिकमिति । दंशः पुन द्वे “मोटी डांग गनमाक्षी” इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जाति मा दंशीत्युच्यते । एकं डांग इति ख्यातस्य । वन्धोली वरटा “वरटा वरटी हंसोन्मत्तनी वरटाः स्मृतः” इति नाग्यालः । द्वे वरटी “वमाक्षी” इति ख्यातस्य । तत्र वन्धोली दीपन्ता । वरटा शीघ्रगमोः ॥ भृङ्गारी क्षीरुका “क्षीरिका क्षिरिका क्षिरिका क्षिरिका” श्रीरि क्षि “क्षिरिका क्षिरिका क्षीरिका क्षिरिका” शम्भारि क्षिरी मृगहृद इत्यदिभ्यश्च । क्षी इति रीति क्षीरुका । क्षी इति रीति क्षीरी ।

समो पतङ्गशालभो खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥
 मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः ॥
 द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपदपद्ममरालयः ॥ २९ ॥
 मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ॥
 शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
 केका वाणी मयूरस्य समो चन्द्रकमेचकौ ॥
 शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥
 खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ॥
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
 पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ॥

अदृश्या सती सनति । तथा च प्रयोगः । “अदृश्यश्लिष्टीस्वनकर्णशूलः”
 । समा इत्यनेन चतुष्टयभेदकार्थकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिधयः ।
 शालभः द्वे टोळ “दीपपतंग” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिङ्गणः
 खद्योतस्य “काजया इति ख्यातस्य” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधु-
 पुष्पः अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नास्ति यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः ।
 भृङ्गः पदपदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरं मधुकर-
 ष्टः । मधु फिरति विधिपतीति वा । मधुलिङ्गः । पुष्पलिङ्गः ॥ २९ ॥
 वर्हिणः वर्ही नीलकण्ठः भुजङ्गभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादा-
 नुलः नय मयूरस्य । वर्हिणोऽदन्तः । वर्ही इधन्तः । भुजङ्गभुजः । शिखादि-
 नन्तम् । मेघनादमनुलसत्यवर्धं मेघनादानुलामी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी
 वाच्यते एकम् । चन्द्रकः मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । “वर्हि-
 तं वर्णं मेचकं भुवते पुषाः” इति कात्यायनः । शिखा चूडा द्वे मयूरशिखा-
 ष्टः । शिखण्डः पिच्छं पर्वं श्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । “खगः
 शिखिदेवे मार्गणे च विहङ्गमे” इति कोशान्तरम् । विहङ्गः विहगः विहङ्गमः
 शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुन्तः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥ पतत्री पत्री
 पतनेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अण्डजः नर्गाकाः वाजी ।

नगौकोवाजित्रिकिरविविष्करपतत्रयः ॥ ३३ ॥
 नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ॥
 तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥
 तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥
 कोयष्टिकष्टिद्विभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
 गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥
 स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चशुस्रोतिरुभे स्त्रियो ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः सन्ति अस्य । विकिरः विः विष्करः पतत्रिः ॥ ३३ ॥
 त्रयः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । ॥ ३४ ॥
 शकुन्तोऽदन्तः । विरित्येकाधरं नाम । नभसंगम इति पञ्चाधरम् ।
 विशेषा बक्ष्यन्त इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल ॥ निपातः ॥
 इति स्यात् । हारिणः इतीकारप्रसोऽपि । मद्गुः जलकारः ॥
 इति स्यात् । कारण्डवः करदया इति स्यात् । अयं ॥ ३५ ॥
 पादः कृष्णवर्णः । प्लवः पुट्टी ॥ “पाणकोपटा” इति स्यात् ।
 प्रथे प्रुता कर्ता । शब्दे कारण्डवे स्लेष्मजानां मेलकमेकयोः । ॥
 माघे कुलके जलनायमे । जलान्तरे शूरे गन्धनूपे मूलकभिद्यपि ॥
 ॥ ३४ ॥ त्रिनिगिः “त्रित्तिरः” । “कपोतलारत्रित्तिराः” इति
 त्रिभिर् पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुकुटः लावो लता ॥ लावो
 इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूरतुल्यपक्षकः जीरे जीरयतीति जीरे
 तदनेनैव विनाशनाशान् । जीवजीवो त्रिसात्रपेक्ष्यति । शकोरकः
 योऽयं अष्टिकया मृष्यति । कोयष्टिकः कौंटा इति स्यात् । द्विद्विभ
 मद्गुः द्विद्विभ इत्यपि । द्विद्विभ इति स्यात् । वर्तकविषयप्रथः ॥
 “वर्तकविषय इति स्यात्” । वर्तिका वट्टे “वर्तक” इति प्र
 सिद्धो वर्तकवर्णः । आदिशब्दान् गार्गिका कविशालादयः । लक्ष्मणम् ॥
 मरुत् पत्रः छदः पत्रं पत्रं मरुत् पत्रं पत्रम् । मरुतो पक्षी मरुत् ।
 मरुत् पक्षी इति प्रसिद्धः । “मरुत्पक्षी मरुत्” इति प्रसिद्धः ।
 द्विद्विभः । वरुण मृदं वरुणमृष्यति । वरुणीति वरुणतोऽपि वरुणम्
 वरुणः इति वरुणमृष्यति । “वरुणमृष्यति वरुणः” इति इत्यादयः ॥

डीनोद्दीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥

शी कोशो द्विहीनेऽडं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

शीपुंसो मिथुनं दन्दं युगं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

मूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

मोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

मुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्द्वन्द्वं निकुरम्यं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

उद्दीनं मंडीनं एतामिन्वः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गति-
इत्यर्थः । तत्र प्रदीनं नियमगमनम् । उद्दीनं ऊर्ध्वगमनम् । मंडीनं
मनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोषः” अण्टं त्रयमण्टम् । तत्र पेशी
कोशोऽस्त्रियाम् । अण्टं द्विहीने लीपे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव श्रीपुंसे मिदं
इत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्तीत्यं वाच्यति । “पेशीनां मांगगण्टानां
भाण्टागारमिति नाम्नयम्” इति व्याप्तिः । कुलायः कुलं पक्षिगणतानः
पत्र । नीडं द्वं पक्षिगृहम् “घरटा, गोंपा, कोटं इति प्रसिद्धम्”
पोतः पाकः अर्भकः डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः समर्पः शिशु-
गिर्यां तु पोती लीपन्ता । पाका अर्भका डिम्भा पृथुका एते च
। श्रीपुंसो मिथुनं दन्दं त्रीणि श्रीपुंसपक्ष्ययुग्मस्य । शी च युगांध
। “अचतुरश्रितुर” इति शाधुः । द्वन्द्वशब्दस्य श्रीपुंसपरस्वे कानिदाग-
“द्वन्द्वानि भावं श्रियया दिवसुः” इति । युगं युगुलं युगं त्रयं युग्मस्य ।
मिन्पुग्मे इति गमने पठित्वा द्वन्वादिशतुर्ल्यं गमानमाहुः ॥ ३८ ॥
निवहः व्यूहः संदोहः विमरः व्रजः मोमः ओघः निवहः दानः दारः
मेषयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चयः गयः मोततिः
कदम्बे कदम्बकं दारिद्र्यतिः समूहस्य । तत्र मोततिः श्रियाम् । “दारः
द्वयोः दारोऽवगच्छन्दयोः । वृजवृक्षे हरे दारो दारं मयस्य माजनम्”
विप्रकाशः ॥ ४० ॥ द्वन्द्वभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः ।
। शार्त्तयः प्राप्तिभिर्ग्राहिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एवम् । यथा

वृन्दभेदाः समैवर्गः संघसार्यो तु जन्तुभिः ॥
 सजातीयैः कुलं यूयं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ११ ॥
 पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽयं सर्धमिणाम् ॥
 श्रोत्रिकायः पुञ्जराशी तूत्तरः कूटमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥
 कापोतशोकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
 गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ १३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥
 स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १४ ॥

मनुष्यवर्गः शूलवर्गः । सजातीयविजजातीयरपि जन्तुभिः प्राणिभिः
 संघः सार्य इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः पणिकमार्थः । सजातीयं
 कुलम् । यथा विप्रकुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणेश्वर
 एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूयम् । यथा मृगयूयम् । एकम्
 पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पञ्चतिरिक्तानां वृन्दं
 यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सर्धमिणां एकधर्मवतां समूहो निकाय
 श्रोत्रियनिकायः । पुञ्जः “पिञ्जः” राशिः उत्तरः कूटं चत्वारि
 राशेः । “कूटं पुनपुंसकम्” ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे
 दीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शो
 मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तित्तिरम् । कपोतादिभ्य
 दात्तादेरञ्” । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृह्यासक्ताः क्रीडायां
 स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति च स्युः
 एव गृह्यकाः सार्ये कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्या
 त्यानि पुमांसः “मनोजर्ता” इति पाणिनिमूत्रेण यत् मर्त्ययः पुमांसमथ
 मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पञ्चजनाः पञ्चभिः पृथिव्यादि
 जैव्यैः प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम्
 संवत्सरं तु ना । पुमांस इत्यादि पञ्चके तु पुंस्त्वन्तावपि प्रायेण ।

मी योपिदेवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ॥
 तीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥
 मदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
 गुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥
 रारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 ज्ञाभिपेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

न्यायोक्तिः ॥ १ ॥ श्री कृष्णायतः द्रुपदोक्तिं यस्याम् । “न्यां मेपां” ।
 पिन् जोपिना योपिनेत्यपि । “न्यां वधूयोपिगाङ्गना” इति त्रिकाण्ट-
 ण्या अन्त्यं षट् यस्याः । अन्त्यार्थं नञ् । अनुदात्तं षष्ठ्यनिबन्ध ।
 तोषेति अपगम्यतीत्यादिः । नारी सीमन्तिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी ।
 १ स्त्रीलमस्याः अपाङ्गनिर्गन्धनावाह । वामा वनिता महिला “मह-
 २ इत्या भूमिगिति विग्रहे गटेला । गटे उग्रायै लार्त्तानि महत्यापि”
 गिर्याः । गिर्या । योदिनी । वधूः ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां मदा
 ति शेषः । अङ्गनेत्येकं प्रकल्पनाङ्गाः । एवं रामापदेनमेव वधू । नञ्
 णिला । भीरुगिति दीर्घोक्ताङ्गाः । भीरुर्भीरुश्च भामिनी काम-
 वामलोचना आकनेया । मदा प्रवृत्तवासदेना । मानिनी अजयसौ-
 “न्यांनार्त्तार्त्तार्त्तः कोपो मानोऽन्यागहिनि प्रिये” इति । कान्ता शरी-
 लना ललनयुक्ता । नितम्बिनी ॥ ३ ॥ गुन्दरी शोभनाप्रमदा । “गुन्द-
 रमणी रमयनी । “रमणापि” रामा रममाणा । कोपना “कोपनी
 “भामिनी हे कोपनीलायाः । वरवर्णा “वरः जातोऽं नित-
 :” मत्तकाशिनी मत्ता धीरेव काशने भाति । उत्पदायः वर्या
 न् वर्युत्पमाने “वर्युत्पमाने” इति द्विनिः । “रत्नवर्णिनी” ।
 रत्नदर्शिनी “वरः वर्त्तमान्यस्याः” । वर्यादि गुणैरुत्पदायाः द्विनिः ।
 लमेति न वर्यायः” । त्रिभु उग्रायै स्त्री भेदवर्त्याया हेरेति लदः ।
 गुन्दोष्णवर्त्याया धीरेव वा गुन्दरीलना । अर्तुलता न वा नारी दिदेला
 :” इति वदः ॥ ४ ॥ वा वृत्तादिदेवा वृत्तार्त्ता वा वृत्तिर्त्तः ।
 देवा वृत्तिदेवा भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्तुपाजनीवध्यश्चिरिटी तु सुवासिनी ॥
 इच्छावती कामुका स्याद्रूपस्थन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥
 कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिमारिका ॥
 पुंश्चली धर्षिणी चन्धक्यसती कुल्लेट्वरी ॥ १० ॥
 स्वरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
 अवीरा निष्पतिमुता विश्वम्नाविधवे समे ॥ ११ ॥

प्रत्यनतरणयोः" प्रो रथ लो बेलनन । गदुनी । नग्ननग्ननग्न । यौव-
 मचिनी । "ययमि प्रथमे" इति टीप् । "तदुनः परने युनि पूयन्तां गदुनी
 ना" इति मेदिनी । युवतिः "युवतीति टीप्पन्नेति केचिन् । युवतीति टीप्पन्ने-
 त्थ" इति मध्यमययमि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्तुपा जनी "जनिः" बधुः
 पुत्रादिभार्यायाः । "बधु वर्या स्तुपानार्याः स्तुपामाग्ययोगि ।
 धर्षिणीनायां च" इति हेमात् । बधुगित्येकः नवोदायाः श्रिया अपि । चिरिटी
 चिरिटी । "चिरिटी तु सुवामिन्यां स्याद्विनीयवयमिन्द्रियाम्" इति विश्वप्र-
 णः । सुवामिनी इति किंचिदुप्यर्थावनायां धर्षिणीनायाम् । युवु वयमि
 णी । स्ववामिनीत्यपि पाठः । तत्र स्पेष्ट पित्रादिषु वयम् टीप्प-
 णे इति विप्रटः । "स्ववामिन्यां चिरिटी स्याद्विनीयवयमिन्द्रियाम्"
 इति । इच्छावती कामुका इति यमनादीन्नायत्वाः । इष्टमन्त्री इष्टे नरे
 इच्छति । वयमि गुणागमः स्रष्टृप्रत्ययः उगित्येति टीप् । कामुकी
 यष्टृप्रत्ययः मधुनेन्नायत्वात् ॥ ९ ॥ सा कान्तार्थिनी भर्तुः संकेत-
 णा इच्छति साऽभिमारिका । यदुक्तम् । "दिश्या लज्जाभवे स्त्रिया भवेन
 णा । अभिमारयने कान्ते सा भवेदभिमारिका" इति । एवम् । पुंश्चली
 पुंश्चली मवाहायत्यति दुष्प्रान्तरे गच्छति । धर्षिणी "धर्षणी इष्टया-
 धर्षयिः" । चन्धक्य अमली इत्येता इत्येता ॥ १० ॥ स्वरिणी
 अष्ट स्वरिणीः । सा शिशुना सहिता सा अशिश्वी एवम् । विष्णु-
 वतिपुत्रगतिता सा अश्वी एवम् । "वतिपुत्रवती वीग" इति नाम-
 नेति । विश्वम्ना विषयः श्रुतिरिति च । "श्वम्नायते" । "विश्वम्ना अष्ट-
 वती विश्वम्ना विषयः श्रुतिरिति च । विश्वम्ना इति एष्टम्नाः ।
 । इत्येता इत्येता पाठः ॥ ११ ॥ अवीरा कर्मा वयम्ना वदे कर्माः ।

आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवती समर्तका ॥
 वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ॥
 उपाध्यायान्युपाध्यायी षोढा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १४ ॥

“आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते” इति शाश्वतः ।
 समर्तका द्वे जीवद्वर्तकायाः । वृद्धा पलिकी । पलितं केशशैत्यं
 यस्याः । द्वे पक्केभ्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं
 जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्स्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य
 सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “
 र्यापि” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जा
 नयोः महाशूद्रस्य जातो महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा
 प्रापि नामद्वयं ढीप्प्रत्ययान्तमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे
 स्तुभ्यन्मायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिदस्य
 बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या
 कस्यचिन् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम्
 त्वार्थायते यस्याः मन्त्राशादित्युपाध्याया । “पुराकल्पे तु नारीणां ध
 मिष्यन्ते-अध्यापनं च वेदानां गावित्रीवचनं तथा” इति पागाश्रमाधवी
 मया मन्त्रः स्वयं मन्त्रध्याय्याकृदाचार्या स्यान् एकम् । प्रथमपि सम
 त्यक्ते ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपेऽर्थे आचार्यानीत्येकम् ।
 योदणन्वं च” इति जन्वामात्रः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यानीत्येकम् । एवं
 स्त्रीत्यर्थे क्षत्रिया एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी
 ध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा मननमधुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्ने
 षोढेऽप्युच्यते ॥ १५ ॥ षोढा षोढः षोढिण्याः मा । षोढम

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नमिका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ॥
कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽथवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥
असिकी स्यादवृद्धा या प्रेप्याऽन्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ॥
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥
विप्रशिका त्वीक्षणिका देवज्ञाऽथ रजस्वला ॥

स्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता
या प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नमिका नम्रा स्त्री कोट-
विकम् । “कोटवीत्यपि” दूती “बाहुलकात् क्तिन् इतिः” मंचारिका
मंचारिकायाः । मंचागमयति प्रापयति स्वामिसंदेष्टमिति मंचारिका । अर्ध-
काषायवस्त्राऽथवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते
अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वादर्थवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवे-
श्मन्ध्या केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां
ति नामकम् । “सैरन्ध्रीतीकारमध्यपाठः” इति रसमः । उक्तं तु
। “चतुःषष्टिकलाभिध्ना स्त्रीलरूपादिशैविनी । प्रमाथनोपचारज्ञा
परिकीर्तिता” इति । अवृद्धा प्रेप्याऽन्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयो-
पाठमित्री स्यादित्येकम् । प्रेप्यते रात्रीभिरिति प्रेप्या ॥ १८ ॥
गणिका वेश्या “मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि
। पारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री । रूपमाजीवो जीविका यस्याः मा-
। मा वेश्या गुणवत्त्वाजनैः सत्कृता गनी वारमुख्या स्यात्
। “वारं वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या” । वृद्धनी शंभली । शंभलीति
दिगपि । द्वे पद्मनारी पुंसां योजयिष्याम् । “शं मुखं मल्ले पदतीति
वीरभार्या” ॥ १९ ॥ विप्रशिका र्धशणिका दंपती त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
 ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥
 श्रद्धालुदोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
 आपन्नसत्त्वा स्याद्विण्यन्तर्वती च गर्भिणी ॥
 गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
 पुनर्भूदिधिपूरुढा द्विस्तस्या दिधिपुः पतिः ॥

सखी स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥
 उदक्या अष्ट मासि मासि तु यदि पुष्पं बहिर्न हि । अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत् ॥
 यनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी । “अवि विघात” इति कात्यः । अवीति दीर्घान्तापि । आत्रेयीवदगम्यत्वात् आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं ग्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवम् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणाम् शेष उच्यते । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषि “दोहर्दं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः” निष्कला “निष्कली” नि द्वे हीनरजस्कायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला” ॥ २१ ॥
 भ्रमत्त्वा आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽसां वा । गुर्विणी अन्तर्वती चत्वारि गर्भिण्याः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भोऽन्तर्वती । गणिकादेर्गं गाणिक्यादि । यथा गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनं गर्भिणम् । युवतीनां समूहो यौवतम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरुद्वृता तत्र पुनर्भूः दिधिपुः दिधीपुः दिधिपुरपि । द्वे । पूर्वमेक पुनर्गम्यस्य भवतीति पुनर्भूः । “अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृत इत्युक्तम् । मनुस्मृ । “ज्येष्ठायां यद्यनृडायां कन्यायामृष्यतेऽनुजा । दिधिपूर्वेया पूर्वा ॥ दिधिपुर्मता” इत्याह । दिधिपुः । तस्या । पतिर्दिधिपुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिपुस्तथा ऽप्युदन्त इति ध्यामी । सा पुनर्भूयस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्बं दिपोप्यसंगमद्वती मांशेदिधिपुर्गित्येकम् । अग्रेदिधिपुर्गिति ध्यान्तो

स तु द्विजोऽग्नेदिधिषुः सेव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥

सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रेण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पैतृष्वमेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ॥

सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ॥

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

इदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥

आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

पृः परपूर्वाग्नेदिधिषुस्तत्पुगन्धिकाः” इति नाममाला । द्विजशब्देन वर्ण-
नापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूदाया जातः सुतः कानीन
यते कर्णः प्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापु-
। यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रेण्यः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृम-
। सुतः पैतृष्वमेयः पैतृष्वस्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा
यः मातृष्वस्रीयः द्वे । विमाता मातुः मपत्नी तस्याः पुत्रो वैमा-
न्यते एकम् । “वैमात्रोऽप्यन्यत्र” ॥ २५ ॥ बान्धकिनेयः बन्धुलः
तः कौलटेरः कौलटेयः पञ्च कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती
भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि
अटति न तु जागर्य तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इत-
कौलटेर इति भेदः । “कुलं जनपदे गृहे” इति विभ्यः । आत्मजः तनयः
पुत्रः पञ्चकं पुत्रस्य । “पुत्राश्चो नरकाद्यसान्निपतरं त्रापते सुतः ।
मात्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभवा” इति । अमी आत्मजादयः सर्वे
दुहितरमाणाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया मनुः
स्त्री दुहितेत्यपि श्रुदन्तम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च
न द्वे एवेत्यर्थः । आरमः उरसः “आरम इत्यपि” द्वे स्वजाते मय-
तोऽप्यायां स्वसाजाते पुत्रे न तु दन्निमादा । तानः जनकः पिता श्रीणि

खजाते त्वोरसोरस्यो तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ॥
 ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नन्दी पोत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरो ॥
 स्वस्रीयो भगिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३१ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थाजनित्री । प्रसू
 जननी “जननिः” चत्वारि जनन्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः ।
 स्वसा सा जनान्देलेकम् । ऋदन्तमिदम् । “ननान्देत्यपि” । “ननान्द
 पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा” इति रमसः । नन्दी पोत्री द्वे सुतस्य सुताय
 तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः एकम् ।
 भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्यपि”
 लभार्थायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूमाता श्वश्रुरित्युच्यते
 तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । श्वश्रुशिशुश्चशुरा इति
 द्वितालभ्याः । एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातु
 मातुल इत्युच्यते एकम् ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम्
 शब्दस्त्रालभ्यादिर्दन्त्यादिर्वा । “उल्लिख्यधुपर्कवाची श्याशब्दः
 लानीति श्यालः ।” स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । दे
 देवा देवर्ग इत्यादि । “देवदेवरदेवानः” इति शब्दार्णवाद्व्यत्र
 देवन्ति ।” मन्त्रीयः “ये कृते स्वस्रीयः । दकि स्वस्रीयः” भा
 भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम् ॥ ३२ ॥
 पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इ
 एवं पातुः पित्रादां मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् ।

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं वन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥

पुत्रः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥

आत्रीयो आतृजो आतृभगिन्यो आतरावुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

आमहः एकम् । सपिण्डाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । “सपिण्डता
 त्वे मत्तमे विनिवर्तते” इति स्मृतेः । “समान एकः पिण्डो देहो मूलपु-
 निर्वाण्यो वाऽस्य । सह पिण्डेन वर्तत इति वा सपिण्डः । समानो नाभि-
 रूपोऽस्य सनाभिः” ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः
 त्रि एकोदरस्य आतुः । सगोत्रः बान्धवः ज्ञातिः बन्धुः स्वः स्वजनः पद-
 प्रत्ययः । समानमकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वा-
 इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं वन्धुता स्यात् । यथा
 मातुर्भावो ज्ञातेयं एकम् । वन्धुतां समूहो वन्धुता एकम् । पतिः प्रियः
 भर्ता चत्वारि पण्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः ।
 जारः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । “प्रादिभ्यो घातुजस्य
 वा चोत्तरपदलोपश्च” इति समासः ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराजातः
 पुच्यते एकम् । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः । “कुण्डि दाहे” । त्रिषा ॥
 “कुण्डमप्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली जारात्पति-
 पुमान्” । मृते भर्तरि जाराजातो गोलकः इत्येकम् । आत्रीयः
 आतृजः द्वे आतृपुत्रस्य । आतृभगिन्यां आतराविति
 एकम् । उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । आता च स्वसा-
 तारौ । “आतृपुत्रौ स्वसृष्टद्वितृभ्याम्” इत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ
 मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विवचनान्तानि मात्रा सहोक्ते
 माता च पिता च पितरौ । “पिता मात्रा” इत्येकशेषः । मातरपितरा-
 प्रकारयोगद्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति प्रयोग

श्वश्रूश्चशुरो श्वशुरो पुत्रो पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३३ ॥
 दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ॥
 गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्मिन्नाम् ॥ ३४ ॥
 सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमो समौ ॥
 तृतीयाप्रकृतिः पण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३५ ॥
 शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समै ॥
 स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ३६ ॥

इति न्यामः । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ द्वे महोक्तयोः श्वश्रूश्चशुर्योः । पुत्रश्च
 च एकदेशे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः । एकम् ॥ ३३ ॥ दम्पती जम्पती
 भार्यापती चत्वारि दंपत्योः । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा ।
 तावित्यनेनैते शब्दा द्विवचनान्ताः पुंमीनि सूचितम् । “
 मैत्री दम्पती जम्पती च सा” इति वाचस्पती स्त्रीत्वमप्युक्तम् ।
 उल्बं ग्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ
 गर्भाशयः । जरायुर्दन्तः । कलल इत्येकम् । ७ ॥
 दृष्ट्यादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते ।
 इत्येके । यदाहुः । तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३४ ॥ सूतिमासः
 प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः ।
 “जन्मिन्विजननः” विजनन एव वैजननः । स्वार्थेऽण् । गर्भः भ्रूणः द्वे
 प्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः पण्डः क्लीबः पण्डः नपुंसकः पञ्च नपुंसकस्य
 याप्रकृतिरिति पण्डहरं नाम । “संज्ञापुराणोश्च” इति निषेधात् पुंयद्वा
 यप्रकृतिरित्यपि । नपुंसकप्रकृतित्वमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्य
 श्चावः । पण्डः स्यात्पुंमि गोपता । “आकृष्टाण्डे वर्षेरे वृत्तीयप्रकृतावर्ग
 कोशान्तर्गतः । तत्र त्रयमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृती
 इति । पण्डो मूर्धन्यादिस्त्रालम्बादिर्वा ॥ ३५ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल
 बाल्ये । तारुण्यं यौवनं द्वे । स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् वार्धक्यम्
 “वार्धक्ये वार्धके वृद्धमंषाणि वृद्धकर्मणि” इति विश्वः । ग्रीणि वृद्धत्वं
 वार्धकमित्येके वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ३६ ॥ केशादौ जरा
 र्गान्यं घर्गलिमा गन्धलिनमुच्यते । आदिना लोभ्रां ग्रहणम् । विम

पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥
 स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥
 बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ॥
 प्रवयाः स्यविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
 वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥
 जघन्यजे स्युः कनिष्ठैर्वीर्योऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥
 अमांसो दुर्बलश्छातो चलवान्मांसलोऽसलः ॥
 तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

तायाः । विस्रस्यतेऽनया विस्रसा । जीर्येत्यङ्मनया जरा । उत्तानशया
 ता स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्त । त्रिषु वक्ष्यन्ते । शौक्येन
 शः शौक्ये रूपभेदप्रदर्शनायः । डिम्भशब्दः मिहादिवर्ग उक्तोऽपि स्त्रियां
 त्वन्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्तु ।
 बालादालः । वयसः । वयसि निष्ठैरिति । “वयस्य इत्यपि” । “वयः
 मे बाल्यादां वयो यौवनमाग्रके” इति विश्वः । तरुणः युवा ग्रये युनः ।
 स्यविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् वृद्ध इत्यस्य । प्रवयमां । जर्णो
 वर्षीयान् दशमी ज्यायान् ग्रीष्मनिष्ठस्तु । अनिशयेन वृद्धो वर्षी-
 योऽग्रजः । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्मान्मीति दशमी । वयसि पू-
 णात् । दशमिनां । ज्यायां । पूर्वजः अग्रियः “अग्रियः” अग्रजः
 पृष्ठभ्रातुः । पूर्वमिन्काले जातः पूर्वजः । जघन्यजः कनिष्ठः
 कनित्यपि” वर्षीयान् वरिष्ठः “अनिशायन” इतीष्टम् । अवरजः
 शकः कनिष्ठभ्रातुः । जघन्येऽवस्थाकाले जातः जघन्यजः । अवर-
 जातः अवरजः ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः शीपि अश-
 ततथवर्गादिः । “छो छेदने” । शान इति पाठः । चलवान् मानन्तः
 शीपि चलवतः । अमांसो चलन्मस्मान्मीत्यमलः । तुन्दिलः
 तुन्दिकः तुन्दितः । तुन्दिभः “तुण्डिभः” तुन्दी “तुण्डी” बृह-
 पिचण्डिलः “पिचिण्डिलः” पञ्च बृहद्दुग्मम् । तुन्दमस्मान्मीति
 तुन्दादिभ्य इलच् मन्वर्थे तुन्दिबलि इति भद्रत्ययश्च । तुन्दिभो ॥ ४४ ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥
 केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ॥ ४४ ॥
 विकर्लागस्त्वपोगण्डः सर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥
 खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४५ ॥
 खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ॥
 ऊर्ध्वजुर्लूध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः ॥ ४६ ॥
 स्यादेडे वधिरः कुंजे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि विपिटनामिजन ।
 ह्यनु नामिकायाः नते अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽर्धः
 आयत् । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी त्रये प्रशस्तकृतस ।
 केशाः सन्त्यस्य केशवः । वलिनः वलिभः द्वे अस्मा सप्तवर्गः ।
 ग्नामर्कोपोऽस्मि यस्य ग वलिनः ॥ ४५ ॥ विकलाङ्गः अपोगण्डः
 गतो गूनायपत्य । अपहृष्टं गच्छतीत्यपोगण्डः । वृद्धोदरादिः ।
 पृष्ठदेशोऽस्य पोगण्डः पोगण्डभेत्यपि । “पोगण्डो विकलाङ्गः” इति ।
 “पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्” इति हलापुधम् । तस्यै ह्रस्वः वामनः
 “शुभा इति ज्ञानम्” । खरणाः खरणसः द्वे ।
 खनाईल इति ज्ञानम् । खरणाः खान्तः । विग्रः वि
 रिग्नः । विगता नामिका यथेति विग्रहः । नामिकाशब्दस्य प्रादेशः ।
 “विग्रो विग्रीवनामिकः” इति श्रमगः । गतनामिकः द्वे ।
 “नहता इति ज्ञानम्” ॥ ४६ ॥ खुरणाः खान्तः । खुरणगः
 विपटनामिजन । खुरः दाहः नदप्रामिकाः । खुरणगो । प्रजुः “
 तजनुजः प्रगते रिग्रे जानुनी यथेति विग्रहः । दाहं कर्त । द्वे यम्
 श्रेयस्वर्गं वर्तेत तस्य “नहता इति ज्ञानम्” । ऊर्ध्वजुः
 तजनुजः द्वे निश्रुतो यस्य जानुनी दाहं कर्तव्यम् । तजुः “
 तजनुजः द्वे श्रेयस्वर्गं वर्तेत तस्य “प्रजुः प्रगतजानुः खान्तजोऽप्येति
 श्रुः मदनकर्तो च मारमर्कोऽपि तस्य द्वि । ऊर्ध्वजुर्लूध्वजानुः खान्त
 जजनुजः” इति मदनमादिः ॥ ४७ ॥ एडे वधिरः द्वे धराणि
 “एडेग इति ज्ञानम्” । कुंजे गडुलः । “कुंजो वध

केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ॥

तरत्पतनो' श्रोणः पद्मो' मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

उरः केकरे' खोडे' खञ्जस्त्रिपु' जरावराः ॥

इलः कालकः पिष्टुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तामयं स्यादारोग्यं' चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

जोषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

रुमुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥

शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

शाद्राच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी । गडुलः "गडुरः" । "गडुः पृष्ठगडं
इति मेदिन्याम् । द्वे कुञ्जस्य "कुवडा इति ख्यातस्य ।" कुकरः
कर्ता यस्य सः । कुणिः "कृणिः" । "निर्गर्गतः कृणिपद्मपागण्डाः" इति
त । द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः "पृष्णिः" अल्पतनुः
तनुर्यस्य तस्य अमानुषमायस्य । श्रोणः पद्मः द्वे जंघाधिकलस्य ।
मुण्डितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रविपुक्तस्य
' केका, तिरवा इति ख्यातस्य" । के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति
खोडः खोरः खोलः । "अथ खञ्जे खोडखोरौ" इति रममः ।
गतिविकलस्य "लङ्गडा इति ख्यातस्य ।" त्रिप्विति । जरावराः
पुदयराः अर्वापरठिताः उत्तानश्यायाः खञ्जान्तास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा
गडुलः "जडुलः" कालकः पिष्टुः श्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्न-
लासे इति ख्यातस्य । तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो
कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥
आरोग्यं द्वे रोगाभायस्य । "आमयस्याभावः अनामयम् । अर्था-
भावाः ।" चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । "रुजः
निरमनं रुक्प्रतिक्रिया ।" भैषज्यं औषधं भैषज्यं "भैषजं भैष-
जं इति भैषजम् ।" अगदः जायुः पञ्चापधस्य । अगदमाहचयोजायु-
पुमि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सम-
स्य । तत्र रुक् रुजागन्ता । रुजा टावन्ता । उभे निषे । क्षयः शोषः
शानि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनमः द्वे पीनमरौपस्य पटमं इति
। अयं मुहुर्नामाजन्मार्था । "आपीनयः प्रतिश्या स्यात्" इति रम-

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु श्वयुः पुमान् ॥
 शोफस्तु श्वयुः शोयः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५१
 किलाससिध्मे कच्छां तु पामपामे विचर्चिका ॥
 कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥
 व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥
 कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शमी ॥ ५२ ॥
 आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

सात् प्रतिश्येत्यपि नाम ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुत् ।
 ख्यातायाः । कासः श्वयुः द्वे कासरोगस्य “खोकला इति”
 शोफः श्वयुः शोयः त्रीणि शोयस्य “मूज इति ख्यातस्य” ।
 विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोटा कुटुप्याचा रोग इति”
 ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिवे “श्वेतकुष्ठ” इति
 कच्छः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिङ्गं खर्जुविशेषस्य ।
 खरुज” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नान्तम् । पामानां । अपां
 पामे । कण्डूः “कण्डूः” । “खर्जुः खर्जुरीकीटकण्डुपु” इति द्वयम् । खर्जुः
 त्रयं स्त्रीलिङ्गं खर्जुः “सुकी खरुज इति ख्यातायाः ।” विस्फोटः
 “विस्फोटा वटिका स्त्रियाम्” इत्यमरमालायां । वकारादिरपि ।
 द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटका विपकापत् ॥ ५३ ॥
 अहः त्रीणि व्रणस्य । ईर्मे । अरुपी । यो व्रणः सदा गलति त
 इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मण्डलक
 चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मण्डलाकृतिकुष्ठस्य “गजकुर्ण
 दस्य ।” कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे
 “मूळव्याध, अर्श” इति ख्यातस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र”
 आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रनिरोधस्य “मलवद्वरोग इति ख्यातस्य
 र्शिरुक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु लचति
 मा प्रवाहिका । “मलप्रवहणं प्रवाहिका” इति स्वामी । प्रवाहिका
 ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरितीकारहस्योऽपि । प्रच्छदि

मच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमधुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

"श्रीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्तिन्द्रलुप्तकः ॥" (१)

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वेद्यो चिकित्सके ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लायू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥

तुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समो पामनकच्छुरो ॥ ५८ ॥

वम इति पुंलिङ्गोऽपि" वमधुः त्रीणि वमनयोगस्य । तत्रार्थं द्वयं । वमधुः पुंमीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा । विद्रधिगदरादां गण्डभेदः । विद्रं दधानीति विद्रधिः त्रिषाम् । शब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका शेषाः । स्वरः प्रगिट्ठाः । श्रयतेऽनेन मेहः । मृ प रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन पटुविधः । शुष्ममीषे विस्फोटविशेषः । श्रीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः मिव गेग उत्पद्यते । द्रव्यं श्रीपदरोगस्य बारह इति व्यागस्य । इन्द्रलुप्तकः द्वयं ममककेशरोगस्य चार्ह इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी तु ॥ अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं शनिं दहतीत्यश्मरी । स्तादित्यनेन मित्वश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविममात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नाप-
र्त्ताय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणाद् शुभ्रशब्दा-
न्नाहारिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः
यः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणी । भिषग्नी । पात्रेः
कल्प्यः त्रीणि रोगगदितस्य । कल्यमात्प्यान्तः । "कल्प्यं प्रभागे
दने निगमये । कल्प्या कल्याणवाचि स्तात्" इति ईमाः । उल्लाघ
लुप्तस्य । अयमपि पूर्वैस्त्वै पर्याय इत्येकः ॥ ५७ ॥ ग्लानः
गादिवशात् र्वगदितस्य । आमयावी विहृतः व्याधितः अपटुः
भ्यमितः अभ्यान्तः समः रोगिणः । पामनः कच्छुरः ॥ पामापु-
॥ ५८ ॥ दद्रुणः "दहणः दहृणः दर्हणः" दद्रुगोमी ॥ दद्रुपुतस्य ।
॥ ५९ ॥ स्तापपुनोवेर्द्धनं का कर्त्तव्यं वेत्ति मन्त्रिच्छेदते, तत्पदस्य-ति-विधायकः ॥
५९

च्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

विधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

स्त्रीपदं पादवल्मीकं केशप्रस्तिवन्दलुप्तकः ॥” (१.)

हमरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिपु ॥ ५६ ॥

गहार्यगदंकारो भिपग्नेद्यौ चिकित्सके ॥

ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

गनग्लाहू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥

तुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरो ॥ ५८ ॥

यम इति पुंलिङ्गोऽपि” वमथुः ग्रीणि वमनरोगस्य । तत्रार्थं द्वयं । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा । विद्रधिर्गदरादां गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । गुन्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः” । ज्वरः प्रसिद्धः । प्रयतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । शुक्लममीपे विस्फोटविशेषः । स्त्रीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः न प्रय रोग उत्पद्यते । द्वयं स्त्रीपदरोगस्य धारुण इति ख्यातस्य । इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चार्द इति प्रसिद्धस्य । अहमरी द्वे अहमर्याः । अहमाकारं शुष्कं राति ददातीत्यहमरी । स्यादित्यनेन मित्यहमर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नाय-
र्थाय इति केचिन् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दा-
न्तारिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः
ः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणां । भिपजां । धातः
कल्यः ग्रीणि रोगरहितस्य । कल्युन्नालभ्यान्तः । “कल्यं प्रमाते
दत्तं निगमये । कल्युन्ना” । पुरीतती पुरीता इति ह्रस्वः । उल्लाप
पाचस्पतिकोऽल्लापुंस्यापि । गुल्मः ग्रीहा द्वे पामनौ ॥ गुलानः
” । ग्रीहानां । “ग्रीहाशब्दावन्तोऽपि” । वरग्रमा ग्रायोः द्वे अहम-
र्याभ्यनरूपायाः ग्रायोः शिरा इति ख्यातायाः । पालरण्डं यद्वत्
पतमांगपिण्डस्य ॥ ५६ ॥ सृणिका “सृणीका” सन्दिनी
हालायाः लाह इति ख्यातायाः । सन्दिनी दन्त्यादिः ।

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

तद्वन्धी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्श्विणस्तयोरधः ॥

जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाक्षीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो दयोः ॥ ७३ ॥

ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्भती ॥

नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

तु नितम्बस्यो दयहीने कुकुन्दरे ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
 (“नासामलं तु सिंघाणं पिञ्ज्रपं कर्णयोर्मलम् ॥ ”) (१)
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियो ॥
 स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
 स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
 शिरोस्थानि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थानि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

“दूषिकेत्येकं नेत्रयोर्मलस्य” उक्तीर पू इति ख्यातस्य । दूषिका
 दूषिर्दूषी चेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंघाणं
 चेत्यपि । “पिञ्ज्रप इत्येकं कर्णमलस्य” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य ।
 अवस्करः शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विद् नव
 “उच्चार्यते त्यज्यते इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यते इत्यवस्करः ।
 वर्चस्कं पुंसि स्त्रीष्वे च । शकृती । “विद् तालव्यमूर्धन्यान्त्यः ।
 विष्ठा । गूथं पुरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः” । कर्परः कपालः द्वे
 खण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं कुल्यं अस्थि त्रीणि अ
 ॥ ६८ ॥ कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य “सांगाडा, पि
 ख्यातस्य” । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगताम्विदण्डस्य “कणा इति ख्य
 करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिमणस्य । करोटीनि द्वापन्तापि । यद्
 दन्तः । “नृकरोटीपरिकरः” इति पर्शुकेत्येकं पार्श्वगताम्वनि “प
 ख्यातं” ॥ ६९ ॥ अङ्गं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहा
 कलेवरा गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः । विविधं गुणादि
 विरिष्योविभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश
 वपुर्वा । वर्ष्मणी । तन्वा । पादाग्रं प्रपदं द्वे पादाग्रस्य चयडा इति ख
 पादः । “पादो पृष्ठे तर्ग्यानि शूलप्रत्यन्तपर्यन्ते । चरणे च मयूरे च” इति

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्वन्धी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्थिणस्तयोरधः ॥
 जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सन्धिः क्लीवे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो दयोः ॥ ७३ ॥
 कटो नाश्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्भती ॥
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कूपको तु नितम्बस्थो दयहीने कुंकुन्दरे ॥

र । पद् अङ्गिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दान्तः पद् । "पदोऽङ्गिरिति
 द्वे अदन्तः पदद्वन्द्वः" ॥ ७१ ॥ तद्वन्धी पादस्य पार्थस्य प्रान्थिविद्योपा
 देके गुल्फाविति चोच्येते इयं "पार्थाचा घोंटा इति ख्यातस्य ।" घुटिके
 त्रियाम् । द्वित्वाद्विषयनम् । न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्थि-
 त्येकं खोंट इति ख्यातस्य । "पार्थिः स्त्रीपुंसयोः पादमूलं स्यात् ध्वजि-
 कटौ" इति तु रन्तिदेवः । जङ्घा प्रसृता द्वे जङ्घायाः पीठरी इति प्रसिद्धायाः ।
 तु ऊरुपर्य अष्टीवत् त्रयं जानूरुस्थान्धेः "दोपर गुडया इति ख्यातस्य" ।
 श्रोणिदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्यणी । अष्टीवन्ता ॥ ७२ ॥ सन्धिः ऊरुः
 दोपरिमाणस्य "मांटी इति ख्यातस्य ।" उरोरुपरिमाणः सपर्याति
 दो रन्तिदेवः । तस्योरोः सन्धिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं पायुः
 प्राणानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदन्तः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंस-
 नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्यु-
 पुमान् । एकम् । कटिः "कटीति ङीप्पन्तापि ।" श्रोणिः "श्रोणी"
 त्रयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । "ककुद्भताम् इव मांसपिण्डः सोऽतिशयि-
 णकृष्यती ।" त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाज्जागो नितम्ब
 निमृते सम्पते कामुकेः नितम्बः । "तम्बु कौशायाम्" । जघनमि-
 षीकट्याः पुरोमागे । "जघनं स्यात् त्रियाः श्रोणिपुरोमागे कटावपि"
 "यादन ओटी इति ख्याते" ॥ ७४ ॥ नितम्बस्थो कूपकौ दयो-
 रिति गता कूपको गर्तो कुंकुन्दरे स्याताम् । "ककुदादिरपि" एकम् ।
 क्लीवे । द्विवचनित्यम् । त्रिष्वो कटिश्रोणौ द्वे कटिस्तमांसपिण्डयोः ।

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्दयोः शिशो मँदो मेहनशेफसी ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना कोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जघुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

“कुचं इति स्त्रियागयोः । कटिः तस्याः प्रोथा मांसपिण्डौ कटिप्रोथौ ।
 त्रिकम् कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पुलकः” इति रममः । कटिप्रो
 नामद्वयं वा । “प्रोथोऽथघोणाध्यगयोः कट्याम्” इति हेमः । वक्ष्यमाण
 त्रिभिः च उपपन्न इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपपन्नम् ।
 त्वण्य योनिनान्वयः । शिशोः मँदः मेहने शेषः “शेषः” सन्ध्यादि नि
 मँदुमिग्वि वाटः । मुष्कः अण्डकोशः “सूर्धन्यान्तोऽपि” । वृषणः
 केशमण्य “आण्डकुक्षी इति स्त्रियागता” । पृष्ठवंशाधरे त्रिभिर्द्वि
 ज्ञाने त्रिकं इत्येकः “माकडहाड इति स्त्रियागता” ॥ ७६ ॥
 “पिचण्डः” कुचिः जठरो उदरं तुन्दं पञ्च जठरम् । तत्र पिचण्डकु
 जठरो पिचण्डेन वृण्णि । “जठरो न त्रिषां कुक्षौ वृद्धकर्णदयोनि
 द्वेऽपि । स्तनः कुचः द्वे वक्षोवयवम् । चूचुकं कुचाग्रे द्वयं न
 “चूचुकं ना कुचान्तम्” इति रमकोशः । “चूचुकं योयन इति चूचु
 शेषः चूचुन्त्यम् ॥ ७७ ॥ उरो वक्षसम् । “चूचुर्दो मणिके वयं
 चूचुमि” इति वट्टः । वक्षः पञ्च वक्षसि । तत्र चोर्दं न ना त्रितु
 वक्षोः । त्रिषां न चोर्दः । तनोः जघनम् चरमं वषाज्जागः
 वन । स्कन्धः । “स्कन्धः प्रोथाधरे चोर्दोऽपि त्रिषाणादिषु वक्षसु । चूचु
 चोर्दो रयः । चूचुमिः प्रमः वीति चूचुमिः “चादि इति स्त्र
 वक्षः स्कन्धः चोर्दो चूचुमिः चोर्दो “चूचुमि” ॥ ७८ ॥
 वक्षः चोर्दः चूचुमिः चोर्दो चूचुमिः चोर्दो चूचुमिः चोर्दो चूचुमिः

मध्यमं चावलमं च मध्योऽस्त्री दो परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहुं प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ॥

मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ॥

ये तनुमध्यस्य भाज, कमर इति ख्यातस्य । अस्तीति मध्यमादिश-
प्रयेऽप्यन्येति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दा स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः
द्वौ बाहुः । “बाहोऽभ्यभुजयोः पुमान्” इति दामोदरः । “बाहो बाहुरिति
तः” इति देशिकोद्यः । प्रवेष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । “रिपौ तु भुजा
तः” दोषौ । शसादौ दोषः दोष्पेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः
गेहलः करस्तथा” इति धनंजयात् । दोषेति टापन्तोऽपि वर्तते । कफोणिः
णिः । “कफोणिः कफणिर्द्वयोः” इति शब्दार्णवः । कूर्परः “कूर्परः” द्वे
र इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्प-
रभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिपन्धः तमारभ्य
पर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करम इत्युच्यते एकम् । पञ्चशाखाः
पञ्च इवाङ्गुलयोऽस्य । शयः श्रमः । “पाणिः श्रमः शयो हस्तः” इत्य-
मरः । पाणिः प्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी “प्रदेशिनीत्यपि”
मर्मापाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥ अङ्गुली करशाखा द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । ता
क्रमेण अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणे योग्य-
प्रसङ्गोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते । कनि-
ष्ठं संज्ञाभिरुच्यन्ते एकैकम् । तत्राङ्गुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी
प्रदर्शनार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः”
नखः नखरः चत्वारि नखस्य । नखरः पुंसि हर्षे च । “नखरं
इति अमरमाला । तर्जन्यादिभिलिष्टभिरङ्गुलीभिर्पुंतेऽङ्गुष्ठे विस्तृते
द्वयः क्रमात्स्युः । “प्रदेश इति हस्तादिरपि” एकैकम् । तथा हि ।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्विस्तृताङ्गुलः ॥
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥
 पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु वद्धया ॥
 स रविः स्यादरविस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ॥

तर्जनीगङ्गाङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहिष्ठाङ्गुलिस्तौ ।
 अनामिकाङ्गुलेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते
 द्वादशाङ्गुलः । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । “प्रमाणे मायप्” । “मि
 म्” इति गण एतद् । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः” इत्यप् प्रत्ययः । द्वे । सादृश्य
 भूति । शिष्यामिति शुभूतिः । चपेटः चर्पटः । “चर्पटः स्फाटति
 चर्पटेऽति च” इति मेदिनीविभक्त्याद्यौ । प्रतलः प्रहस्तः प्रीति
 दिहे पाणी ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चैरुहगनौ
 निरुहग इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलभेति नामद्वयं वा । तत्र
 तद्विभक्तिर्गणनात् । प्रतले प्रसृष्टे वा तलेऽप्य प्रतलः । निरुह
 वेय इच्छीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । प्रसृत इति पाठः ।
 सप्तम्येति विग्रहः । “प्रसृतः सप्तम्यां स्याद्विनीते वेदिते विपु ।
 त् पृथिवी प्रसृता प्रसृता मना” इति मेदिनी । एकम् । द्वौ द्वौ प्र
 चैतद्विभक्तिर्गणनात् भूति ॥ ८५ ॥ विस्तृतः कते यत्र तादृशे प्रकोष्ठे
 कते इत्यनेनम् । अथ चतुर्विधस्याङ्गुलमिमांसेयः । ग ए वद्धया
 चर्पितः स्फुरित्येव “वृत्ता दान इति व्याख्यम् । सावित्रिस्तौ
 मति ।” निष्कनिष्ठेन विस्तृतहस्तेन सृष्टिर्गणनादिति इत्यः प्र
 विग्रहः । अर्थः वृत्तार्ति । “नार्तिः कर्तव्यो इमे प्रकोष्ठे वि
 स्ते सृष्टिचर्पट्याः । वृत्ता सृष्टिर्गणनात् निरुहग सृष्टिर्गणना
 त् ॥ ८६ ॥ निरुहगस्यैव विस्तृतः चर्पटिस्तौ संहतौ व्यामो

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्दरेत्यपि ॥
 कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साञ्जटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ॥
 क्लीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
 ओष्ठाधरो तु रदनच्छदो दशनवाससी
 अधस्ताच्चिबुकं गण्डो कपोलो तत्परां हनुः ॥ ९० ॥
 रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

उत्तदोषां कृजां पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पांशुमित्येकं
 । गिर्यां तु पांशुः । दोःपाणिरिति सविगर्गपाटोऽपि ॥ ८७ ॥ कण्ठः
 द्वे "ग्रीवाग्रभागस्य गोकनट्टी गोकट्टी मरट्टी इति ख्यातस्य ।" ग्रीवा
 धिः । शिरः धीयतेऽस्याम् । "कर्मण्यधिकरणे च" इति अधिकरणे विप्र-
 । कन्धरा ग्रीणि "मान इति ख्यातस्य ।" शिरोधिरपि स्त्री । ना
 तिरुभी रेखा भिर्विशिष्टा कम्बुग्रीवा ख्यादित्येकम् । अपटुः घाटा कृका-
 ग्रीणि ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य । "ग्रीवायामुपतमभागस्य पांटी
 ख्यातस्येति केचित् ।" तत्रापटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रं आलं वदनं तुण्डं
 लपनं मुखं सप्त पुरास्य । आस्यन्ते वर्णा येन अस्यते घ्राणो वाऽ-
 दास्यम् । ण्यत् । "मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्"
 । घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा । नामा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे
 चियाम् । नमा नम्या । "घ्राणं गन्धवहा नामा नमा नम्या च
 " इति शाङ्खादः । नासिका । पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः
 दनच्छदः दशनवामः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहितावधरो ।
 वत्स्योष्ठः अधोवत्स्यधर इति मन्यन्ते तदुच्यते । अधरोष्ठः विम्बोटी-
 गदघनात् । विषुक्तमित्येवं अधमान् अधराधोभागे । गण्डः
 आ द्वे कपोलस्य "गाण्ड इति ख्यातस्य ।" तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशे
 ति प्रयान्तरम् । ताभ्यां कपोलाभ्यां परा विषुक्तस्याधो हनुर्नित्यम् ।
 पुंसि । घ्राणेण चियाम् । तत्परो हनुरिति ओक्तास्पतिपाटोऽपि
 रदना दशनः दन्तः वदः चत्वारि दन्तस्य । तालु काकुदं द्वे तालुदः ।

- रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्ताद्योष्ठस्य मृत्किणी ॥ ११ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरुच्यं दृग्भ्यां भ्रुवो म्रियो ॥
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कर्नीनिका ॥ १२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥
 दृग्दृष्टी चाक्षु नेत्राभ्यु रोदनं चार्त्तमश्रु च ॥ १३ ॥
 अपाङ्गो नेत्रयोरन्तो कटाक्षोऽप्याङ्गदर्शने ॥
 (१) कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ १४ ॥
 (२) उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसज्ञा रसना । तालव्या अपि दन्त्याद्येत्यादां जिह्वायां रसना ।
 रसनाशब्दो दन्त्यतालव्यमध्यः । रसनमिति लीचमपि । “रसनं १३
 जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः ।
 चिति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणां प्रान्तां स्रक्किणी स्याताम् । ११
 कवचनम् । नान्तस्य लीचे वा दिवचनमेतत् । स्रक्कि इति २२
 द्विवचनं वा । स्रक्किण्यां स्रक्कि स्रक्कि चेति शब्दमेदात् । “स्रक्कि
 लीचे स्रक्किणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते ॥ । यथा स्रक्किणी ।
 स्रक्कि नान्तमिदन्तं च । स्रक्कि नान्तम् । स्रक्किमदन्तं
 ॥ ११ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । “
 ध्यम्” इति राजदेयः । गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ
 नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कवचनम्
 इति कोशान्तरम् । अक्ष्णः कर्नीनिका मध्यगतकृष्णमण्डलं ता
 एकम् ॥ १२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अ
 पशुपी । दृष्टौ । अक्षु नेत्राभ्यु रोदनं अस्त्रं अश्रु पञ्च नेत्रोदक
 दन्त्यमध्यम् । अन्त्यं तालव्यमध्यम् । अस्त्रमदन्तं दन्त्यमध्यम् । “ता
 रपि” ॥ १३ ॥ नेत्रयोरन्तो अपाङ्गो एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टा
 त्पुच्यते । “अपाङ्गस्त्याङ्गद्विने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च” इति विश्व
 शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः पद कर्णस्य । स्त्रीति विशेषा
 संकतो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ १४ ॥ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

तद्वन्दे केशिकं केश्यमलकाश्रूर्णकुन्तलाः ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

कचरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥

शिखा चूडा केशपाशी प्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यो विशदे कचे ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्वद्धो श्मश्रु पुंमुखे ॥

शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः चिकुरः । “कुन्तला मूर्द्धजास्त्वस्त्राधि-
 धेकुगाः कचाः” इति दुर्गः । कुन्तलः बालः कचः केशः शिरोरुहः पद्-
 म ॥ ९५ ॥ केशिकं केश्यं द्वे तद्वन्दे केशानां समूहे । अलकाः पूर्णकुन्तलाः
 टिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः भ्रमरकाः स्युः । काक-
 शिखण्डकः शिखण्डकः शिखण्डकः । “शिखण्डकशिखण्डिकौ” इति
 मतिमुभूती । “शिखण्डो बर्हचूडयोः” इति मेदिन्याम् । द्वे कुमारचूडायाः
 ॥ ९६ ॥ कचरी केशवेशः द्वे केश्यन्धरचनायाः । कचरी स्त्री । संयताः
 स्यामादिवद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिलह इत्येकं “चुचडा इति
 ॥” शिखण्डकश्च केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाश्याः । सटा
 मतिश्रुतेपष्टिको मा ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेश-
 कृता नधनिरित्यपि । “प्रवेणिः स्त्री कुपावेण्योः” इति
 कः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो
 त् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन-
 ॥ ९८ ॥ केशपाशः । केशपक्षः । कुन्तलहस्तः ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥ रोम्पः । पुंमुखे पुंमो वक्त्रे तस्य रोम्प्यो पृष्ठो सत्यां
 संज्ञात् एकं “दाद्री इति ख्यातस्य” । श्मश्रुणी । आकल्पः
 इति त्रिषु । श इति तालम्यान्तोऽपि । “वेशो वेण्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च” इति
 विशदः । नेपथ्यं प्रतिवर्म प्रसाधनं पथ अलङ्कृतस्य शोभायाम् । “नेपथ्यं
 मूर्धा नि । रत्नभूमां वेपथेदे” इति हंसः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । “नेपथ्यः

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
 दशैते त्रिष्वलङ्कृताऽलङ्कारिण्यश्च मण्डितः ॥
 प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
 विभ्राद् आजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलङ्किया ॥
 अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ॥
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
 बालपाश्या पारित्य्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥
 भ्रूवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ॥

सादलङ्कारे रङ्ग्यायां नपुंसकम्" इति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मो
 इरणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलङ्कारादयः बहुचरमाणा दश शब्दाभि
 लिङ्गाः । अलङ्कर्ता अलङ्कारिण्यः द्वे अलङ्कर्तरि । अलङ्कर्तु
 ण्यः । मण्डितः प्रसाधितः अलङ्कृतः भूषितः परिष्कृतः
 पञ्च अलङ्कृतम् ॥ १०० ॥ विभ्राद् आजिष्णुः रोचिष्णुः
 शोभमानम् । विभ्राजी । भूषणं अलङ्किया द्वे भूषणक्रियायाः ।
 सादलङ्कारियेत्यपि पाठः । "अलङ्कारः आभरणं परिष्कारः
 विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं पञ्चालहारम् । भ्रूवेयकं
 किरीटम् । "नत्र किरीटं वृषि जीवे च ।" इति वृषिभेदे ।
 मण्डनं । हारमध्यगः हारमध्यगो मायकमणिः तालपत्रं
 कर्णिका कण्ठम् ॥ १०२ ॥ बालपाश्या पारित्य्या
 "भानी तु प्रथमे चान्ते चैवने वृत्तापनीनादि
 कस्याः ।" वृत्ताप्या ललाटिका द्वे ललाट
 इत्येते । "इनेत्येतादृशान्तराणां" इति कन । "किञ्च भूषणमि
 त्ति "ललाटिका" द्वे ललाटस्थे ललाटे इति व्याख्येयम् । कुण्डलं क
 ण्ठमध्यगः । नत्र किरीटं वृषिजीवे चान्ते । इति वृषिभेदे ॥ १०३
 चान्ते चान्ते इति वृत्ताप्या । "इनेत्येते चैवने चान्ते" । मण्डनं

दुकूलं, स्याद्दे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

तायाम आरोहः, परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

रं जीर्णवस्त्रं, समौ नक्तककर्पटौ ॥

पञ्चादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

कः पटोऽस्त्री, स्यादराशिः स्थूलशाटकः ॥

लः प्रच्छदपटः, समौ रत्नककम्बलो ॥ ११६ ॥

रीयोपसंव्यानपरिधानान्यथोऽंशुके ॥

एकम् । बहुमूल्यं चद्रुत्वादिकं तन्महाघनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् ।
लं द्वे पदवस्त्रस्य “पाटाव इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे
स्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्त्रयोः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं
पदवस्त्रान्तं च नित्यम् । वस्त्रयो द्वयोरिति पाठे ॥ दशाः
वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र यियां बहुत्वे दशाः । रत्नपुंसयोर्बहुत्वं च
। “दशावन्त्यादीपवत्सर्वस्त्रान्ते भूमि योपिति । वस्त्रिद्वयोर्निरुद्धे

पादाद्भुदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षोमादि, फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ॥

कोशेयं कृमिकोशोत्थं, राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धोतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

पत्रोणं धोतकोशेयं, बहुमूल्यं महाधनम् ॥

पट्टिर्मयेत्काञ्ची मेखला त्वष्टपट्टिका । रसना पोडश श्रेया कलाः ।
शक इति भेदास्त्वह नोक्ताः ।" शुद्धलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य
होरा इति ख्यातस्य ।" शुद्धला शुद्धलः । पादाद्भुदं तुलाकोटिः
होटी" मञ्जीरः "मञ्जीलः" नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः ।
नूपुरस्य "तोरेख्या पञ्जण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकुल
इति ख्यातस्येति मतम् ।" तुलाकोटिः स्त्री । मञ्जीरो न स्त्रियाम् ।
किङ्किणिः कङ्कणी । "कङ्कणः स्वात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका" इति
क्षुद्रघण्टिका द्वे घागरी "घुंगुर" इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं
तेनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति
गौमादित्येतद्दिना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । त
रकारादेकादशं तन्त्रकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुहलमाहचर्यास्थानं
श्रेष्ठित्वेकं ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिकमेणाभिहितानि ।
वाल्कं श्रेयम् । क्षोमा अतसी तद्विकारः धौमम् । आदिना शो
कं स्वच्छपस्य । फालं कार्पासं वादरं श्रीणि फलविकारस्य कार्पा
समीणासपाननिर्गतगूढकृतः कुङ्कुलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्यादु
स्यात् । मृगरोमजं वर्यं राङ्गवमित्येकम् । "अथ मृगशब्देन पुद्ग
मेन कम्पलाघवि" ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकम् ।
निष्प्रवाण्यद् नवान्तरं चान्यत्र नूतनवस्त्रस्य कोरे यत्र इति प्रा
निर्गता प्रवाणी मन्तुवापचलाकाऽस्यान् निष्प्रवाणि । धोतयोर्वस्त्रयो
रुद्गमनीयमित्येकम् । "युगमित्यविवक्षितम्" ॥ ११२ ॥ यद्धोतं

क्षौमं दुकूलं, स्याद्दे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दर्घ्यमायाम आरोहः, परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटञ्चरं जीर्णवस्त्रं, समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री, स्यादराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः, समौ रल्लककम्बलो ॥ ११६ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके ॥

त्रोणे एकम् । बहुपुत्स्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाघनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् ।
दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य "पाटाञ्च इति ख्यातस्य ।" निवीतं प्रावृतं द्वे
वस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वन्तयोः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं
लैः बहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु दशाः
यः द्वे वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र त्रिषां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च
यः । "दशावस्यादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भृञ्ति योपिति । वस्तिर्द्वयोर्निरुहे
न्यपो भृञ्ति दशासु च" इति मेदिनी । दर्घ्यं आयामः आरोहः "आनाह
रामाश्रमीकारः ।" त्रयं वस्त्रादेर्दर्घ्यस्य "लांशी इति ख्यातस्य ।"
विशालता द्वे विलसस्य "रन्दी" इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटञ्चरं
द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः "लक्तक इत्यपि" कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्र-
कण्डके, छाटी इति ख्यातस्य ।" वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं
चलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।" वसनं अंशुकं
॥ "अंशुकं शुरुवस्त्रं स्याद्वस्त्रमाशोचनीययोः" इति रमसः ॥ ११५ ॥
पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः "वराणिः ।
वात्स्यपुरे वराणिः स्थूलशाटक इति दंत्यान्तेषु रमसः ।" स्थूल-
स्थूलवामसः । निचोलः निचुलोऽपि । "निचुलस्तु निचोलं
इति मेदिनी । प्रच्छदपटः द्वे येन बीणाडोलिकादिकं किमपि पिपी-
रः । रल्लकः कम्बलः द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तरीयं उपसंव्यानं
अधोऽंशुकं चत्वारि परिहिते वस्त्राणि । "अधोदेहमागसांशुकं
इम् ।" प्रावारः "प्रावरः" उत्तगमः पृथक् ॥ ११७ ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासक्तौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं, च. चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अधोरुक् वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ॥

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुखोचो, दृष्याद्यं वस्त्रवेस्मनि ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः, स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे, आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संव्याने उत्तरीये पश्च वामस्कन्धे यद्वार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “
देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासक्तः” । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां
पिपायकस्य कक्षुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्यात् ङीप् चोलीत्यपि
आले कूर्पासकः । पुंसि स्त्रीष्वे च । “कूर्पासस्यर्धचोलकः” इति ।
हिमानिलयोनिवारणं यम्माचादये प्रावरणे नीशार इत्येकं “रजर्ष
संप इत्यादिग्यातस्य” । नितरां धीर्यते हिमानिलायप्रानेन वा ।
कृत्तनीशार इति” प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अधोरुक् अधोरुक्
पश्ये तद्यण्डातकं स्यान् एव. “परकर, लहंगा इति ग्यातस्य” । ऊर्ध्व
तत्र ध्वनित्यादुक्षणया वस्त्रमप्यधोऽङ्गं । मार्षे कन् । यन् आप्रपदं पेन
प्राप्नोति वस्त्रादि तन् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितान
द्वे प्रातसाधनयार्थेषुपश्चिदस्य चन्द्रकाशयस्य वागमः “चाद
ग्यातस्य ।” नृगि विमानः । दृष्यमित्यादिकं पश्यवेस्मनि पश्य
एकम् । “दृष्यमिति गालव्यमध्यमपि” । आचम्यदाप्यट्टुदी “ट्ट
नन्” इत्यादि । प्रनिर्माण जवनिका “जवनिका” निरस्करिणी
प्राग्विनि निर्गम्यतेऽनया ।” त्रयं जवनिकायाः पश्यदा “कना
ग्यातयाः ॥ १२० ॥ परिकर्मे अङ्गसंस्कारः द्वे कक्षुमादिना दर्शिते मे
वस्य । परिमलवर्जनायां क्रिया परिकर्मे । प्रनिर्मेति कथित्याटः
मृजेन मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणेन । उद्वर्तन उन्मादनं

- ले व्रतवशाच्छेते स्यण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥
 — श्वाय विरजस्तमसः स्युर्दयातिगाः ॥
 — यतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
 — दण्ड आपादो व्रते राम्भस्तु वेणवः ॥
 — मण्डलः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥
 — चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥
 — स्याज्जपः गुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
 — मपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥
 — योर्णमासश्च यागो पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

ण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्यण्डिलः द्वे । विरजस्तमसः दृष्टान्तिगः
 त्रिषु ध्यामादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमसः” ।
 ॥ पूतः प्रयं परिव्रस । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे पादयपपकादिषु
 ॥ “तत्र पाखण्डः कवर्गद्वितीयमध्वः । पाखणाश्च त्रयीधर्मः
 जपयते । तं खण्डयन्ति तस्मान्पाखण्डास्तेन हेतुना” इति ॥ ४५ ॥
 रेणः पलाशमेषन्धी दण्ड आपाद इत्युच्यते एवम् । वेणुमेषन्धी
 इत्येवम् । राम्भद्राद्धो वेणुवाचकः तत्र विचारः । “राम्भा कदम्बज-
 पानगन्तौ” इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां अल्पप्रवर ।
 तदलु । कुण्डी मियाम् । जानपदेति हीप् । कुण्डरी । व्रतिनां
 त्रयी एवम् । वृषीति पाठान्तरम् । मुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥
 त्रिभिः त्रीणि गुणादधर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गुत्या-
 दाभ्यामाभ्य । “गु अतीवाहृन्ता स्वार्थं बाध्ययर्न स्वाध्यायः” ।
 ॥ सवनं त्रीणि शोभाभिषवश्च । तत्र गुत्या दापयता । सुदान्ति
 ॥ ४७ ॥ सवनं त्रीणि समवेति कथम् ॥ ४७ ॥ सवनं त्रीणि सवपापानां
 गादि अपमर्पणं स्वान् एवम् । निदां त्रयस्त्रयी । पक्षान्त-
 योर्णमासौ च त्रिभिः यागो व्रतेण दण्डः सौम्यतन्त्र
 ॥ ४८ ॥ योर्णमासयोर्द्वौ दण्डमात्रेण मासौ त्रिभिः दण्डैः
 ॥ यत्र द्वौ दण्डौ ।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमो ॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽयमः ॥
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
भिक्षुः परित्राद् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥
तपस्वी तापसः पारिकाही वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥
तपःकेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाहुंतो व्रती ॥ ४३ ॥
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥

स्थण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्रयातिगाः ॥

व्रतः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥

शो दण्ड आपाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥

मी कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥

जनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥

ध्यायः स्याजपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥

नसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥

अथ पौर्णमासश्च यागो पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

स्थण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थण्डिलः द्वे । विरजस्तमाः द्रयातिगाः
 तनिष्ठेषु ध्यातादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमाः” ।
 प्रयतः पूतः व्रतं परिग्रहः । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे सौदधणकादिषु
 तिष्ठेषु । “तत्र पाखण्डः ध्वजगर्हस्थीयमध्यः । पालनाथ प्रयीधर्मः
 निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डालेन हेतुना” इति ॥ ४५ ॥
 पारिणः पलाशसंघन्धी दण्ड आपाढ इत्युच्यते एकम् । वैणुर्मधन्धी
 भि इत्येकम् । रम्भश्चन्दो वैणुवाचकः तस्य विकारः । “रम्भा कदम्बज-
 णा वानगन्तरे” इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य ।
 कमण्डलुः । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति वृषी” । कुण्डो । व्रतिनां
 वा वृषी एकम् । वृषीति पाटान्तरम् । सुयन्तोऽस्मां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥
 कृत्तिः प्रीणि मृगादेधर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्याध्या-
 यः वेदाभ्यासः । “सु अतीवावृत्त्या स्याध्वं वाध्ययनं स्याध्यायः” ।
 सवः सवः सवने प्रीणि मोमाभिषवः । तत्र सुत्या टावन्ता । सुयन्ति
 सुत्या । सन्ध्यायां समवेति वयम् ॥ ४७ ॥ मर्त्येनसां मर्त्यपापानां
 अप्यं क्रगादि अपमर्पणं स्वात् एकम् । शिष्टां स्वपमर्पणी । पक्षान्त-
 शयां पौर्णमासां च शिष्टां यागां प्रमेय दग्धः पौर्णमासश्च
 ॥ ४८ ॥ शरीरमाधनापेक्षं शरीरमाधनेषु माध्वे नित्यं यन्त्रमे
 वाह य । “अहिमा मत्तममोयं प्रप्रचयेपरिग्रहो” । यमा इति एषः

धी धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

एरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शको ॥ ५ ॥

तीहारो द्वारपालद्रास्थद्रास्थितदर्शकाः ॥

क्षेवर्गस्त्वनीकस्योऽध्याप्यक्षाधिकृतो समो ॥ ६ ॥

गायकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिपु ॥

मैरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

: सचिवो धीसचिवः । अमा मह सर्मापे वा भवः अमात्यः ।
कर्मसचिवयोः” इति कोशान्तरम् । “अध्याप्यत्स” । ततो धीसचिवादित्ये
ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधा-
नानि राजमहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । “महामात्रः प्रधानः
ति पुंमकाण्डे घोषालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । “मात्रा
गायां विचे माने परिच्छदे” इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे ।
गां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्ण-
यवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे “न्यायार्थक्ष” इति ख्यातस्य ।
निवाकश्च प्राङ्निवाकौ प्रभविषेकावस्य स्तः प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् ।
गुणतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाक-
“तुतः” इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । “अक्षः कर्णे तुपे चक्रे
हारयोः” इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः
स्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य । “द्राःस्थः द्राःस्थित इति सवि-
टि । द्राःस्थितदर्शक इति मम्मममपि” । प्रतीहारेऽपि दर्शक इति
स्त्रिपु “द्रास्थितादर्शी” इति रममः । रधिवर्गः अनीकस्यः द्वे राज-
मह । अध्याप्यः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि-
कृतो वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि-
क्षकः स्मात् “शेरदार इति ख्यातस्य” । भूरिपु बहुषु ग्रामेष्व-
रूप इत्येकम् “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । “ग्रामा-
न्तुमि शारिवाख्यापघां स्त्रियाम्” इति मेदिनी । मैरिकः कनका-
ध्यक्षः । रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूपाधिकृतस्य ॥ ७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥

सर्वलेस्तेश्चतुर्वर्गं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

अथ चतुर्वर्गः

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥

राजा राट् प्रार्थिवक्षमामृत्तृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः स्पर्धः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः “चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र” । वरस्य जामातुर्व्यं जन्याः स्युरित्येकम् । जर्नीं वर्षं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । धत्तात् दुःखान् प्रापते । विराट् पञ्च विराजो । राजा राट् प्रार्थिवः क्षमाभृत् । “क्षमाभृत्” नृपः सप्त राज्ञः । राजानो । राजा । क्षमाभृता । महीक्षितो । राज्ञि मयन्तपाटः इच्छित् इच्छते ॥ १ ॥ प्रणता अंशपगामन्ता यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे मण्डन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च यः यश्च याज्ञया सर्वभूपान् शास्ति इति रशिशो गता सम्राट् भ्यान् । “एकैकशिशोपणविशिष्टोऽपि चित् । एकम्” ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे गजकमित्येकम् । राजन्यकमित्येकम् । मर्त्या पीनगिराः जगत्स्यः त्रयं

त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

हामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥ ५ ॥

प्रति व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शको ॥ ५ ॥

तीहारो द्वारपालद्रास्यद्रास्थितदर्शकाः ॥

क्षेवर्गस्त्वनीकस्योऽध्याप्यक्षाधिकृतो समो ॥ ६ ॥

गायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिपु ॥

भारिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

सचिवो धीसचिवः । अमा सह सर्मापे वा भवः अमात्यः ।
सहार्थयोः” इति कोशान्तरम् । “अव्ययात्स” । ततो धीसचिवादन्ये
ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्फुरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधा-
न्यानां राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । “महामात्रः प्रधानः
ते पुंमकाण्डे शोपालितान् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । “मात्रा
त्पां वित्तं माने परिच्छदे” इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे ।
तां ऋणादिविषये यादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
ष्टवाकः अधदर्शकः इति द्वे “न्वायाधीश” इति ख्यातस्य ।
वाक्यं प्राङ्निवाकां प्रश्नविचकारस्य स्तः प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् ।
दुर्गतं पृष्ट्वा पूर्वशरणं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाक-
स्तः” इति । अधाणां व्यवहाराणां दर्शकः । “अधः कर्णे तुपे चक्रे
हारयोः” इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः
स्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य । “द्राःस्यः द्राःस्थित इति सचि-
वुः । द्राःस्थितदर्शक इति समन्तमपि” । प्रतीहारेऽपि दर्शक इति
गोपो “द्रास्थितादर्शी” इति रभमः । रक्षिवर्गः अनीकस्यः द्वे राज-
पुत्रे । अध्याप्यः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि-
कृते वा क्रियतेऽस्मान् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि-
पतिः स्यात् “शेखदा इति ख्यातस्य” । भूरिपु बहुषु ग्रामेष्व-
रूप इत्येकम् “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । “ग्रामौ-
र्भूमि शारिवाख्यापर्षां सियाम्” इति मेदिनी । भारिकः कनका-
वर्णाध्यक्षस्य । रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूपाधिकृतस्य ॥ ७ ॥

स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १५ ॥
 < अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्वः पथिक इत्यादि ॥
 स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥
 • राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥
 सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वेषमाश्रयः ॥ १८ ॥
 पङ्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

हरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । “
 पकर्मणी इति स्वपपाठः” । दूतस्य भागकर्मणी इति ५१२०
 अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पान्वः पथिकः पञ्च पान्वसः ।
 रात्र्या पथिकी । पथ्यक्त्वात् पिच्छात् ङीप्” । स्वामी राजा
 मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो घनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः
 मस्थानम् “पर्वतादि” । पलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सू-
 त्त्युः । राष्ट्रः कर्म राज्यं तस्याङ्गानि आरम्भकाणि । “
 दुर्गं कोशो पलं गुह्यं । परम्परोपकारीदं मन्त्राङ्गं राज्यमुच्यते”
 शीपे । एतान्येव प्रकृतिसन्दर्भाख्यानि स्युः ङे । प्रकृष्टं कुर्वन्ति
 तयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः
 गजयमित्यर्थः” । यत्काल्यः । “अमात्यश्च तथा पौराः सन्तिः
 नि । एकम् । शिन्धोपवीचिनां पद्मिरथ श्रेणिः । सुगन्धः
 धेनिग्लिगन्धे । गन्धिः मेघाने स्वर्णादिना शम्भूनां नीत्युपपादना
 शब्दः पृमान् । पद्मशब्दे दाहलुण्ठनादिग्रहणं निग्रहः । शम्भुं प्रा-
 प्तोमेमने यानम् । शक्तिप्रतिषन्धे गति कान्तं प्रतीयादिति दुर्गाः
 तत्रारम्भानमागमनम् । पालिता मह गेपिः अपाठेन मह निग्रहः
 द्वयं द्वेषम् । अग्निः पीड्यमानस्य बलरुद्रपालाशाधपणं
 मेदाम्बु कामन्दकीयादीं दृष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते मेघादयः पद-
 पङ्क्तम् । प्रभावोत्साहमन्त्राभिधः शक्तयः स्युः एकम् । गज-
 तैः प्रभावशक्तिः । शिष्टमादिनां शक्तिरूपमाश्रयः । भूमिः
 शक्तिरूपमाश्रयः मन्त्रशक्तिः । पद्मशब्दो मन्त्रशक्तिरिति गन्धे ।
 शिष्टं तत्र नीतिनिर्दिनां विभागः स्यात् । नीतिनामोक्तशिवगः इत्य-

यः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥

मदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

हसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमयो समो ॥

दोषजापावपथा धर्मार्थ्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

त्रिष्वपदक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

अविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

उपचयः धयः । तस्मिन्वोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनाव-
 तनम् । अष्टवर्गस्तु । “कृपिर्वपिचपयो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
 करादानम्” इत्युक्तः ॥ १९ ॥ कोशः अर्थापः । दण्डः दमः । सेना-
 ज्ञः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् द्वे । “अधिष्ठापमानादेः प्रयुक्तस्य
 । प्राणात्पयेऽप्यमहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” इति भरतः । साम
 इति । उक्तम् । “परस्परौपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संव-
 त्तमानमायस्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति
 इति मामविधानार्थः माम पञ्चविधं स्मृतम्” इति । दानं धनादेः
 भेदः संहतानां शब्दानां भेदेनात्ममात्करणम् । दण्डनं दण्डः ।
 उपायचतुष्टयं स्यात् । अन्यत्र समोपाया अप्युक्ताः । “साम दानं
 दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपधेन्द्रजातं च समोपायाः प्रकीर्तिताः”
 इति दण्डः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दण्डः
 हसं । साम सान्त्वं “द्वे मनूय इति ख्यातस्य” । भेदः उपजापः द्वे
 धीकरणस्य कित् इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकर्मभेदेन च
 अमात्यादीनामाशान्वेषणं उपया स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय
 ज्ञानाक्षेपेन दुष्टोऽयं राजा तदेनमुन्मज्ज्यान्ममभिषेचयामोऽन्यं वा
 ब्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि सद्भाषणं न मन्वेत तर्हि मर्त्यं
 मिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षादि बुद्ध्यादाहर्ष-
 कम् ॥ २१ ॥ अपापदर्शनादिनिःशलाकान्ताः पञ्च शब्दास्त्रिषु
 षाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु द्वाभ्यामेव
 मन्त्रादिरपदर्शज इत्येकम् । अविद्यमानानि पदक्षीण्यत्र स अपद-

रहस्योपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्ववे त्रिषु ॥
 समो विस्मयविश्वासो भ्रैषो भ्रंशो यथोचितम् ॥ २१ ॥
 अभ्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥
 युक्तमोपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २२ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु पद संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २३ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥
 आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्धानबन्धने ॥ २४ ॥
 दिपाद्यो दिगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ॥

क्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥
 सप्त विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । “उपोधुर्वर्गो
 विजनेऽध्ययम्” इति । तत्रैकं रहः सान्तं क्लीपम् । द्वितीयं रहः
 अलिङ्गे अध्यये इत्यर्थः । तद्ववे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । वि-
 स्मयमध्योऽपि । विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च ।
 विश्वासः द्वे । यथोचितत्वरूपाद्वंशः पतनं भ्रेप इत्येकम् ॥ २३ ॥
 न्यायः कल्पः देशरूपं समञ्जसं पञ्चकं नीतेः । “प्रशस्तं देशं
 प्रशंसायां रूपम्” । युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अभिनीतम्
 न्याय्यं यद् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति
 दीनां पर्यायव्यघोतनार्थः । एते षट्पि त्रिषु । संप्रधारणा
 युक्तपरीक्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २४ ॥
 आग्रा पद कर्माज्ञापनस्य । “कार्यमवलम्ब्य” ।
 मर्यादा । मर्यादं मर्यादार्थेऽध्ययम् तथादीयते ना । धारणा
 न्यायमार्गाभ्यन्तेः । आगः अपराधः मन्तुः प्राण्यपराधस्य । आगः
 मन्तुः वृत्तिः । उद्धानं बन्धनं द्वे बन्धनस्य ॥ २५ ॥ दिगुणो दण्डो
 पञ्चम् । “द्वौ पादौ परिमाणप्रस्य दिपायः ।” भागधेय
 व्रतं कर्त्तव्यं गतशायमागस्य “भाग, पदी, पण्य इति
 नाम षट् भागधेयः “अपनाममाणेभ्यो धेयः” इत्यनेन मार्थे
 प्रत्ययः । यदो नदीर्गादिभ्यो नदी इति न्यायम् ।

ट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्रामृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

पायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥

तेतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

त्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥

दृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

दृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

हीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

क्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ॥

सनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

त्यादि । तत्र यदेयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राहो भागः स
 ज्ञात् । लमध्योऽयम् । एकं “जकात् इति ख्यातस्य । शीघ्रं
 प्रामृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥ उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा
 र्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः भेद नञराणा इति ख्यातस्य ।
 स्त्रियाम् । धृतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् । आदिना वन्धुदेयादि ।
 सुदायः हरणं च स्यात् द्वे कन्यादानकाले प्रतमिहादौ च दीय-
 क्ष । “यौतकमपि । यौतकं यौतकं च तद्” इति वाचस्पतिः । सुदायः
 २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य” । स चासौ कालश्च
 । उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः
 दृष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥
 ततः शीघ्रमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यज्ञयं तत् अदृष्टमित्येकम् ।
 तं हुताशनो जलं प्याधिर्दुर्मिथं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनाष्टिर्मृ-
 तमादयो गृह्यन्ते” । स्वपरराष्ट्रजन्यं शोकादि यज्ञयं तत् दृष्टं एकम् ।
 नृप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अहिभयं स्यात् । एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया
 द्वे ध्वजस्थास्थापनस्य । चामरं चमरमपि चामरेत्यपि । “चमरं
 तु मञ्जरीमृगभेदयोः” इति भेदिनी । “चामरा चमरे बालव्यजने रोम-
 त् इति रभसः । प्रकीर्णकं द्वे “चररी इति ख्यातस्य” । नृपासनं
 तद्दे मण्यादिकृतराजासनस्य । तद्युपासनं स्वर्णनिर्मितं चैत्तिहासनं
 त्नाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं आवपत्रं द्वे “छत्रस्य” ।

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानञ्चति देवग्रहं विष्वङ्ग्रहं विष्वगञ्चति ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोञ्चति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समो ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वाचदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

स्याजल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ॥

दुर्मुखे मुखरावद्धमुखो शङ्कः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्हवादी तु कडदः ॥

पराङ्मुखः” । अवाङ् अघोमुखः द्वे “अवाञ्चत्वधोमुखीभवति अवाङ्”
अवाञ्च ॥ ३३ ॥ यो देवानञ्चति गच्छति पूजयति वा स देवग्रहः । एकम् ।
चान्तम्” । स्त्रियां देवद्रीची” । यो विष्वक् समन्तादञ्चति गच्छति स विष्वग्रहः
“विष्वग्रह इति तालव्यमध्योऽपि” । स्त्रियां विष्वद्रीची । “विष्वग्देवयोध
देवग्रहतावप्रत्यये” इति पाणिनिः । चान्तं एकम् । यः सहाञ्चति तुल्यं गच्छति
स सध्यङ् । एकम् । सध्यञ्च ॥ स्त्रियां सध्रीची । “सहस्य सध्रिः” इति
पाणिनिः । यस्तिरो वक्रमञ्चति स तिर्यङ् । एकम् । “तिरसस्तिर्यलोपे” इति
पाणिनिराह ॥ ३४ ॥ वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः
वाक्पतिः द्वे अनवद्योदामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः “पटुरिति पृथगपि” ।
“वाग्मी पटो मुराचार्ये” इति विश्वमेदिन्या । वाग्मी द्वे नैयामिकस्य । वाचो-
युक्तीति वाग्दिगिति पठ्या अलुक् । “प्रशस्ता वागस्य वाग्मी” । वाचदूकः
अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः वाचालः वाचाटः बहुगर्हवाक्
चन्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः ।
“आलत्राटो बहुभाषिणि” इति मूत्रेण साधु । जल्पाकी । पित्वास्त्रियां
ह्रीप् । दुर्मुखः सुग्रहः अवद्धमुखः श्रयमनर्गलमुखस्य । “निन्द्रितं मुखमस्य
सुग्रहः । न चन्द्रं नियमितं मुखमस्य अवद्धमुखः” । शङ्कः प्रियंवदः द्वे प्रिय-
वादिनि । शङ्कोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शङ्क इति मर्षणः
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा वागस्यास्फु-
टवाक्” । गर्हवादी कडदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कडदः ।

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ॥

जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नमोऽवासा दिगम्बरे ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

आत्तर्गवोऽभिभूतः स्यादापितः साधितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

“रथवदयोध” इति कोः कदादेशः । गर्गं वदति गर्गवादी” । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथनशीले । “कुत्सितं चरति कुचरः” । असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे फाफादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नान्दीवादी नान्दीकरः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “नान्दीं वदति तूष्णीलः नान्दीवादी” । “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनुपादीनां तस्माद्वान्दीति कीर्त्यते” इति भरतः । जडः अत्रः द्वे अस्यन्तमूढस्य । यदुक्तम् । “इष्टं पानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेह यो मोहात् । विन्दति परवशगः स मये-दिह जडसंज्ञकः पुरुषः” इति । यो वक्तुं भोक्तुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो मूकोऽस्मादिति विग्रहः । एडो षधिरः । “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जितः” इति रमसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीफः द्वे तूष्णीम्भावयुक्तस्य । शीले को मलोपधेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णींशीलः” । नम्रः अवामाः दिगम्बरः त्रीणि नम्रस्य । अवामसौ । निष्कामितः निष्कामित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्भङ्गितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तर्गवः आत्तर्गन्धः । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संवन्धगर्भयोः” इति विश्वः । “गन्धो गर्वो लवोऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः । अभिभूतः द्वे भय-दर्पस्य । “आत्तर्गन्धः पलायितः” इति कोशान्तरे । पलायनकर्तृगपि । लक्ष्यम् । “कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तर्गन्धः” इति भारतचम्पूः । “पत्वारोऽपि पर्याया इत्येके” । दापितः “दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः” साधितः द्वे “धनादिकं प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा” । “धनादिकं दापयतीति दापितः” इति राजशृङ्गटः । प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो वद्धे कीलितसंयतो ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥

व्यसनातोऽपरक्तो द्यौ विहस्तव्याकुलो समो ॥ ४३ ॥

विकृवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ॥

कश्यः कशार्हं सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

द्रेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमो समो ॥

निकृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः वञ्चितः द्वे “वञ्चनं प्राप्तस्य” । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । “कृतमनोभङ्गस्येत्यर्थः” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे “कृताक्षेपस्य” कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । “दुर्वचनमधिक्षेपः” इति राजमुकुटः । वद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । “आपद्यते स आपन्नः” । कान्दिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिज्ञस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । “आधारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो ऽस्य आक्षारितः” । संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । संकसतीति संक-
शुकः । “कस गतो” । व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामृढस्य । “विशिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः” ॥ ४३ ॥ विकृवः विह्वलः द्वे शोकादिना गायभङ्गं प्राप्तस्य । विह्वलतीति विह्वलः । “हल चलने” । विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितपुद्गेः अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य । कश्यः कशार्हः द्वे कशापातमर्हतः । कशा पेयम् । सन्नद्धे यमिन्ते त्रिषांस्तौ आततायीत्येकम् । आततं यथा तथाऽपितुं शीलमस्य । “अय गतो” ॥ ४४ ॥ द्रेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “द्रेषुमर्हः द्रेष्यः” । वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “वधमर्हति वध्यः” । यो विषेण

विष्यो विपेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

शिषिदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

अज्ञे मूढं यथाजातमूर्खं वैधेयवालिशः ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानिमित्तपचाः ॥ ४८ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ॥

वध्यः हन्तव्यः स विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥ ४५ ॥
 शिषिदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । “शिषिदानं कृष्णकर्मेति पाठे
 द्वे पापकर्मणः । अत्र भिता वर्णे इति धातोः भित्तेर्दधेत्यान्तच् दत्त्वं सनो-
 लुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिषिदानः” । चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमन्त-
 रेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं
 पश्यतः । “दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक्” निकृतः अनृजुः शठः
 श्रयं यस्यान्तःकरणं वञ्चकः तस्य । निकृन्तति निकृतः । “कृती छेदने” ॥ ४६ ॥
 कर्णेजपः । “तत्पुरुषे कृति” इति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं
 पदतः । विस्मृतबोधकं स्येति कथित् । पिशुनः दुर्जनः खलः श्रयं परस्परभेदन-
 शीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि
 परद्रोहशीलः । “नृन् शंसति नृशंसः” । धूर्तः वञ्चकः द्वे प्रवारणशीलस्य । “पूर्वति
 हिंसति धूर्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः मूढः “मुग्ध इत्यपि” यथाजातः मूर्खः वैधेयः
 वालिशः पण्मूर्यस्य । वालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । “जातं जन्मकालविशेषम-
 नतिग्रम्य वर्तते तदस्यास्ति यथाजातः । कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मित्त-
 पचः । “मित्तनखे च” इति राच् भुमागमः । पञ्च यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पी-
 डयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । “कुत्सितोऽर्थः स्वामी कदर्यः । किंपचः अ-
 नमित्तपच इति छेदो वा । तत्र न मित्तपचोऽमित्तपचः । तन्निघ्नोऽनमित्तपचः”
 ॥ ४८ ॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पञ्च दरिद्रस्य । “साधिष्णान्तो
 निःस्वः” । वनीपकः “वनीपक इत्यपि” याचनकः मार्गणः

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनो ॥ ४९ ॥

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ॥

(इति प्राणिवर्गः (१) .)

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ॥

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

तदासेवनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तोयस्य दर्शनात् ॥

याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः । अहंकारो
नास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मान्तमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्व-
तो युम् प्रत्ययः एवं शुभंयुरित्यत्रापि । “अहंशुभमोर्युम्” इति पाणिनिः ।
युः शुभान्वितः द्वे “शुभयुक्तस्य । “अकसादुपपद्यन्त इत्युपपादुकाः दिवि
॥ दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकज्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् ।
नापिग्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते
योपपादुका उच्यन्ते । एकम् नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । आघ-
शादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः
जाः स्युः । एकम् । आघशब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वा-
त् ॥ स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽण्डजाः । एकम् । अण्डेभ्यो
न अण्डजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या
द्भिदः । ते हि जायमाना सुवमुद्भिन्दन्तीत्युद्भिदः । आघशब्दापृणादिग्रहः ।
म् । उद्भिद् उद्भिजं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं
शु शोभनं कान्तं मनोरमं “मनोहरमित्यपि” । रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं
त्रयं सुन्दरस्य । सु शोभनं ममं सर्वमस्य सुपमम् । “सुभिनिर्दुर्भ्यः” इति तमः
प्रत्ययम् । रुच्यं मनोरमं मौम्यं मद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्श-
नोऽहमनमोन्मत्तेऽन्तो नास्ति । यद्गुणो दृष्टमप्यधिकमेव प्रीतिं जनयतीति

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं बल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ॥

कुपूयकुत्सितावद्यसेटगर्हणिकाः समाः ॥ ५४ ॥

मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम् ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोच्यमनवस्करम् ॥

असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

ह्रीये प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवहोऽनवरार्थवत् ॥ ५७ ॥

परार्थ्याग्रप्राग्रहरप्राश्याश्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “असेचनकमित्यपि” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं बल्लभं प्रियं पदभीष्टस्य । “अभ्यामुमिष्यते स्त अभीप्सितम्” ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । “अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते पाच्यलिङ्गके” इति कौशान्तरे । रेफः रेपः । “रेपः स्यान्निन्दिते कूरे” इति विश्वः । याप्यः अयमः अधमः कुपूयः “कुपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम्” । कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्हः अपकः “आणक इत्यपि” त्रयोदशाधमस्य । “खेटति प्रास्यति खेटः” । अर्वा नान्तः । अर्वन्ता ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कचरं मलदूषितं चत्वार्यनुगबलस्य । “कुत्सितं चरति कचरम्” । पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । “विमलार्थकमित्यपि पाठः” ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपञ्चकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्बलस्य । शून्यं “शून्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत्” । वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि “रिक्तस्य” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवहः अनवरार्थः ॥ ५७ ॥ परार्थ्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राश्यः अश्यः अग्रीयः अग्रियः मत्तदश प्रधानस्य । मुख्यमिव मुख्यः । अरगसिषर्द्धे भवः अनवरार्थः न अवरार्थः अनवरार्थः । तत्र प्रधानं नित्यं ह्रीये । पूर्वोऽष्टशब्दान्नुत्पार्था इति यदा स्थापितम् । श्रेयान् धेष्टः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पञ्चात्यन्त-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बडोरुविपुलं पीनपीवी तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुद्रकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दम्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । “अतिशयेन सन् उत्तमः” । श्रेयांसी ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय
एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा इत्यत्र
याचका इति पाठः क्वचिन्” । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ।
पुरुषश्चेष्ट इत्यर्थः । आघशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराहूति-
गणः । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति विशेषस्य पूर्वनिपाते
व्याघ्रादेरुत्तरपदव्यम् ॥ ५९ ॥ अप्राप्यं अप्रधानं उपसर्जने प्रथमप्रधानस्य ।
“प्राप्याद्विषमप्राप्यम्” । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसां
वाभ्यां हीने हीनं इत्यर्थः । विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
बड् उरु विपुलं नव विस्तीर्णम् । पीनं पीनं स्थूलं पीनं चन्दारि स्थूलस्य ।
शीर्षमयोभ्यु पीनः । स्तोकाः अल्पः क्षुद्रकाः प्रथममल्पम् । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दम्रं
कृशं तनु । “तनुः काये ररचि ग्री म्यामिभ्रत्ये विरले कृशे” इति कोशान्तरे
॥ ६१ ॥ मात्रा त्रुटिः लङः लेङः कणः अणुः एकादश गृहमण । स्तोका-
दन्वन्ता एकार्या इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी त्रियां । “त्रुटीति स्त्रीरन्तोऽपि
क्वचिन्” । लङादिः पुंनि । श्रेष्ठं विशेष्यनिम्नम् । “अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः
कनीयोऽणीय इत्यपि” इति कोशान्तम् । एतन्मूलगतमेवार्थं सर्वत्रास्य
मूलग्रन्थ एव दर्शयान् । रामाश्रम्यादिष्वपि तथा ग्रहणात् । अल्पिष्ठं
अर्त्तीयः कनीयः अनीयः चन्दारिव्यत्ये । ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रणुं प्राप्यं
अदम्यं बहलं बह् बृहद्दः “बृहदमित्यपि बृहदिति च” । बृह् भविष्ठं स्त्रां

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदग्रं बहुलं बहु ॥

पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फोरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥

गणनीये तु गण्येयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥

समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशंसविधसमर्पादसवेशवत् ॥

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽप्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

“स्तिरमित्यपि” । भूयः भूरि द्वादश बहुलस्य । पुरुहो । शीघ्रे तु पुरुहः ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सहस्राश्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्फुरित्यर्थः । एकैकम् । राजदेतादित्वाच्छतमहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्पुद् । विशेष्यनिष्ठाद्वाच्यतिङ्गता । यल्लक्ष्यम् । “परःशतानां विदुषां समाजे” इति । गणनीयं गण्येयं द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्याते गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “पूर्वमित्यपि पाठः । पूर्वं पूर्णम्” । अखण्डं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रं श्रीणि निबिडस्य । निर्गतमन्तरमसाचधिरन्तरम् । पेलवं विरलं तनु श्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥ सदेशः अभ्यासः अभ्यास इति दन्त्यान्त इति मुहुटः । सविधः समर्पादः सवेशः उपकण्ठः अन्तिकः अभ्यर्णः अभ्यग्राः अभितः पञ्चदश समीपस्य । तत्राभित इत्यप्ययम् । समानं नीडं पाससानमस्य सनीडः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य उपकण्ठः ॥ ६७ ॥ संसक्ते अव्यवहितं अपदान्तरे “अपदान्तरमित्यपि” श्रीणि मन्तव्यस्य । “न व्यवधीयते स अव्यवहितम्” । नैदिष्टं अन्तिकतमं द्वे अन्ति-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राप्यं दयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुविपुलं पीनपीमी तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुलकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दम्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा द्रुतिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । “अतिशयेन सन् उत्तमः” । श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः कश्चित्” । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । गण्डोऽयं इत्यर्थः । आघशब्दात्सोमादयः । सन्दो उरः गण्डोऽयं इति । दयीयांसौ । दधि आचत द्वे दधिस्य । वर्तुलं निस्तलं दृढं “ग्रीणि वर्तुलस्य” । यत्समाबाहुन्नतमुपाधिवशादीपन्नतं च तद्वन्धुरमित्यर्थः “बन्धुरमित्यपि” एकम् ॥ ६९ ॥ उचः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुङ्गः पद् उन्नतस्य । “उद्येस्त्वमस्य उचः । उन्नमति स उन्नतः” । वामनः न्यक् नीचः रार्यः हस्यः पञ्च हस्यस्य । न्यक् । चान्तः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं आनतं त्रयमधोमुखस्य । “अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्” ॥ ७० ॥ अरालं दृजिनं जिह्वं ऊर्मिमत् कुञ्चितं नतं आविद्धं कुटिलं भ्रुवं वेष्टितं वक्रं एकादश वक्रस्य । “कुटि कौटिल्यं लाति कुटिलम्” ॥ ७१ ॥ क्रजुः अजिह्वः प्रगुणः ग्रीण्यवक्रस्य । “भिन्नो जिह्वादजिह्वः” । व्यस्तः अग्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । “भिन्नः प्रगुणादग्रगुणः” । शम्भतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पञ्च नित्यस्य । “शम्भद्भवः शम्भतः” ॥ ७२ ॥ स्थास्तुः स्थिरतरः स्वेयान् ग्रीण्यतिस्थिरस्य । “स्थानशीलः स्थास्तुः” । स्वेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति । “कूटोऽस्ती निश्चले राशौ” इति मेदिनी । म्यावरः जगमे-

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥

पुरुहः पुरु भृयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥

गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं त्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥

समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशंसविधसमर्थादसवेशवत् ॥

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽप्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

“चरन्तीति चरिष्णु” । चलने कम्पन कर्तुं । पुरुहः । शक्तिं चले लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं पारिप्लवं सक्तं चलस्य । परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चैवेत्यपि पाठः । अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “मम्यगधिकः समधिकः” । दृढमन्त्रिः मंहतः द्वे दृढसन्धानपुत्रतस्य ॥ ७५ ॥ कर्कशं कर्करटम् । खरखटमिति कवर्गद्वितीयादिरिति । कठिनं कूटं कटोरं निष्ठुरं दृढं वटं मूर्तिमन् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्मात् मूर्तिमन्” । वटं टवर्गद्वितीयादित्यम्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एषितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रवृत्तं प्रबलं पुरातनं चिरन्तनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा मवं पुराणम् । सायं चिरन्तितापुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रवृत्तं शास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूयः श्रुत नूतनस्य । “प्रतिनवमप्रनस्य प्रत्यग्रः” । मुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमतस्य । अन्वहः अन्वधं अनुगं अनुपदं चत्वारि पद्यादित्यर्थः । अव्ययीभावत्वात्तीबन्त्यर्थं च । “पदस्य पद्यादनुपदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यधं “समधमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य । इन्द्रियेपातुभूतं ऐन्द्रिय-

नेतिमन्त्रितमं ग्राहं निमृष्टम् ॥ ६८ ॥

दवीयव दविष्टं च मुदं दीर्घमायतम् ॥

चर्तुः निम्नं वृत्तं चर्तुरं तन्नतानतम् ॥ ६९ ॥

उद्यमांगन्ननोदगोच्छिन्नाम्नुज्ञेय वामने ॥

न्यर्त्तनसर्वदस्याः स्युरवाङ्मेव नतानतम् ॥ ७० ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्धिमन्कुजिनं नतम् ॥

आयिलं कुटिलं भुगं वेलितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

कजायजित्प्रगुणो व्यम्ने त्वप्रगुणाकुलो ॥

शाश्वतस्तु भुवो नित्यसदातनमनातनाः ॥ ७२ ॥

स्यास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥

कालव्यापी स कृष्टस्यः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

शब्दाश्च दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्टः मुदः दीर्घः मायतः चर्तुः निम्नः चर्तुरः तन्नतानतः ॥ ६९ ॥
 वका इति पाठः काचित् । एकसर्गः एकाग्रः एकाग्रनगतः सत्तैकाग्रस्य ।
 तस्यैव इत्यर्थः । ७० ॥ एकसर्गः एकाग्रः । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
 जीवन्मूर्ध्नि एकाग्रः ॥ ७१ ॥ एकसर्गः एकाग्रः । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
 एकं तानयति एकतानः । "तनु भद्रोपकरणयोः" । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
 प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः । "दक्षिणापथा" इति त्यक्-
 प्रत्ययः । "आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः" । तत्रादिः पुंसेव ॥ ८० ॥
 अन्तः जयन्यं चरमं अन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमं पण्डित्यस्य । तत्रान्तः पुंस्यस्य
 रेव । यथा मञ्जुन्दा स्त्री कुलसान्तः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । "निर्ग-
 तोऽर्थो यसाच्च निरर्थकम्" । स्पष्टं स्फुटं प्रथ्यन्तं उत्पन्नं चत्वारि
 "स्पष्टस्य" ॥ ८१ ॥ साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंख्यं साधार-
 णम् । जातिवाचि सामान्यं तु लीयम् । एकाकी एकः एककः प्रथमसहाये
 भिन्नः अन्यतरः "एकतर इति पाठः" एकः त्वः अन्यः इतरः पदं भिन्न-
 र्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥
 उपायार्थं नैकमेतद् द्वे बहुविधस्य । उदक् । च अवाहः च उचावचम् । मयूर-
 मकादिः । उद्यष्टं अविलम्बितं "अविलम्बनमिति क्षीरस्वामी" द्वे त्व-
 अन्तुदः गर्भस्पृष्टः द्वे गर्भमेदिनः । गर्भस्पृष्टः । अपाघं निरर्गलं द्वे निर्ग-
 "न पापाऽस्य अपाघम्" ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिहूलं अपसव्यं

चरिण्यु जह्मचरं त्रसमिद्धं चराचरम् ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं बलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु मंहतः ॥ ७५ ॥

कर्कशं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥

जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनयो नय्यो नवीनो नृतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं प्रीयमन्ययम् ॥ ७८ ॥

नयः हे अचरम् ॥ ७३ ॥ चरिण्यु जह्मं चराचरं इहं चराचरम् । “चरिण्युतिरिति”
 चारम् । दृष्टान्तमित्यर्थः । कर्कशं कठिनं आकर्षणं प्रीयि अनर्थाः । प्र चरम् ।
 धम्य । यथा कर्कशं चरम् । केचिन् पुरातनपुरुषाणां चरम् । कर्कशं चरम् ।
 र्मानामिति योगात् । सुष्ठुते परिवर्तितं हे कृतकृष्टनम् ॥ ८५ ॥ प्रविष्टम् ।
 प्रविष्टमित्यपि पाठः । गदितं “शुम्भितं शुम्भितं चेत्यपि पाठः” इत्येवं हि
 शुम्भितम् । विगतं विगृह्यते तत् प्रीयि लक्ष्यप्रकारम् । “विगृह्यते क विगृ-
 तम्” । अन्तर्गते विगृह्यते हे “विगृह्यतम् । विगृह्यते क विगृह्य” । इति
 प्रविष्टं हे लक्ष्यम् । “प्राप्यते क प्राप्तम्” ॥ ८६ ॥ हेतिम् हेतिम्
 आपृतः पतितः आकर्षितः धृतः सर्वाप्यवस्थितम् । “हेतिम् हे हेतिम्” ।
 “वेष्ट चलेन” । “प्रेष्टोतिस्मात्ततोऽपि ततोऽपि ततोऽपि” इति वेष्टम् ।
 गुणः गुणः अलः निवृत्तः “निवृत्त इत्यपि” । आदिः हि निवृत्तः क
 प्रीयतम् । “गुणते क गुणः” ॥ ८७ ॥ प्रीयितं निवृत्तं हे अन्वगन्व-
 र्भवेति वेष्टितम् । निवृत्तं क निवृत्तम् । “इष्ट चरम्” । इष्टं इष्टं हे
 प्रीयतम् “गुणते क गुणितम्” । इष्टं इष्टं हे अन्वगन्व-
 क प्राप्तम्” । अल निवृत्तं हे निवृत्तम् । निवृत्तं क निवृत्तम् । “इष्ट
 रिमते” । गुणितं आहते हे अन्वगन्व- । क

प्रत्येकं भावेन्द्रियरूपप्रत्यक्षमनीन्द्रियम् ॥
 एकतानोजन्यवृत्तिरेकाप्रोक्तयनावपि ॥ ७९ ॥
 अपेकमग्नं एकाग्रोऽग्नं कायनगतांऽपि सः ॥
 पुंसादिः पूर्वगौरस्ताप्रयमाद्या अयास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्याशाश्रालपश्चिमाः ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्त्वणम् ॥ ८१ ॥
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
 भिन्नार्थका अन्येतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
 उच्चावचं नेकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
 अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृग्वाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

१। अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य ध्वनि- रस- रङ्ग- भस्मो गुप्तो विधातव्यः ।
 परोक्षमेन्द्रियकं परोक्षं सादृशीन्द्रिय- रूपितं द्वे धूलिलिप्तस्य । “गुंडाकल्ले
 ध्वनि- पुंसस्य” इति पाठः कचित् ॥ अवदोर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उष्णं उद्यतं द्वे “उत्तो-
 इति पाठः कचित्” ॥ काचित् शिखितं द्वे “शिख्ये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥
 प्राणं धीतं द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य” ।
 समुदक्तम् । यथा समुदक्तमुदकं कृपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य “कृपादेर्जलादेः” ।
 वेष्टितं बलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पञ्च वेष्टितस्य “नद्यादिना नगरादेः”
 ॥ ९० ॥ रुग्णं भ्रष्टं द्वे व्याधितस्य । “मग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः” ।
 निश्चितं निश्चातमित्यपि । “शाब्जोरन्यतरस्याम्” इतित्वविकल्पात् । क्षुण्णं
 क्षातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । निशायते स
 निशातम् । “शो तनूकण्ठे” । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पकं स्यात् एकम् ।
 “पच्यते स पकम्” । हीणः द्रीतः लज्जितः व्रथं संजातलजस्य ॥ ९१ ॥
 वृत्तः घृतः व्यावृत्तः “वावृत्त इति केचित्” व्रथं कृतवरणस्य ।
 “परोहित्याय मगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः” इति । संयोजितः
 इति भरतमालायाम् । उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं
 माघं ग्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समासाद्यते” इति ।
 सधं रीणं सुतं सुतं चत्वारि प्रसृतस्य । “
 प्रसृपणे” ॥ ९२ ॥ संगृहः संकलितः द्वे

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥

संकटं ना तु संवाधः कलिलं गहनं समे ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

ग्रन्थितं संन्दितं दृढ्यं विमृतं विस्तृतं ततम् ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

वेदितमेक्षिताधृतचलिताकम्पिता धुते ॥

नुत्तनुवास्तनिश्च्युताविद्धक्षिपेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतं मृपितं मुपितार्थकम् ॥

विधः चत्वारि "नाना" "एतन्" सव्यात्प्रसव्यम्" यद्वामं दक्षिणं सव्यं
धिकृतः हे निन्दितमात्रस्य । अवध्यम् ॥ ८४ ॥ संकटं संवाधः हे अन्त्या-
निन्दितेऽप्यवधूयते" इति विश्वः । अवधूयितः अन्धित्वात् । यथा मरुतं
तच्छते अनायासेन कृतः कषायविशेषः पाण्डे इत्यत्र एकम् । अन्धित्वात् अन्धित्वात्
इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु नवनीतभावात्प्राप्तप्रसव्यम्
पाण्डे इति पैदमाप्ये आह । सनितं धनितं हे इन्द्रियम् ॥ ८५ ॥ इदं
संदानितं मृतं "मृणमिति सुबुटः" । उदितं "उदितमित्यपि" संदितं इति
पदस्य । "मृदु बन्धने" कतः मृतम् । "दो अग्रगण्ये" उत्प्रेरः मृदुद इत्यत्र
उदितं संदितम् । निष्पन्नं वधितं हे माधव्येन पदस्य "इत्यत्रः" ।
धीरादीनां पाके द्युतमित्यत्रम् । यथा द्युतं धीरां पदमित्यत्रः । इत्यत्र
पदस्य द्युतमित्यपि पाठः ॥ ८५ ॥ निर्वाप इत्यत्रः । इन्द्रियम् इत्यत्र
न तु पाठः । यथा निर्वापो ह्यनिः निर्मुक्तः इत्यर्थः । निर्वापे ह्ये निर्वापे
इत्यर्थः । आदिशब्दाभिर्वापो ह्यनी "निर्वाप इत्यत्रः" । निर्वापे ह्ये
इति निष्पन्नोदात्तनिर्वापस्य भावम् । एवम् । यत्र इत्यत्रे इति अन्त्ये
पदे परिपन्ने हे पाके प्राप्तस्य । इने इत्ये हे इन्द्रियम् । इत्ये
स "इदं इन्द्रियम्" । मीढं मृपितं हे इन्द्रियम् । ८६ ॥ इदं
इत्ये हे इन्द्रियम् । मोदं इत्ये हे इन्द्रियम् । इत्ये
मिति सुबुटः । उदात्तमिति शब्दात् "इत्ये" इत्ये

प्रत्यक्षं स्यादेन्द्रियकर्मप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
 एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रिकायनावपि ॥ ७९ ॥
 अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अयास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्पन्नम् ॥ ८१ ॥
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
 उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
 अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगवाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

कम् । अपत्यर्थं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियेन्द्रियस्य । अत्र भ्रमो गुप्तो विधातव्यः ।
 "अपरोक्षमिन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियकं" इति ध्वनितं द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंदादले
 एकाग्रः पुरस्तादग्रहः" इति ॥ ७९ ॥ अपदानं द्वे द्रवीभूतस्य । उर्ध्वं उद्यतं द्वे "उत्तो-
 त्तका इति पाठः" । काचित् शिथिलं द्वे "शिरस्ये व्यापितस्य" ॥ ८१ ॥
 "प्रमाणं द्वे नागिकया गृहीतगन्धस्य प्रत्यादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे "विलिप्तस्य" ।
 भूवापा" द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । "वादान्तशाल्यपूणे" इत्यादिना निर्जडादेः" ।
 निनातिताः श्लिष्टः प्रिशितः द्वे क्लेशे प्राप्तास्य । अरुन्तः गितः द्वे समा-
 तस्य । अन्तर्हर्मगाल्यो निष्ठा ॥ ९८ ॥ गृष्टः गृष्टः उपितः दग्धः चरवा-
 दग्धस्य । गृष्टः गृष्टः तन्तुनः प्रीणि "अनुमन्तुत्कारि तन्तुनः" । य-
 तर्हं काष्ठं शुभेगाल्यादुक्तमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः प्रीणि । य-
 कर्त्ता विद्धः । विभ्रः विभ्रः विष्पातिः प्रीणि "प्राप्तविष्पातस्य" ॥ ९९ ॥
 निष्प्रभः विगनः अग्रेष्ठः प्रथं दीप्तिदीनस्य । "विगनो धीनविप्रमो" इति
 वदः । विदीनः विद्वतः द्वयः प्रीणि द्रवीभूतस्य पृष्ठादेः । विद्धः नि-
 निष्प्रभः प्रथं विद्वत् । दागितः भिन्नः भेदितः प्रीणि "भेदं प्रापितस्य"
 ॥ १०० ॥ उत्तं च्युतं शिरसं तन्तुमन्तं । यथा प्रोतः पटः तन्तुमिरानु-
 रन्तवः । अर्धितं नमगितं नमगितं अर्धितं अर्धितं अर्धितं अर्धितं
 दन्तः । नमगितं नमगितमिच्छुमप्य "नमोत्तरि" इति यप्य यप्य रि-
 वन्ति वन्तिर्गच्छन्तः । एते वन्तिर्गच्छन्तः अर्धितं ॥ १०१ ॥ वन्तिर्ग-

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥

संकटं ना तु संवाधः कलिलं गहनं समे ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

ग्रन्थितं सन्दिगतं दृढ्यं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

बेलितप्रेक्षिताधृतचलिताकम्पिता धुते ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठृताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतं मृपितं मुपितार्थकम् ॥

विश्वः चत्वारि "नाना" "एतन्" सव्यान्प्रगम्यम्" यद्वामं शरीरं सव्यं
पिबृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवधत्तम् ॥ ८४ ॥ संकटं संवाधः द्वे अन्ता-
निन्दितेऽप्यवधृणिते" इति विश्वः । अवधृणितः द्रव्यगम्यस्य । यथा गहनं
सकटं अनायासेन कृतः कषायविशेषः काण्डं स्नात् एकम् । अदिमिदन्त्यन्तमि-
हत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु अजनीतमागन्नागवन्माधवः इति
काण्डं इति ह्येव संवाधः । "एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तृणि केऽप्येता-
न्येव रूपाणि" ॥ १०२ ॥ इष्टः मलः हृष्टः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः पदं प्रमु-
दितस्य । छिन्नं छातं लूनं कृचं दातं दितं छितं हृचं अष्टौ सङ्गितस्य ॥ १०३ ॥
समं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कर्मं पर्मं व्युतं गतितं समं व्युतस्य । "एभ्यो गत्यसौ-
कर्मकेति कर्त्तरि के एतान्येव रूपाणि" । लब्धं प्राप्तं रिक्तं भारितं आमा-
दितं भूतं पदं प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेपितं गवेपितं अन्विष्टं मापितं मृपितं
पञ्च गवेपितस्य । यथा इतभतो गवेपितोऽपि चोरो न दहः । आर्द्रं मार्द्रं
हिमं विमितं सिमितं मनुष्यं उच्यं मनु विद्वस्य । यथा मिमिदलोचनो-
ऽमुषिः ॥ १०५ ॥ प्रातं प्रातं रक्षितं अदितं गोपादितं गुप्तं पदं रक्षितस्य ।
अवगमितं अवगतं अवज्ञातं अवमानितं पश्चितं पञ्च अवगमितस्य
॥ १०६ ॥ ह्यक्तं हीनं विधुतं मनुष्कितं धृतं उन्मृष्टं कदन्मृष्टम् । उन्मृ-
ष्टं भापितं उदितं अन्वितं आख्यातं अभिहितं सङ्गितं कदन्मृष्टम् ॥ १०७ ॥
वृद्धं वृधितं मन्वितं विदितं प्रतिपद्यं अवन्तितं अवगतं कदन्मृष्टम् । उन्मृ-

- | बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥
 / ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥
 भक्षितचर्चितलीढप्रत्यवसितगिलितस्वादितप्सातम् ॥ ११० ॥
 अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्यविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरचहुलप्रकर्षार्याः ॥
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठद्वसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
 वाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥
 ॥ इति विशेष्यनिम्नवर्गः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ॥

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे ॥

नामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे मुकल्यादीनि विशेष्यनिष्ठानि न्यवभान् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्णप्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाव-
वचनाः । अपरस्परादिविशेष्यनिष्ठः । सम्बन्धादिः करणवचनः । तथा समूह-
वचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णः संकीर्णाधः संकीर्णलिङ्गश्च कथनारसं-
कीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः । स चात्र प्रायेण विद्यत इति ईहव सम्यग्देशः । नन्यत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्ग-
ज्ञानं स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे
वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचि-
द्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् उद्देत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभ-
क्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वा-
दिगुणयोगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेय-
लिङ्गत्वम् । प्रत्ययार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां किञ्चादिप्रत्ययान्तानां स्त्रीमा-
त्रादावनिक्रिमिति वक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्य-
यान्तानां को योः किरिति वक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वम् । रूपभेदेन कर्मादेः स्त्रीष-
त्वादि । साहचर्येण च द्विम्बे डमरनिष्ठत्वाविति द्विम्बस्य पुंस्त्वम् । संकीर्ण
इत्युपलक्षणम्, बर्गान्तरेष्वप्यनिधितलिङ्गानां मूर्त्तीतिरित्यादीनां प्रकृतिप्रत्य-
यादिभिरेव लिङ्गनिधयान् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया
परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः
सार्था गच्छन्ति । अपरे च परे च सद्भाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमवि-
च्छेदः । “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति मुद् निपात्यते । सातत्ये किम् ।
अपरस्पराः सकृद्गच्छन्ति । वाच्यलिङ्गत्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि
कुलानि । “निर्दिष्टं कर्मसातत्यं मुष्मिभिरपरस्परम्” इति मागुरिणोक्तत्वात् ।
तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावता च नैरन्तर्ये । तद्यथा । “क्रियामातत्ये अपर-
स्परं गच्छन्ति । क्रियावता च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्” ॥ १ ॥ साकल्यवचनं
पारायणम् । पारस्त्रायणम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसङ्गवचनं “पारायणं
तुगायणमित्यपि पाठः” । “तुर त्वरणे” । तुरस्य अयनम् । “पारायणं ममानं-

समूर्धनमभिव्यासिर्याञ्जा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्देनसमाजने ॥

आप्रच्छन्नमयाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कान्तो रक्षणंस्त्राणे रणः कणे ॥

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हृतो वरो वृत्तो ॥ ८ ॥

ओषः श्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णो अमो अमो ॥

स्फातिर्वृद्धो प्रया स्यातो स्पृष्टिः पृक्तो स्रवः सवे ॥ ९ ॥

एधा समृद्धो स्फुरणे स्फुरणा प्रमितो प्रमा ॥

प्रसूतिः प्रसवे व्योते प्राघारः क्लमयः क्लमे ॥ १० ॥

माञ्जा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचकस्य । याञ्जेति “यञयाच” इति नह
॥ ६ ॥ वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमन्त्रणमिति क्वचित्पाठः”
समाजनं स्वमाजनमिति राजमुद्धटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रभा-
दिना विहितस्नानन्दस्य । आयः संप्रदायः द्वे गुरुपरम्परागतस्य समुप-
देशस्य । क्षयः क्षिया द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः
कान्तिः द्वे इच्छायाः । रक्षाः “रक्षा” प्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे
घन्दकरणस्य । व्यधः वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे “पचनस्य” ।
हवः हृतिः द्वे आहानस्य । वरः वृत्तिः द्वे वेदने संमर्कौ च । “शपोभिरि-
ष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” इति ॥ ८ ॥ ओषः श्लोषः “श्लोष इत्यपि
घन्दार्थकोटि” द्वे दाहस्य । नयः नायः द्वयं नीतिः । ज्यानिः जीर्णः द्वे
जीर्णवायाः । अमः अमिः द्वे आन्तेः । स्फातिः वृद्धिः द्वे “वृद्धेः” । प्रया
स्यातिः द्वे “प्रख्यातेः” । स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य । स्रवः सवे द्वे
प्रसवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेत्यपि” । “विधा गतामे ऋद्धौ च प्रकारे
चेतने विधा” इति मेदिनी । समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा
“स्फुलनं स्तोत्रं स्कारणं स्तरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य” । प्रमितिः
प्रमा द्वे यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । व्योतः प्राघारः
द्वे घृतादेः क्षरणे । क्लमयः क्लमः द्वे ग्लाने ॥ १० ॥ टन्मर्कः जरि

उत्कण्ठोऽनिदाये संधिः श्लेपे विषय आश्रये ॥
 भिन्नायां क्षेपणं गीर्णगिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 उत्ताय उत्तये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥
 निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्गमे ॥ १२ ॥
 विमर्दनं परिमलोज्ज्वलपक्षिरनुग्रहः ॥
 निषण्णदिरुद्धः स्नादभियोगस्तभिग्रहः ॥ १३ ॥
 सुनिवृत्तान्मु मंघ्रातो डिम्ने डमरनिद्रयो ॥
 नन्दनं पतिनिभारः मण्डः स्पृष्टोपतगरि ॥ १४ ॥
 निराग्रे निपातः स्यात्पातारभित्तु इक्षितम् ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यादर्धस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं वहिः ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमो ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्रयोः ॥

विभोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपभोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथामाये । यथा कृद्विकारो घटः । विवृतिः
विक्रिया द्वे विकृतिविक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायविभक्तयः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे
अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्पत्तादपचय-
करणं समाहारः । समुत्पादपूर्वकस्य हम् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः
उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे घट्टयो गतेः । प्रवाहम् ।
“गुणाङ्गनानाभवनो परिक्रमः” इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि”
अभिग्रहणं द्वे र्चायिकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्पत्तयस्य ।
अनुहारः अनुकारः द्वे निदम्बनस्य । यथा खण्डस्येति नृपुण्यनेननुहारः ।
अर्धस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । सर्वे इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥
प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । प्रवहो गमने न प्रवह इत्येकम् ।
वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः यद् संयमस्य योगादस्य ॥ १८ ॥
हिंसाकर्म हिंसाफलकः कर्म जाग्रतभाषायादि अभिचारः स्याद् एवम् ।
जागर्या “अग्रिया जाग्रतिथेति राजकुटुम्बः” जागरा द्वे जागरणस्य ।
यत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । हिंसाः अन्तरायः प्रत्यूहः श्रीसि हिंसा । प्रत्यूह-
आधये उपा इत्येकम् । उपात्ताधय इति शब्देन निदर्शयत् । “अपचयस्य
वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य” । परिसर्पः परिक्रिया
द्वे परिश्रमादिवहनस्य । विधुरा प्रविशेत् द्वे अस्त्वन्दिशेत् “विशन्ते”

विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥

नीवाकस्तु प्रयागः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥

प्रस्तावः स्यादवसरस्तरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रथयंप्रणयो समो ॥

ए निक्षेपे विधुरं किरले प्रियु” इति मेदिनी” । अभिप्रायः छन्दः आशयः
 ग्रीणि “अभिप्रायस्य” । छन्दोऽन्तः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अवि-
 न्नारस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः “परिसार
 इति शब्दार्थकोशः” द्वे परितः सरणस्य । आसा आसना स्थितिः ग्रीणि
 “आसनस्य” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः अयं विस्तृतेः । विस्तारः
 शब्दसंख्या चोद्दिष्ट इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अङ्गमर्दनस्य । मथा पाद-
 संवाहनम् । विनाशः अदर्शनं द्वे निरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः
 द्वयं वृत्तिर्त्ता । प्रयागः निमर्पणं द्वे “प्रणादिप्रमरणस्य” । नीवाकः प्रयागः
 द्वे धनधान्यादिषु जनानामादगतिप्रणयस्य । निनगमुच्यते नीवाकः ।
 सन्निधिः “सन्निधि” सन्निकर्षणं द्वे नैकत्रयस्य । सन्निधिः पुंनि ॥ २३ ॥
 लवः अभिलावः लवने अयं धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवने पवः
 ग्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । मर्दनीयत्वादिप्रमर्दः । प्रस्तावः उपसरः
 द्वे प्रमर्दस्य । मथा । अवमर्पणस्य कार्त्तिल्लादि । प्रणयः “नगर इति वा
 पाटः” मथवेष्टनं द्वे कन्तुवायकृतमथवेष्टनमेवमस्य नगरी इति प्रणिद्धस्य
 ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे नमप्रमर्दस्य । प्रथयः प्रणयः द्वे प्रेम्णः ।
 प्रमर् इति वा पाटः । “प्रमर्ः प्रथये वेगे” इति मेदिनी । धीशक्तिः निष्ठमः
 द्वे बुद्धिमत्तत्वे । “निष्ठमो बुद्धिमत्तत्वे” इति त्रिषः । “शुधता धाने

धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्ती तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽध्वनायस्तु निपातनम् ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रावस्तु प्रतिल्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपटो पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ॥

आदीनवात्तवो ह्येते मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । उद्घापोऽहौ च विज्ञानं उत्तज्ञानं च धीगुणाः ” इति ।
 संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा ” । संक्रमते
 संक्रम्यते बाधनेन संक्रमः । स न सिवाम् । “दुर्गसंचार इत्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः “प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि ” प्रयोगः द्वे पुद्गलप्रतिपक्षितोद्योगस्य ।
 प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । प्रपुद्गल इत्यपि पाठः । “प्रत्युत्क्रमः प्रपुद्गलः ” इति
 मागुरिः । उपक्रमः प्रक्रमः द्वे प्रथमारम्भस्य । अभ्यादानं उद्घातः आरम्भः
 प्रथमारम्भमात्रस्य । पट्टस्त्वम् । उद्घातः प्रवचो यासानिति । प्रक्रमादिपञ्चा-
 ष्पेक्षार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे संवेगस्य । “आवेगस्तु त्वरा त्वरी ” इति वाच-
 स्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः द्वे कार्यप्रतिषातस्य । यथा मग्निनद्या-
 दिप्रतिबन्धादग्नेरनुष्मतेति । अध्वनायः निपातनं “निपातनमित्यपि पाठः ”
 द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भः अनुभवः द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भः विलेपनं
 द्वे कृद्गुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥ विप्रलम्भः विप्रयोगः द्वे रागिनोर्विन्दे-
 दस्य । विलम्भः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य । विश्रावः प्रतिल्यातिः “प्रति-
 ल्यातिरित्यपि ” द्वे अतिप्रतिनिदे । अवेक्षा प्रतिजागरः द्वयं बन्धूनां अवेक्ष-
 णस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपटः पाठः त्रीणि “पठनस्य ” । तेनः स्तेनः
 समुन्दनं प्रथमाद्रीमावत् । आदीनवः आभवः ह्येते त्रीणि ह्येते । आभ-
 वन्तीन्द्रियान्वनेनेति । आभवनाटव्यनप्य इति केचिद् । मेलकः संगः संगमः
 त्रीणि संगनस्य । “ना मेलः संगनो ना वा ” इत्यनरनाट ॥ २९ ॥ सर्वोऽर्थः

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थको ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥

स संस्त्रावः ऋतुषु या स्तुतिभूमिर्दिजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

“अन्वीक्षणं अन्वेपणं गवेपणं चेत्यपि” । विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेपणस्य । परिरम्भः “परिरम्भ इत्यपि” परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णने निध्यानं दर्शनं आलोकनं ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः” । प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवायौ ययोस्तौ यथा । अर्तनं ऋतीया हृणीया हृणिया । “मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा” इति वाचस्पतिः । “हृणीया हृणिया च” इति द्विरूपकोशामर-मालयोः । घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः । कृपायामिति कश्चित् । ऋतिः सौत्रो घातुः । जुगुप्सामामिति बहुवचः । कृपायामिति केचित् । “घृणा जुगुप्साकृपयोः” इति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यद्भत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशामने स्यात् एकम् । ऋतुषु दिजन्मनां छन्दोगानां स्तुतिभूमिः सयनदेशः संस्त्रावः एकम् । संस्त्रावः स्तुवन्त्यत्र संस्त्रावः । “यज्ञे समि स्तुवः” इति पञ्च ॥ ३४ ॥ यस्मिन्कोष्ठे काष्ठं निधाय तस्थते तन्वक्रियते स काष्ठरूप आधार

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ॥
 स्तम्भस्तु स्तम्भघनः स्तम्भो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ॥
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
 निगारोद्गारविक्षावोद्गाहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
 निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादय ज्वरे जूर्तिः ॥
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्तिन् उद्धनः । “उद्धनोत्थाधानम्” इति सूत्रेण
 साधुः । स्तम्भस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स रुनिप्रविशेषः स्तम्भः स्तम्भघनः
 द्वे । सुरपे, विद्या इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादी
 आविध इत्येकं “भ्रमरमूच्यादेः विधने इत्यादिरन्यातस्य” विष्वक्समे
 सर्वतः समाने इक्षे निध इत्येकं “तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः” । उत्कारः
 निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपणमर्थो यथोक्ता तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो
 गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगार इत्येकं “गिरणे इति
 अन्यातस्य” । उद्गारे वमने उद्गारः । “विध्वयणे” शब्दे विधायः इत्येकं
 “शिक इति अन्यातायाः” ॥ उद्ग्रहणे ऊर्ध्वकृत्य ग्रहणे उद्गाहः “ढंकर
 इति अन्यातः” । एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः उपरामः
 “उपराम इत्यपि” चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठयूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं
 चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । “ह्रीवे निष्ठेन्म्” । अभिघ्नानि एकार्पा-
 नात्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौधो घातुः गर्वा वेगे
 च । ऊतिपूतिजूतीति सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अन्तस्य । ज्वरः
 जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्तम्भ एकम् । शापे
 आक्षोभे घोल्ये अकरणिरित्यादयः । आक्षोभे नर्जीति भावे करोतेरनिः ।
 आदिशब्दादजीवनिः । “अजननिः अग्रग्राहः निग्राह इति” । यथा “आः
 पाप कथमकरण्या न लज्जते । अजीवनिस्ते दृढ भूयात्” ॥ ३९ ॥ गोत्रा-
 न्तेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे औपग-

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमनुक्रमात् ॥

खलानां खलिनी खल्याऽप्यय मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥

अपि साहसकारीपवर्मणायर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

यकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपग-
वकम् । “गोत्रोक्ष” इति धुम् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्ष-
कमित्यादि । एकैकम् । इतः परमावर्गसमाप्ते वृन्दमित्यधिकारः । अचेतनां
जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । माक्तुकम् । इत्यादि
एकैकम् । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” इति मूत्रेणमे साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां
समूहो माणव्यम् । माणवा मालाः । सहायाः सहायस्तेषां समूहः सहायता ।
हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य
॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां समूहः
पृष्ठम् । यज्ञविषयेऽदः सरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।
नृणां मानुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता ।
जनानां समूहो जनता । धूम्यानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पाश्या ।
गला वृहत्काशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीपाणां
समूहः कारीपम् । करीपं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म
कवचम् । अयर्वणां समूहः आयर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्यमाह्वारं
चार्यमिति । चर्मिणां समूहश्चार्यमिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥
अद्यानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहि-
तत्वात् । यद्यत्र गृह्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

जम्बुको क्रोष्टुवरुणो पृथुको चिपिठार्भको ॥

आलोको दर्शनद्योतो मेरीपटहमानको ॥ ३ ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्गापवादयोः ॥

(तक्षको नागवर्धयोरर्कः स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥ (१)

वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा । मारुते वेधसि मग्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जम्बुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जम्बुको क्रोष्टुवरुणावित्युभययोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं आकाशे स्वर्गे च वर्तते । न अर्कं दुःखमत्र नाकः “नग्राद्” इति मूत्रे निपातितः । भुवने स्वर्गादां जने च लोक इत्येकम् । “लोक्यते लोकः” । पद्ये अनुष्टुपादां पद्ये यशसि कीर्तिं श्लोक इत्येकम् । श्लोक्यते श्लोकः । “श्लोक संपाते” । यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सृगालः वरुणः प्रसिद्धः उभौ जम्बुकशब्दवाच्या । “जम्बुकः फेत्वे नीचे पश्चिमाश्रयतावपि” इति मेदिनी । चिपिठो अष्टग्रीहितण्डुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम् । अर्मकः शिशुः तावुर्भा पृथुका । “पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्” इति । दर्शनं प्रकाशयालोको । “आलोकस्तु शुमान् द्योते दर्शने धन्दिमापणे” इति मेदिनी । मेरीपटहं वायविशेषो । दूर्पोऽन्त्यादेकवज्रावः । उभावानका । “आनकः पटहे मेर्या मृद्रे ध्वनदम्बुदे” इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उत्सङ्गः क्रोडः तत्र चिह्ने चाङ्कः । “अङ्गो रूपकमे- दाङ्गचिह्नरेखाजिभूषणे । रूपकान्तिकोत्साङ्गस्थानेऽङ्गं पापदुःखयोः” इति मेदिनी । चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः । “कलङ्कोऽङ्गेऽपवादे च कालायसम- लेऽपि च” इति मेदिनी । नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्क-

१ इत्यर्थं तावत्प्रयुज्यतेऽपि नास्ति ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य घृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥

दे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमनुक्रमात् ॥

खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक्

अपि साहस्रकारीषवार्मणार्थवर्णादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवा-

यकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमां ।

यकम् । “गोत्रोक्ष” इति घुम् अकादेशेन

कमित्यादि । एककम् । इतःपरमावर्

जडानां अपूपार्दीनां घृन्दं आपूपिक

एककम् । “अधित्तहस्तिधेनोष्टरु” इति

समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः ।

हलानां समूहो हल्या । एककम् । ब्राह्मण्यं वा ०

॥ ४१ ॥ पर्शुका अश्विविशेषास्तासां समूहः पार्श्व-

पृष्ठम् । यश्विषयेऽऽः सगन्ति । खलिनी खल्या द्वे ख-

नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहः

जनानां समूहो जनता । धूम्यानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पा-

गता बृहत्काशान्तेषां समूहो गन्या । महश्याणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां

समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । यर्मणां समूहः यार्मणम् । यर्म

कवचम् । अयर्मणां समूहः आयर्मणम् । एककम् । आदिशुद्धाचार्यमाणमाहारे

शार्मिन्मित्यादि । शर्मिणां समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्थो आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहि-

तन्नात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत्र आह । नानार्था इति । अत्र

(पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
 पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
 आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
 पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरो देश्ये च देशिकः ॥
 खेटको ग्रामफलको धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
 पुष्परेणो च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
 करिण्यां चापि गणिका दारको बालभेदको ॥
 अन्येऽप्यनेढमूकः स्यादृद्धौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥) (१)
 (इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)
 मयूखस्त्रिदकरज्वालाखलिवानो शिलीमुखो ॥
 शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बो न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपिशिखे ॥ इति खान्ताः ॥ शैलवृक्षो नगावगौ ॥
 आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
 पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्रिदकरज्वालामु मयूखः । अत्र त्रिदशोमा । करः करिणः ।
 अमरशरी शिलीमुखः । शिली शल्यं मुखे ययोस्ता । निधौ निधिभेदे लला-
 टास्त्रि कम्बो च शङ्खः । अपिशिखेऽपि शिखे खम् । शान्द्रिये पुरे
 क्षेत्रे शून्यविन्दा विहापनि । “संवेदने देवलोके धर्मन्यापि नपुंसकम्” इति मेदिनी
 ॥ १८ ॥ घृणिः करिणः । अपिशिखाः घृणायां प्रपदे बहिर्घृणायां च शिखा ।
 इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षो नगमंत्रकावगसंज्ञको च ।
 विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः शगध्ववाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्ष-
 णम् ॥ १९ ॥ चकारान्यालिप्रभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृधभेदः । तन्कले ॥
 शीवं पूगम् । वृन्दं ममूहः । पक्षवो हरिणायाः । अपिशिखाः शृगर्दीपे मार्ग-

१ इदं पञ्चपदुष्टं तात्पर्यमुल्लेखेति ज्ञानि ॥ २ इदमपि तात्पर्यमुल्लेखेति ज्ञानि ।
 एषमप्येति ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ॥

दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥ १४ ॥

धेनुका तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका ॥

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्तेऽङ्गुली पद्मवीजकोश्यां त्रिपूतरे ॥

वृन्दारको रूपिमुख्यावेके मुख्यान्त्रकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

“भूमृन्निधवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ॥

सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रो च रोमहर्षं च कण्टकः ॥ १ ॥

घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके” इति मेदिनी । “पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पातु-
र्पत्रिशूलयोः” इति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेष्वां हस्तिन्यां चकाराक्षमृता-
गवि धेनुका । मेघजाले मेघघृन्दे चकाराक्षवताविशेषेऽपि कालिका । इति
विवरणश्लोकः । यथा गृध्रकारिका । “यातनावृत्त्योरित्यपि पाठः । कारि-
नटयोपिति । कृत्वा विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मा-
कारके कर्षरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽङ्गुली गजशृङ्गा
अङ्गुली कमलान्तर्गतकोशे च कर्णिका । “कर्णिका करिहस्ताग्रं परमभ्याङ्गुल-
यपि । प्रमुकादिच्छटांशेऽलवगाटे कर्णभूषणे” इति मेदिनी । उत्तरे अ-
परं स्थान्तेभ्यः प्राक् वृन्दारिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृन्दारकः गुरो पुं-
मनीत्रग्रेणोग्रिषु” इति मेदिनी । मुख्यधान्यथ केवलधेनि एकैः स-
॥ १६ ॥ दाम्भिको मायार्थः । योऽदूरेरितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते
“मंजुष्यां ललाटकुमुद्यां पश्यति” इति मृषेण ठरस्यत्ययं कौकुटिकलाल-
टिकशब्दो मायुः । कर्कटाशब्देन तत्पानादः सूच्यदेशो लभ्यते । म-
मृत्यः कोपप्रमादचिद्विज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटेमेव पश्यति । भावदर्शीत्य-
पाठः । यय कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुर्भा लालाटिकः । “लाल-
टिकः मदान्त्ये प्रथमारनिदर्शनि” इत्यत्रयः । इतो भूमृन्निधवल्यादयः केचि-
दमृन्का एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानमावः ॥ १७ ॥ इति कान्ताः

(पाको पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥

पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥

आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥

पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरो देश्ये च देशिकः ॥

खेटको ग्रामफलको धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥

पुष्परेणो च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥

स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥

करिण्यां चापि गणिका दारको बालभेदको ॥

अन्येऽप्यनेडमूकः स्यादृङ्को दर्पाश्मदारणो ॥ ५ ॥) (१)

(इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)

मयूखस्त्रिदकरज्वालाखलिवारणो शिलीमुखो ॥

शङ्खो निर्धो ललाटास्त्रि कम्बो न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

घृणिज्वाले अपिशिखे ॥ इति खान्ताः ॥ शैलवृक्षो नगावगो ॥

आशुगो वायुविशितो शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

पतङ्गो पक्षिसूर्यो च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्रिदकरज्वालामु मयूखः । अथ त्रिदशोमा । करः किरणः ।

भ्रमरशरो शिलीमुखो । शिली शल्पं मुखे ययोस्तौ । निर्धो निधिभेदे लला-

टास्त्रि कम्बो च शङ्खः । अपिशब्दादासश्रेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे

क्षेत्रे शून्यचिन्दा विहायमि । “सर्वदेने देवलोके शर्मन्त्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी

॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्छूडायां प्रपदे बहिर्वृडायां च शिखा ।

इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षो नगसंज्ञकावगसंज्ञको च ।

विशितो धानः । वायुार्कपक्षिणः खगश्चन्द्रवाच्याः । अकंति ग्रहणमुत्पल-

णम् ॥ १९ ॥ चकाराञ्जलिप्रभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्कले तु

शीर्षं पूगम् । वृन्दं समूहः । पतङ्गो हरिणायाः । अपिशब्दान् मृगशीर्षं मार्ग-

१ इदं पञ्चपुष्टयं चालपत्रपुष्टकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि चालपत्रपुष्टके नास्ति ।

एवमपि ॥

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणो स्नानीयादौ रजस्यपि ॥

गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायमृष्टिषु ॥

योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

भोगः सुखे रुपादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

कपो च ह्रवगः शापे त्वभिपङ्गः पराभवे ॥

पायां च मृगः । जवो रहः । अपिशब्दाद्विष्टादिर्वह्निर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः
स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंघनि रेणो परागः । स्नात्यनेन स्नानीयं गन्धवूर्ण-
विशेषः । आदिना मुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राप्तं यन्कर्पूरादिपूर्णं
तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपि । परागः रजसि धूर्त्तः । नागमातङ्गो गजे
वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुलकादौ । नागः
पुंसि । क्लीबं सीतलवद्भयोः । अपिशब्दाद्यण्डालेऽपि मातङ्गः । “अपिश-
ब्दात्” नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि
च” इति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा ।
“गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते” इति रघुः । अध्यायः काव्यादिविरामस्यानं
सृष्टिर्निर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्माहात्ममृष्टिषु” इति
मेदिनी । सन्नहनं कवचः । उपायः मामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः
संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगोऽपूर्वार्धसंप्राप्तौ संगतिध्यानयु-
क्तिषु । वपुःसंयं प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेदजे । विश्रब्धपातके द्रव्योपा-
यसन्नहनेष्वपि । कर्मण्येऽपि च” इति मेदिनी ॥ २२ ॥ रुपादिभृतां पण्य-
स्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्द्वस्त्यन्धादिकर्मकाराणां भृतां मूल्ये पालने मरणे वा
भोगः । “पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोपिति” इति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।
शबले कर्बुरे त्रिलिङ्गाम् । “सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले
त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कपो वानरे चकाराद्रेके सारध्यादौ च ह्रवगः ।
शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिपङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवै

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

स्वर्गोपपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रपृणिभृजले ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसोः ॥ २५ ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गान्ताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ॥

मूल्ये पूजाविधाययोऽहोदुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽप्ये लघुः ॥ इति घान्ताः ॥ काचाः शिष्यमृद्रेददृमुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतप्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औपधमेदे च युगम् ॥ २४ ॥

इषुः श्वरः । पशुः गुरमिहृषो । पृणिः वस्मिः । स्वर्गादीनां दशानां दृष्टं वपम् ।

लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि योमेयः । यथा गुरमो

स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । “गौः स्वर्गे वृषभे गम्भीरे वस्मे धीतयोरु पुमान् । अर्ध-

नीनेत्रदिग्वाणभूषाणादिषु योपिनि” इति विश्वः । योपिनि र्धादिरे । वराङ्ग-

न्तरे तु । “गौर्नादित्ये षष्ठीवर्दे चित्तरणमनुभेदयोः । र्धा तु श्यादिशि भारता

भूमौ च गुरमावपि । नृश्रियोः स्वर्गवज्राग्न्युरग्निमदग्वाणलोमगु” इति । शेषः

शिष्यः । अनुमाने हरमूर्तिभेदे च लिङ्गम् । “लिङ्गं पिष्टेऽनुमाने च गान्धो-

पामकृतावपि । शिष्यमूर्तिविशेषेऽपि मेदनेऽपि नर्पुमवम्” इति मेदिनी

॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रध्वन्यम् । गानुः शिखरम् । चक्राग्न्यदोषयरे दृष्टम् ।

“दृष्टं प्रध्वन्यं शिखरे चिह्नं षीटान्पुयश्चक्रः । पाषाणोन्मेषोऽपि दृष्टः

स्यात्पुण्यशीर्षकः” इति मेदिनी । मूर्धो मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः नैव-

पुष्टोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । यत्नः प्रयत्नः । अर्कः सूर्यो

पुण्यपरागी भगम् । “भगो श्रीयोनिर्वायं पृष्टाज्ञानवैराग्यवर्तिषु । माहात्म्य-

वर्षयसेषु धर्मं बोधेऽथ ना रथा” इति मेदिनी ॥ इति गान्ताः ॥ २६ ॥

अथ घान्तानाह । परिघाते परितो हनने अये होहमप्यनुदे अपिपदापो-

गभेदे च परिघः । अम्भसां रये अल्पशोह ओषः । दम्भसां दृष्टं भेदे च ।

मूल्ये ण्ये पूजोपहारो वापिः । अहः पापम् । दुःखं शताभ्युदयिहम् ।

प्यमने मृगयापृतादि । विपद्वागदेषादि वा लघापहम् ॥ २७ ॥ इष्टे मन्त्रे-

मेऽप्येऽगुर्गो लघुलिङ्गम् । “निःसारो च लिङ्ग” । इति राजशङ्करः ॥

कथनानन्तरे चकान्ताः स्मृताः । लिख्ये दधि

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

मायानिश्चलयन्नेषु केतवानृतराशिषु ॥

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥

सूक्ष्मैलायां शुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥

आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ॥ ३७ ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः सुष्टं निश्चिते बहूनि त्रिषु ॥ ३८ ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥

पटुर्दो वाच्यलिङ्गो च ॥ इति दान्ताः ॥ नीलकण्ठः शिवेऽपि

च ॥ ३९ ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

कागार आगरे । शुभे मरणचिह्ने च" इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवषु
 कटम् । मदशियाम् । अन्यपाकारदर्शनं माया । निश्चलमविकारमाकाशादि ।
 कथं घृणन्पनरिन्नेषः । केतवे कपटम् अतुलं अगत्यम् । राशिः पुङ्गवः । अपो-
 वनो मन्दहननायै आयुषमिन्नेषः । सीराङ्गं हलाङ्गम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला-
 यानिडा । काले इत्याश्रयतुल्यभागग्रहणाग्नये कालभेदे । अल्पे संशे ।
 संशये संशे । आनिधायाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अग्निः कोणः । संप्र्या-
 भेदेऽपि कोटिः । "मान्कोटिर्ध्या वापात्रे संप्र्याभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः ।
 कृते मन्त्रिष्टेने जटामायां वेदशिरसां च ॥ ३७ ॥ कले माये गमूर्द्धा
 मर्दि मृष्टिः । अक्षिणः चतुर्णि । मागो यजः । इष्टा मृदा । "इष्टिर्म-
 मन्त्रिष्टेने मन्त्रभोक्तृमागयोः" इति मेदिनी । चतुर्णि त्रिषु । घृणानि-
 त्तिवदेष मृष्टम् । मन्त्रिनिश्चिते चतुर्णि त्रिषु चिह्नितुल्यके पाटः ॥ ३८ ॥
 कृच्छं दुःखम् । मन्दं दुर्गममान्ताप्रान्तम् । उभे कष्टे । दशोऽन्तगः ।
 अन्तोऽन्तगः । कवे कटवः ॥ इति कटवद वाच्यलिङ्गं ॥ इति दान्ताः ॥
 दान्ताद । त्रिदन्तान्तापुर्णं नीलकण्ठः ॥ ३९ ॥ अन्तर्जठरं जठर-
 कान्तम् । कुम्भो धान्यागारम् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तं च एतेषु कोटः
 इति । निष्कर्षित्वान्तरम् । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रर्षगः ।

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ इति
ठान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लुगडेऽपि स्याद्गुढो गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि पदक्षणे ॥ ४२ ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥

स्याद्वाण्डमश्वभरणेऽमत्रे मूलवणिग्घने ॥ इति ठान्ताः ॥ ४३ ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥

इति ठान्ताः ॥

स्मिता मर्यादायां कालविशेषेऽपि ॥ ४० ॥ अतिशब्दे गुप्रशब्दे ।
अपिशब्दादतिशब्दे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः । अतिगूनि चाले । अनुजेऽपि
कनिष्ठः ॥ इति ठान्ताः ॥ “दण्डो दमे मानभेदे लुगुं यमसैन्ययोः । व्यूढभेदे
प्रकाण्डेऽस्त्रे कोणमन्थनयोरपि । अभिमाने शब्दे दण्डधण्डांशोः पारिषार्धकः”
इत्यपिशब्दान् मेषाः । गोलो मृदादिगुहकः । इक्षुपाकः इक्षुविकागः । हस्ति-
गन्नाहेऽपि गुहः । जुहीगुहिकयोर्गुहा ॥ ४१ ॥ मांमान्यशुष्काग्रः । मांम-
शीति मांसात् स चार्गा पशुधेति । दलयोरैकत्वेन व्यालथ । “रलेऽपि च” ।
गोर्धनुः । दलयोरैक्यादिटा इलाथ । इला शुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जरा-
घर्षा वा शर्पाघर्षा वेषुशलाका क्ष्वेडा । अपिशब्दादिषु भूमि । “मिहनादे
च शियाम् । “क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति” इति कोशान्तरे ।
पदक्षणमिते काले नाले अपिशब्दाग्निरादिषु च नाडी । “शिगायां गच्छ-
षायां पर्यायां बृहनस च” इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ दण्डादिषु पशु काण्डः ।
स च पुष्पपुंसकयोः । अर्को बुन्धितः । वर्गः परिच्छेदः । यथा प्रदमकाण्डे-
ऽभिहितम् । अवसरः प्रमादः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्घनम् तत्र च
माण्डम् । काष्ठनादिनिर्मितेऽश्वभरणे भूषणभावे च ॥ ४३ ॥ इति ठान्ताः ॥
भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढेऽपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र कृते
च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च” ॥ ४४ ॥ इति ठान्ताः ॥ त्रिदा

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योपिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिधारणधैर्ययोः ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तो जनश्रुतौ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलघोतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

च शर्करायां च कीर्तितः । अवसि कर्णे । “श्रुतिः श्रोत्रे तथाग्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि” इति विश्वः । जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योपिन्मात्रे च वनिता । “वनिता जनितात्यर्थानुरागयोपिति योपिति” इति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिव्युदासे भूविबरे । “गतार्थक्षितेरुत्खनने” इति सुभृतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । “गुप्तिः कारागृहे श्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे” इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “अध्वरे” च धृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओपधिविशेषः । “बृहती क्षुद्रवार्तावर्षा कण्टकार्या च वाचि च” इति विश्वः । छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योपिद्वस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्यामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । “वाश्रु शब्दे” इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं स्त्रीवम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुतिर्गुणान्तः फल्गुन्यसारं स्त्रीवम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तते । चकारात् घृतमाज्ये जले स्त्रीवम् । अमृतं तु घृते मीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म । महाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादा क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्ता । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्ववयम् । समे सदृशम् । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्यं सलोपमानयोः” इति विश्वः ॥ ७७ ॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरिते विष्वतीते दृढनिस्तले ॥

महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥

श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥

त्रिष्वतो जगदिङ्ग्रेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे घटार्जुनो सितो ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽन्यनन्तोऽनवधावपि ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥

विविक्तो पूतविजनो मूर्छितो मूढसोऽनूयो ॥

एते गाढे निस्तले पर्वलेऽजीतादौ त्रिलिङ्गां वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहथ महत् । “महद्राज्ये विशालं च” इति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दिते-
ऽवगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । “श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुले श्वेतो
द्वीपाद्रिमेदयोः” इति विश्वः । हेमि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे
तान्ताः शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जङ्गमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । “रक्तो-
ऽनुरक्ते नील्यादिराजिते लोहिते त्रिषु । लीबं तु कुङ्कुमे साम्रे” इति मेदिनी ।
त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परं तान्ताः त्रिषु
॥ ७९ ॥ सितादित्रयेऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शूलः घटश्च सितः ।
युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि धन्तरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रि-
मे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे
अपिशब्दाच्छेपादौ अनन्तः । “अनन्तः केशवे शेषे सुमाननवधौ त्रिषु” इति
मेदिनी । “अनन्तं खे निरवधौ” इति हेमः । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीतः ।
“प्रतीतः सादरे प्राप्ते प्रथितं द्यातहृष्टयोः” इति हेमः । कुलजे कुलीने बुधे
पण्डितेऽभिजातः । “अभिजातः कुलीने स्वाध्याय्यपण्डितपरोक्षिषु” इति मे-
दिनी ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकान्त इत्यर्थः । एतां विवि-
क्तां । “विविक्तं श्लादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु” इति हेमः । मूढो मोहं गतः
सोऽनूयो इद्विषुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्लं शुक्रम् । त्रिरात्रिस्तं काञ्चिकमिति
यावद् । परयो निधुरः द्वौ शुक्लाख्या । “शुक्तं पूताम्लनिधुरे” इति मेदिनी ।

द्वौ चाम्लपरुषो शुक्तौ शिती धवलमेचको ॥ ८२ ॥
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥
 पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते ॥ ८३ ॥
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आहतो सादरार्चितो ॥ इति तान्ताः ॥
 अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
 निपांनागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरो ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संवद्धार्ये हितेऽपि च ॥ ८६ ॥
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

मेचकः कृष्णवर्णः । “शिब् निशाने” इति धातोः क्तिनि शितिः । “निशिते-
 ऽपि शितिर्भूजे ना सितासितयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं
 तद्युक्ते त्रिषु सत् । अम् धातोः श्वत्प्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्य-
 भियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते । अग्रतःकृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः ।
 अवातो वातवर्जितः । उर्मा निवार्ता । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाता-
 रूपम् । यथा । निवातकवचो वीरः । “निवातो दृढसन्नाहः” इत्यजयः । जात उत्प-
 न्नः उन्नद्धो दत्तः प्रवृद्धयते उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः
 ॥ ८४ ॥ वृद्धिर्माध प्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति । अत्र कचित् केचित् उदास्यितेत्यादयः
 सन्ति तेषामूलकत्यादुपेक्ष्याः । इति तान्ताः ॥ अथ धान्तानाह ॥ अभिधेयो
 वाच्यः । राः धनम् । यस्तु तत्त्वम् । निवृत्तिर्निवर्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः ।
 “अर्थो हेतो प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु” इति हेमा
 ॥ ८५ ॥ निपानमुपकृपजलाशयः । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे
 जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थम् । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षे-
 प्रोपायनारारजःशु च । अवतारपिंजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु” इति मेदिनी ।
 “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥ शक्तिस्थे शक्तिमति ।
 संवद्धार्ये मया । समर्थः पदविधिः । हितेनुहले ॥ ८६ ॥ क्षीणो रागो
 रमोऽस्त क्षीणरागः । वृद्धोऽनिवृद्धः । उर्मा दशमीस्था । “दशमीस्थो नष्टबीजे
 स्थिरे च” इति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दान् पक्षिरपि । आस्थानी समा ।

आस्थानीयतयोरास्था प्रस्थोऽञ्जरी सानुमानयोः ॥ ८७ ॥

"शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितो मृतो" ॥ (१)

इति धान्ताः ॥

अभिप्रायवशो छन्दावन्दो जीमूतवत्सरो ॥

अपवादो तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतवान्धवौ ॥ ८८ ॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाश्चद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥

निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशप्पयोः ॥ ८९ ॥

आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्यञ्जनेऽपि च ॥ ९० ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥

प्राधान्ये राजलिल्ले च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

यमः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥ ८७ ॥ "शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितो मृतो" इत्यन्यत्र प्रक्षिप्तः पाठः । इति धान्ताः ॥ अथ धान्तानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । "छन्दो वशेऽभिप्राये च दृष्ट्यापाणमात्रके । निष्पेपणार्थपट्टेऽपि" इति हेमः । जीमूतो मेघः । वत्सरो वर्षम् । "अन्दः संबत्सरं मेघे गिरिमेदे च मुस्तके" इति विश्वः । निन्दा गर्हा । आज्ञा । शासनं तत्रापपादः । अववाद इत्यपि पाठः । पुत्रो घातिध दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्याश्वतुर्थभागः । "पादो मूलास्तुर्याशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते" इति हेमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दाभिर्निर्वादे निर्वादः । "निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोः" इति विश्वः । जम्बाले कर्दमे । शप्पे बालवृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । "प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्यास्थ्यग्रसत्तिषु" इति मेदिनी । प्यञ्जने तेमने मूषकारे च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ घृहस्पती कुण्डोऽपि गोविन्दः । दकारान्त आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारिगन्धे च तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्भ्रवगजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिल्ले छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥

१ इदमर्थं बालपत्रपुष्पकेऽपि नास्ति ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥
 पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुपु ॥
 गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्दो तु शारदौ ॥ ९४ ॥
 प्रत्यग्राप्रतिभो विदत्सुप्रगल्भो विशारदो ॥ इति दान्ताः ॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तो ॥
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः आजिर्षुद्वम् । नाम संज्ञा । एतेषु
 संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । “संविस्संभाषणे ज्ञाने संयमे नान्नि तोषणे ।
 क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि” इति ह्रैमः । स्त्री इति तु संविदुपनि-
 षत्परिनिः संप्रत्यये । रहस्येकान्ते । वेदान्तेऽप्युपनिषत् ॥ ९२ ॥ व्यवसि-
 त्तिर्व्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे धाव्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे
 पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः” इति ह्रैमः । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने
 खुरप्रमाणे गोष्पदम् । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” इति मूत्रेण मुडागमः सस्य
 पत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो
 वर्तते । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् मुडागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्ग-
 समाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उमौ स्वादू । “स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे च” इति विश्वः ।
 अतीक्ष्णोऽतिगमः । कोमलोऽकठिनः । उमौ मृदू । “मृदूः स्वात्कोमले स्तरे” इति
 विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मन्दोदरी । अपदुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-
 भाग्यः । एते मन्दाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । ढाविर्भौ
 शारदौ । “प्रगल्भो भृष्टः । विशारदो पुष्टे भृष्टः” इति ह्रैमः । इति दान्ताः ॥
 अथ दान्तानाह ॥ प्रसारितमृजद्वयकृण्डलं व्यामः । वटो वृक्षमेदः । द्वयं न्यग्रोधा-
 ग्यम् । कायो देहः । उन्नतिरुन्नयः ॥ ९५ ॥ परित आह्रियतेऽसौ पर्याहारो
 ध्यानादिः मार्गः पयाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः
 शाखायां समिधि तत्र उपसूर्यके मूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥

वन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्थानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णो चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेज्वधिः ॥

विधिर्विधाने देवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥

देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥

उत्तमर्णशृङ्गे श्रृणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वन्धकम् ।
गाहाण इति लौकिकमापायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा
मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते आधयः । समर्थनं बोधपरिहारः ।
नीवाको यचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥
दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्षुपक्षु-
डादिषु यन्मन्त्रमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमधरं तत्र । यो मुख्यं पित्रा-
दिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रकान्तस्य पदस्य निवृत्त्यभावः तत्रैतेषु
अनुबन्धः ॥ ९८ ॥ “विधुः शशाङ्के कर्षूरे इपीकेशे च राक्षसे” इति विश्वः ।
परिच्छेदे सीमि । विले गते । कालेऽपि अवधिः । विधाने कर्तव्ये देवे
प्राक्तनशुभाशुमकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ धान्तौ पण्डितेऽपि
वर्तते । अपिशब्दाद्गुह्यः साम्ये । वृद्धः स्वविरे । समुदये समूहे । यथा ।
अनलस्कन्धवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेऽसौ च । “स्कन्धः प्रकाण्डे
कायेऽसौ विज्ञानादिषु पञ्चगु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हेमः । देशमेदेऽप्यौ
समुद्रे सिन्धुशब्दः पुंस्ति । “इमदाने च” । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे ।
“सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशमेदानयोः” इति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ
विधाने । प्रकारे विषाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपि-
शब्दाद्वाधुपिके सञ्ज्ञने “चारावपि” साधुः । जाया माया क्षुपा पुत्रस्य
पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे च वधूः । जायाक्षुपयोः पार्यवयं वर्तत इति द्योतनाय

वधूर्जाया सुधा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं सुही ॥ १०१ ॥
 सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौन्द्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धो पण्डितम्मन्यगर्वितो ॥
 ब्रह्मबन्धुरधिके निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
 अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धो ख्यातभूपितो ॥ इति धान्ताः ॥
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरो ॥ १०४ ॥
 भूतात्मानो घातृदेहो मूर्खनीचो पृथग्जनो ॥
 ग्रावाणो शैलपापाणो पत्रिणो शरपक्षिणो ॥ १०५ ॥
 तरुशैलो शिखरिणो शिखिनो वह्निवर्हिणो ॥

द्रुपः तद्वदणम् । देवानमादि येन लिप्यते नः लेपभूर्णविशेषः । “गुधा
 प्रागादमाः द्रुप्ये गुधा नियुग्गुधामृगम् । गुधादिभोजनं शेषं गुधा पात्री
 गुधा स्त्री” इति मन्त्राः ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यमन्यः ।
 मन्त्रमय आदरः । स्पृहा कात्ता तत्र धत्तेति । धात्रे माधिके । दैत्यैर्यत्रग-
 म्नेषु ह्रस्वे च पुमान् मधुः । अधिहीनेऽप्यन्धशब्दः । “अन्धस्तु निमिर्गोर्ही
 अर्धुर्हीनेऽर्धोऽप्यन्ध” इति विश्वः ॥ १०२ ॥ जनः परे धान्तरगैर्पण्णागिषु ।
 पण्डितमानमाने मन्यते पण्डितमन्यः । अधिके निन्दाप्रयोगे यथा । हे प्रम-
 दन्तो दूरोर्जाति । “अत्ररन्धुरधिके निर्देशे च द्विजन्मनाम्” इति विश्वः
 ॥ १०३ ॥ ब्रह्मबन्धुः आश्रितः । अविदुः गमिहितः । उभावरष्टर्था ।
 “द्विर्गोर्हीनेऽर्धोऽप्यन्ध” “अन्धस्तु निमिर्गोर्हीनेऽर्धोऽप्यन्ध” इति विश्वः
 ब्रह्मबन्धुः मातुः । अत्रिषुप्राकृतोऽपि । मध्येऽपि मन्यः मेवाधो गुणगोचरयो-
 र्द्वयोः । काया निर्वाणे दूमे च मातृषान्द्रिगुग वृषाः ॥ इति धान्ताः ॥
 त्रय मन्त्रान्द्र ॥ त्रिषा मानसो रन्मयो ययोमा ॥ १०४ ॥ पाता च
 देवस्य । नीचो हीनजातिः । पृथग्जन इति अतुरथम् । “पृथगायौ जनः
 इदमन्धः” । अत्रा प्रमदं जट्टे गिराति । “वर्षा रन्मे रधे चान्ते
 अन्धस्तु निमिर्गोर्हीनेऽर्धोऽप्यन्ध” इति विश्वः ॥ १०५ ॥ बह्नी मयूः । “विभी-
 नान्ते वृषे वृषादे द्वे । वृषाति वृषादे मयूः वृषादे द्वे” इति ईमाः ।
 वृषा वृषा । इत्यत्र अतुरथम् । उभो प्रतिययो “प्रतियवस्तु

प्रतियन्तावुभो लिप्सोपग्रहावय सादिनो ॥ १०६ ॥

द्वौ सारधिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्ययहायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षाचिर्ग्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥

क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा यतो धृतिर्धुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो धातुकमत्तेभौ वर्षुकान्दो घनाघर्नः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहेषु च” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारधिरश्वारोहश्च
सादिनौ । “सादी तुल्यमारोहे निपादिरधिनोरपि” इति हैमः । अश्वो हयः ।
इषुः शरः पक्षी चेत वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने
अभिजनः । “अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे” इति विश्वः ॥ १०७ ॥
वर्षोऽब्दः । अर्चा रश्मिः ग्रीहिभेदयते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो
ग्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते श्राप्नोतीति घा । “ह्य
ग्रीहिकालयोः” इत्यनेन ण्युद् अनादेशः । शरादपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि
ह्रीं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशे वृजिनं भुमेऽपे रक्तचर्मणि” इति हैमः । अर्के
सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अतर्तीत्यात्मा । “अत सातत्यगमने” ।
मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । “आत्मा कलेखरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि ।
चित्ते धृता च मुक्ता च परम्यारवर्तनेऽपि च” इति धरणिः । शक्र इन्द्रः । धातुक-
धारा मत्तेभ्येति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चाभावन्द्येति । घनाघर्न इति
चतुरधरे नाम । शक्रधातुकमत्तेभवर्षुकान्दा घनाघर्ना इति कचिन्पाठः ॥ १०९ ॥
मूर्तिगुणे कठिन्ये मेघे च घनः पुंलिङ्ग । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्त्रे च त्रिषु ।
“घनं स्यात्कांसताल्लादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्धयोपदार्ल्येषु विस्तारे
लोहमुदरे । त्रिषु सान्त्रे दृढे च” इति मेदिनी । अर्थषुशुक्लगुणादिभिर्यो दर्प-
स्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिमायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभो नृपे च पत्न्यो वा

इनः सूर्यं प्रभो राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥
 वाणिन्यो नर्तकीदूत्यो स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ १११ ॥
 द्वादिन्यो वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी ॥
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाधोजिह्विकाऽपि च ॥ ११२ ॥
 क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥
 मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमग्नये ॥ ११३ ॥
 वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ॥ ११४ ॥
 आतञ्जनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥
 व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पञ्चहिपक्षिणाम् ॥

मृगाङ्गादौ राजशब्दः । “राजा प्रभो च नृपतां क्षत्रिये रजनीपतां । यक्षे
 शके च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । मृगाङ्गश्चन्द्रः । नर्तकीदूत्या वाणिन्या ।
 “वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च” इति मेदिनी । स्रवन्त्यां नद्यां सेना-
 यामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् । तडित्त्रिषु । वन्दापृष्ठे विजातीयप्ररोहे ।
 योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । “तनुः काये त्वचि स्त्री
 स्यान्निपत्यले विरले कृशे” इति मेदिनी । अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा मूना ।
 अपिशब्दात्पुण्यां यद्यप्यानेऽपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मन्दे च
 वितानं त्रिषु । मन्दे यथा । वितानभूतहृदयः । केतां ध्वजे उपनिमग्नये निवा-
 सेऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चेतन्यम् । तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति ।
 वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः स्त्रीषु । विप्रवेधसोः पुंसि । “क्रत्वियोगमिदोश्च ।
 सूचने आशयप्रकाशनेऽपि” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः क्षीरार्द्रा तक्रादेर्निधेयः ।
 जवनं घेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातञ्जनम् । लाञ्छनं चिह्नम् ।
 निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति यावत् । एतेषु व्यञ्जनं
 नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पञ्चादीनां युद्धे च “कुली-
 नत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने च

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥

अवकाशे स्थितो स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११७ ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतो द्रव्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ ११९ ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥

पक्ष्माक्षिलोमि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्य वत्स नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥

उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ “स्थानं नित्यापकाशयोः । सादृश्यं समिवेद्यं च” इति हंसः । क्रीडायां व्यवहारे जिगीषायां देवनम् । “अधेषु देवनः प्रोक्तः” इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तन्ने शुद्धमृकृत्ये स्थातिसिद्धान्ते पौरुषोत्तमे । सन्निविष्टोद्गमे ऊर्ध्वोभवनं । “उत्थानमुद्यमे तन्ने पौरुषे पुन्येऽरणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलरोगेऽपि न द्रव्योः” इति मेदिनी ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे विरस्कारे । “स्नातन्मृकृत्येऽपि व्युत्थानम्” । मारणाद्यष्टके नान्ये भेदे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा वारदसाधनम् । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गर्ता गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केषिन् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यार्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाधूमश्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु यावपारुष्यादिः । “व्यसनं न्वहमे सत्तां वानश्री-मृगयादिषु । दैवानिएफले पापे विषयां निष्कालोद्यमे” इति मेदिनी । अक्षिलोमि चक्षुर्लोमि किञ्जल्के केशरे । अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे मृदाद्यंशे । परमेति नान्तम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदेऽष्टमीदश्यादीं क्षये उत्सवे पर्य । “पर्य प्रस्तावोरगवयोऽग्नेयां विषुवदादिषु । दशप्रतिपत्त्यन्धां च तिथिद्वन्द्व-विशेषयोः” इति हंसः । नेत्रपिपादकचर्मशृङ्गे अध्वनि मार्गे दन्तं ॥ अकारं

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनो खलसूचको ॥

हीनन्यूनावूनगह्यो वेगिशूरो तरस्विनो ॥ १२७ ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बहे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युषो सलिलस्थितो ॥

गोधुग्गोष्ठपती गोपो हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

चाप्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं दयम् ॥

तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥
 सन् पण्डितः समः सद्यः एकर्थे समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-
 नोदरा बन्धू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उर्मा पिशुनो ।
 “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवचने च काके ना सूचकभूरयोस्त्रिषु” इति
 मेदिनी । उन्तोऽल्पः गह्यो निग्यः द्रावर्ता हीनन्यूनशब्दवाच्या । वेगी वेग-
 युक्तः । शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणा-
 क्रान्तः । व्यापद्रतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं
 लिख्यते । “लंछ्यं भूम्यादिदानार्थं घातनाऽऽज्ञा च द्वासनम् । निदानमवसाने
 च सार्धं बार्द्धपिके धनी । कथापटोऽपि कौपीनं न ना रोदेऽपि पेदना । धुस्तं
 बलेऽथ भार्यापि जातिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥” इति नान्ताः ॥ भूषणे अलङ्कार-
 मात्रे । बहे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहता समुदाये । काञ्च्यां च “कला-
 पशब्दः” ॥ १२८ ॥ परिच्छदः षट्मण्डपाद्युपकरणम् । पर्युषिः सर्वतो वप-
 नम् । “इवप् धीजसन्ताने” घातुः । सलिलस्थितो जलाधारे परीवापः । गां
 दोग्धीति गोधुग्गोष्ठपलः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपो । “गोपो ग्रामोपगोष्ठाधिष्ठित-
 योर्वह्ने नृपे” इति विश्वः । वृषाकपिसंज्ञा हरो विष्णुश्च “अग्निश्च”
 ॥ १२९ ॥ उष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च चाप्पसंज्ञम् । अथवोष्माश्रु इत्येकं
 चाप्पसंज्ञमिति वदन्ति । अर्धं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् । एतत् द्वयं कशि-
 पुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपो तत्त्वे चान्वीयते । अष्टोऽष्टालिका ।
 दाराः स्त्री । अत्र यथा शुरुत्त्वः । सन्धे वृणादिगुच्छे । अपिशब्दादिस्तार-

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

त्रिषु श्यामो हरितकृष्णो श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥

वामो वल्युप्रतीपो द्वावधमो न्यूनकुत्सितो ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं दयम् ॥ इति मान्ताः ॥

तुरङ्गरुडो ताक्ष्यो निलयापचर्यो क्षयो ॥

श्वश्रुयो देवरश्यालो भ्रातृव्यो भ्रातृजदिपो ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ॥ १४२ ॥ हरिपालाद्यः । कृष्णः श्यामः । उर्मो श्यामो । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “श्यामो वदं प्रया-
गस्य पारिदे वृद्धदारेके । पिके च कृष्णहरितोः शुंगि रसाणमिति त्रिषु ।
मरीचे मिन्पुलपणे ह्रीषं ह्री शारिवापथा । अग्रगृताहनायां च प्रियश्रावपि
चोच्यते । यमुनायां प्रियामायां कृष्णशिशुनिकापथा । नीलिकायाम्” इति
मैदिनी । पुण्ड्रमध्यादीनां ललाटविशम् । अधो पोटकः । “भूषा गार्मा-
प्यादस्यैव” । प्रधानमेष प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः पर्यु ललामम् । “लला-
मेत्यपि । “प्रधानध्वजचक्रेषु पुण्ड्रवालपिलरम्यु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं
शादलाम च” इति च्द्रः ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिष्ठितं निरुदेदम् ।
अपिशन्दारवतवे । “गूक्ष्मे स्थान्कतवेऽध्यात्मे शुसर्षा त्रिषु चान्यके” इति
मैदिनी । आद्ये आर्शे प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिष्विति यावन्मान्तमपिचारः ।
प्रतीपो विपरीतः । वल्युर्गुपथा । वामलोचनाः शिषः । “वामः वामे मध्ये
पयोधरे । उमानाथे प्रतीहले चारो वामा तु योपिति” इति हेमः । गूढश्च
कुम्भितधापमो ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तः हनोऽश्विन् ।
इयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगवालो यस्य । तदुक्तं हेमः । “यातदा-
मोऽन्यवजीर्णे परिभुक्तोऽश्विन्तेऽपि च” इति ॥ इति मान्ताः ॥ अयं मान्तानाह ।
अश्वमरुतो गार्यमेजो । “गार्यम्बु स्तन्दने बाहे वरटे वरटाहवे ॥ अश्वमरु-
दवरो म्याद्” इति हेमः । निलयो गूढम् । अरुचयो प्रागः । उर्मो दयो ।
“क्षयो मेदे वल्लान्तेऽपचये रजि” इति हेमः । रश्यालो मयांम्यादा । श्वश्रु-
स्तापले श्वश्रुः । भ्रातृव्यः तदुद्भवः भ्रातृव्यः ॥ १४५ ॥ अश्वमरुतो ध्वज-

पर्जन्यो रसदब्देन्द्रो स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिप्यः पुप्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञानविश्वासहेतुषु ॥

रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥

समयाः शपयाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं देवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥

अत्ययोगतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

रन्धुरः । इन्द्रः शक्रः । उभौ पर्जन्यौ । “मेषशब्देऽपि पर्जन्यः” प्रसूवैश्ययो-
रर्थः । पुप्येर्त्तुर्पुगे च तिप्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः ।
“पर्यायानु प्रकारे स्थाभिर्माणेष्वसरे क्रमे” इति विश्वः ॥ १४६ ॥ प्रत्य-
यने प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । “इयगर्ता” “एरप्”
अपता वपादिभ्यान् गाभुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दलक्षाऽधीने
वचा । शत्रयस्याः प्रजाः । शपयः शपनम् । शाने यथा । प्रत्ययप्रत्ययः ।
विधाने वचा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतो यथा । गार्हस्थ्यं मार्षा-
वत्यम् । रन्ध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । निर्वर्णिनीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “प्रत्ययः
सर्वे रन्ध्रे विशागानां हेतुः । प्रयित्ये च मत्तादावधीनज्ञानयोरपि” इति
विथः । चिद्वेने पञ्चानां अनुशयः । “अनुशये च” ॥ १४७ ॥ अमाकन्ये-
ऽकान्त्ये । नागानां इक्षिनां यश्च शीघ्रं नापि मन्दं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलो-
च्चये रन्ध्रेऽपि च । “गत्रानां मध्यमगतेऽयमाकल्यकण्डोऽपि” इति मे-
दिनी । शपयादयः समयाः । तत्र शपयं यथा । कृत्तमयोऽपि चोरो दण्डः ।
सन्निधौ मया । “समयः शपयं मागार्गयोः कान्तमेषिदोः । गिद्वान्गापा-
म्विद्वान्निधौ मया” च । शिवाको च निर्देजे” इति हेमः ॥ १४८ ॥
एरप्यन्ति एरप्यन्ति । अनुशयमिति देवशिरोमम् । विपदिविहितप्रयं प्र-
यत्नम् । अनुशये यथा । निःशोऽमृद्वनयेन यः । अतिक्रमे उत्तुङ्गे ।
“अतिक्रमे नये चानयः” । आनदादिप्रये मयगयः ॥ १४९ ॥
अत्ययः दण्डकण्डः । अत्ययस्यानुशयऽपि दण्डः । गेनायाः अनुशये

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयो ॥ १५० ॥

संधाते मन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥

विसम्भयाञ्ज्राप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेऽपि ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥

प्रायो भृम्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतो मुधि ॥

रहस्योपस्थयोगुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेज्जो भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥

कशेरुहेमोगाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥

निष्ठति यर्गन्य तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवायः समूहः । उर्ध्वं मनसो ॥ १५० ॥ मन्निवेशे स्थानविशेषे “विमृतां च संस्त्यायः” । अर्धं विष-
म्मादयस्यः प्रणयाः । विषम्भो विश्रामः । “प्रमथ्य प्रणयः” । “दंष्ट्रान्तोः
समुच्छ्रयः” इति रमयः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेवो जलादिर्ज्ञातो नित्यमे-
वितन्मस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दरूपेश्वरपरेणैवगन्धोऽपि विषयाः ।
दंष्ट्रगोचरो विषयो । निर्यासः बाधरसः । अपिशब्दादिलेपनादौ । “वृत्तान्तो
रगभेदे स्थाद्वृत्तान्ते विलेपने” इति विश्वः । आश्रये “अभ्युपगमे” च इति-
श्रयः ॥ १५२ ॥ भृमि बाहुल्ये । यथा श्रयेण आश्रया भोग्याः । बाहुल्ये-
नेत्यर्थः । अन्तो नाशो भग्यमनेन । तज्ज्ञानज्ञाने यथा । भासोपवेशः कृतः ।
“भाषमानज्ञाने गृह्यो ह्यन्यथाह्यन्ययोगि” इति विश्वः । वीर्यं यत्ते कोपे च
मन्युः । “शोके च” । रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमुतम् । “कृतपुणे च मन्थम्”
॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावभेज्जोविशेषः । तत्र वीर्यम् । “वीर्यं
नेत्रःप्रमादयोः । शुभे दन्तां च” इति हंसः । भव्यं भव्ये गुणाभेदे इति-
व्यासी इतिशेषे च द्रव्यम् । “द्रव्यं भव्यं धनं रसादौ अमुदुसदिकारादौः ।
विलेपे भेज्जो गीत्याम्” इति हंसः । भे नतत्रे । अर्धं वीर्यं । इत्याहविविदि
शुभमशुभं वा ज्ञानान्तर्गतं दम्भम् तज्ज्ञानमन्युत्पदान् । अन्तेऽपि ॥ १५४ ॥
कशेरु मयनाम्बु कदापि दन्तिना निवृत्तः । अविशब्दादिलेपिता शुभ-
पदपि विशल्या । “विदुष्टाया च” । अर्धं वीर्यः । “वृत्तान्तान्तो ज्ञानान्तो

वृषाकपायी धीगौर्योरभिरुया नामशोभयोः ॥ १५५ ॥
 आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥
 छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः ॥
 कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काङ्क्षा मध्येभवन्धने ॥ १५७ ॥
 कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥
 जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

धनारयुर्मयोः भियाम्” इति हेमः । नामाभिधानम् । शोभा कान्तिः तपः
 भिल्लेति । “अभिरुया त्वभिधाने साञ्ज्योभायां च यशस्वति” इति मेदिनी
 ॥ १५५ ॥ आरम्भादयो नव धन्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारम्भे यथा ।
 गतोः क्रिया मध्यमूला नृपाणाम् । निष्कृतौ प्रायधिते यथा । “ब्रह्मात्
 किनां पुंनो क्रिया प्राणान्तिका स्मृता” । शिक्षायां यथा । “क्रिया हि बन्धा
 दिना प्रसीदति” । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विज्ञाः ।
 तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये यथा । सप्त तानां
 दिक्षाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुलः सुखम् । चेष्टायां यथा ।
 शूयः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । “पूर्वं ज्वरे मधुन्पमे क्रिया पूरणं
 मनुष्या” ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्यप्रिया शनैश्चमत्ता ।
 कान्तिः यथा । विज्ञायः । प्रतिविम्बे यथा । संचाय आदर्शः । आगत्यादी
 यथा । नट्यायां मध्याह्नः । “छाया यशो प्रतिमायामकेपोपिन्दवारी
 उन्धाने वातने कान्ता शोभायां न तमस्यपि” इति मेदिनी । हर्म्यादेः तत्र
 गृहादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । यथा । गम कक्ष्या अतिक्रम्येति । काङ्क्षा मेगता ।
 मध्यंभवन्धने वग्रायाम् । मध्ये भागे यदिभवन्धने मध्यंत्यर्थः । “कक्ष्या दूरा
 प्रकोष्ठे मध्यमूलोऽयोगश्चाश्विषु । कृदधिकेयनात्पोष” इति हेमः ॥ १५७ ॥
 क्रिया कर्तृ । कृत्या देवतानाममर्चनविशेषः । यत्तदर्थं मागयते । “तत्रा व
 निर्वने कर्म कृत्या क्राशतयोगमाम्” इति । क्रियायां यथा । को को कृत्य
 कर्ता । वरर्षावृम्यादिनिर्वहनीयां यः पञ्चपुमपुत्रतादिभ्यश्च कृत्यपुत्रो
 वृत्तविरुः । इतराश्च निर्वहनादः । अविशब्दापुढादी । “जन्यं हि क
 र्ते कृत्यं च नृपजन्यं” इति मेदिनी । जन्यःऽधमे न्न जघन्यः । अविशब्द
 विज्ञा । “जघन्य इत्यत्र जीवजघन्यवर्तिनाऽप्यत्र” इति मेदिनी ॥ १५८ ॥ यथा

किंशारू सस्यैशूकेषू मरू धन्वधराधरो ॥ १६२ ॥
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनान्दो पयोधरो ॥
 ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्ताश्वः कराः ॥ १६३ ॥
 प्रदरा भङ्गनारीरुक्वाणा अस्ताः कचा अपि ॥
 अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरो ॥ १६४ ॥
 स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥
 कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

पलाण्डुभेदा गृञ्जनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं करोति । श्रितं
 चेष्टितम् । “किंशारूनां सस्यैशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि” इति मेदिनी । सस्य-
 स्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः
 सोऽपि मरुत्सलीसंघन्धान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते ।
 क्षिपाः स्तनः कुचः अन्दो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारो
 नालिकेरो स्तनेऽपि च ॥ कश्यपमेघयोः पुंसि” इति मेदिनी । अरिः शत्रुः ।
 दानवो दनुजभेदः । “वृत्रो मेघे रिपा ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ” इति
 हेमः । राज्ञा प्राप्तमागो वलिः । अंशु रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां
 रोगभेदः । “प्रदरो रोगभेदे स्वादिदारशरमङ्गयोः” इति । कचाः केशाः ।
 अपिशब्दात्कोणेऽप्यसः । न जाते शूरे यस्य स एवेभूतो गौः । काले श्मश्रु-
 र्यानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावुमाश्रयति तूवरो । “काल
 श्मश्रुमाभ्यां संवध्यते । तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे ग्रीवाशृङ्गारकेऽपि च । पुरुषे व्यञ्ज-
 नत्सक्तेः स्यात्कषापरसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अपिशब्दाद्विचित्रमात्रे
 रा इत्येकाधरम् । “मवेत्परिकरो प्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । “प्रगाढमात्रिका-
 बन्धे विवेकारम्भयोरपि” इति विश्वः । “यन्मारम्भा परिकरौ” इति त्रिकाण्डशेषः ।
 तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । “तारं च रजतेऽप्युषाम्यरेऽप्यन्य-
 वदीरितम्” इति विश्वः । ॥ तु शारशब्दः । कर्बुरः शयनवर्णः । शारः स्याच्छ-
 वले वाष्पलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्पुद्गम् । संनिवृत्तिया-
 कागः । प्रतिज्ञायां यथा । मलयमगरः । “संगरो युधि धापदि । क्रियाकारो
 विषे धार्ताकारे हीर्षं क्षमीकृते” इति मेदिनी । गुप्तवादे रहसिकर्मव्यापधा-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥

मखेषु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥

आढम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ॥

स्याज्जङ्गमे परीवारः स्वङ्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥

द्वारि द्वाःस्ये प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १६९ ॥

विपुले नकुले विष्णौ चभुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

रणं मन्त्रः । “मन्त्रो देवादिमाधने । वंदांशं गुप्तवादे च” इति ईमः । अपिशब्दा-
स्तस्यां मित्रं हीयम् । मित्रं गुह्यदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥ “यूपे
सक्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखण्डम्” । अपिशब्दादहर्मात्रं च स्वरः ।
स्वरवर्गभूतानां पात्रे यूपखण्डेऽपि च स्वरः । गुह्ये उपस्ये । अपिशब्दादह-
र्मात्रं उप्यवस्करः । तूर्यरवो वायव्यनिः । “आढम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः”
इति कोष्ठान्तरम् ॥ १६७ ॥ अभियोगोऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । मन्त्र-
हने कवपादिग्रहणम् । एतेष्वभिहारः । अङ्गमे अङ्गमविशेषे परिजन इति
यावत् । स्वङ्गकोशे अतिविधायकं चर्मादां परिच्छदे उपकरणे परीवारः
॥ १६८ ॥ विटपी वृधः । दर्भमुष्टिपरिमाणं तु । पञ्चायना मवेष्टा नकुले
॥ विष्टर इत्यादि । पीठमात्रं यस्य तदामनं च विष्टरः । आढम्बर इत्य-
जिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्ये द्वारपात्रे द्वार-
अनन्तरांशे प्रतीहारः प्रतीहार्यत्वपि शब्दः । स तु पुष्प-
“उपमर्गस्य पत्रि” इति दीर्घः । गौगदिन्यात् दीर्घः । “उपमर्गस्य पत्रि”
च योपिति” इति मेदिनी । अयमिष्टन्त इति न अन्तः । “उपमर्गस्य पत्रि”
योगात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुले । “विपुल इति नकुले”
च वसुः पुंनि । पिङ्गले त्रिषु । “विपुल इति नकुले”
नकुले विष्णौ” इति ईमः । “विपुल इति नकुले”
विपुलमात्रः । न्याये न्याय-
विपुल इति नकुले

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥

देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतो ॥

“द्यूतकारे पणे च” । दुरोदरश्चतुरधरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गरमणि । “कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्मनि । पुंसि सादिशुभेदे” इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । मडनि माग्यपुक्तः कृपणे च मत्सरोऽभिषेपलिङ्गकः । देवादयमकाशाङ्कुरेऽस्मीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईपदिष्टे क्लीबम् । “परो ज्ञामातरि पुनो देवतादंरमीप्सिते ॥ पित्रे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वर्ग श्रोक्ता ज्ञातावयो वरा च स्यात्फलविके । मनागिष्टे वरं क्लीपं केचिदाश्रमदध्ययम्” इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वंशस्य वंशोऽङ्कुरे करीरः शुपपुंगवयोः । ना पुमान् । चमूजघने मेनापधाज्ञाने प्रतिगरो ना पुलिङ्गः । इत्यमृतं मण्डलार्थं मयगमिमयिर्न मयं यन्करे वक्ष्यते तत्र । “मरेन्प्रतिगरो मयभेदे मान्ये च कश्चन । व्रणशुद्धौ चमूयष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरथे चमूये च निषाग्ये मय्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ यमादिषु चन्द्रशुक्रगुह्यिन्द्रो वनेन । तत्र त्रयोदशगु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः । अर्जुनो बापुः । अंशुः क्षिप्रः । वार्ता द्रवः । शुक्रः पथिभेदः । अदिः स्त्री । “लोहान्तरादिगुणयोश्च ददिः” ॥ १७४ ॥ कर्परांशे विकलागु । अत्रान्तरांशोऽङ्गुलिद्वयार्धं अक्षेगम्यदः । “अक्षेगं गणद्विहतायुताकारं गणद्वयोः । अक्षेगम्वितदेवैर्यै कर्मदे वक्ष्यतेऽपि च” इति मेदिनी । यापनेऽनेन वपनं कर्मिन् । “यात्रा तु यापनोपाये गतो देवार्थनीगमे” इति

इरा भूवाक्सुराण्यु स्यात्तन्त्री निद्राममीलयोः ॥ १७५ ॥

धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्ष्यपि ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७६ ॥

त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुषलोहयोः ॥

विश्वः । भ्यादिषु चतुर्षु इराशब्दः । सुरा मयम् । आपो जलम् । भ्रमादिना
सर्वेद्रियापदुर्त्वं प्रमीला । “तन्त्रेति टाप्-न्तोऽपि” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु
धात्रीशब्दः । उपमाता धीरमदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षमेदः ।
अपिना जनन्यपि धात्री । व्यङ्गादिषु क्षुद्रा । व्यङ्गा हीनाद्री । नटी नर्त-
नर्त्रीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका बृहती । “क्षुद्रा व्याघ्रीनटी-
व्याङ्गापृहतीसरघासु च । चाङ्गरिकायां हिंसायां मक्षिकामाश्रवेऽप्ययोः” इति
हैमः ॥ १७६ ॥ क्रूरादिश्रमे क्षुद्रं त्रिषु । “क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्प-
नृधंसयोः” इति हैमः । परिच्छदादिश्रमे मात्रा त्रियाम् । कात्स्न्यादिद्वये
ह्रीवम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शकमात्रा । परिमाणे
यथा । किं हस्तिमात्रोऽद्भुतः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंसात् ।
अवधारणं तु । पयोमात्रं भुद्रे । घने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा ।
“मात्रं त्ववपूर्ता स्याथं कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अधराऽवयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले पृष्ठे ॥” इति हैमः ॥ १७७ ॥ आलेख्यं मित्र्यादौ नाना-
वर्णलेखनम् । “चित्रं रो तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे” इति हैमः ।
श्रोणिः कटिः । “दुर्गस्थाने नृपादीनां कटत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति रमसः ।
योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयां-
सरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजनश्रिणि चैष्यते” इति विश्वः । पर्णे च पत्रम् ।
“पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः” इति विश्वः ॥ १७८ ॥ निदेश-
आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । सत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । वंशः वृक्ष-
मेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मञ्जरी । “नेत्रं मयिगुणे वस्त्रे दृष्टे

स्याज्जटांशुकयोनेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पौत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥

अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥

चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रो द्यौ द्यौः द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥

गुहादम्भो गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

हुमसा च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्" इति मेदिनी ।
 पत्न्या देहे च क्षेत्रम् । "क्षेत्रं शरीरं केदारं सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति मेदि-
 नीरिभनकाशा । "इदं शरीरं कान्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते" इति भीमव्रतगङ्गी-
 नायाम् ॥ १७९ ॥ क्रोडः मूकः । तस्य हलस्य च मुख्याग्रे पौत्रम् । "पौत्रं
 वने मुखाग्रे च मूकस्य हलस्य च" इति विश्वः । चकाराद्गौर्यं शैले कुलेऽपि
 च । "गौर्यं कुलागमयोः । मेमावनीये बोधे च काननधेयवर्मम्" इति
 मेदिनी । आच्छादने वनम् । गदादानं नित्यत्पातः । "अपिशब्दादने
 केदारं च वनमन्दः" ॥ १८० ॥ विषये रूपादी अपिना चन्द्रे अजिरम् ।
 "अजिरं दक्षिणे काये विषये प्राज्ञेऽनिले" इति ईमः । व्योम्न्याकाशे ।
 वाससि वने । "अम्बो वागमि व्योम्नि कार्पासो च गुग्गुलुश्च" इति विश्वः ।
 अपिशब्दान्मेन्वयवाश्रयोवचम् । "चक्रं ग्रहणे गणे । कुलालायुपकरणे
 गते मन्वयवाश्रयोः । अलायने दम्भे" इति ईमः । अपिशब्दादनेप्रप्रणो-
 र्गन्धम् । "अर्थो म्मादपवर्गे वग्मप्रवर्णयोः । गगने धर्मेगगमोर्गन्धो
 मूलवर्णः" इति ईमः । "डाशिमो पुष्पां लोके धग्धाधा एव च । धाः
 सर्वानि भूतानि कृत्वाऽप्युच्यते" इति मगधगङ्गीनायामश्वशायम् । कथित
 कृत्वाः कृत्वा प्रतीयते । चकाराद्वने धाम् ॥ १८१ ॥ अशिशब्दमन्त्रमन्द-
 केदारः द्यौ रान्ता मनेर्न विवर्तेते । मय मयं भूति रूपभेदात् जीवम् । अशि-
 शब्दात् । "मूर्तिर्ना वागुदेव च हरे च परमेश्वरिणि । नवृणकं मुदयं च प्राग्मे
 म्मादप्यनिरुद्धः" इति मेदिनी । कृत्वादी च चन्द्रः । "चन्द्रः कृत्वाकाशविदग्गु-
 वादप्यनिरुद्धः" इति मेदिनी । न केवन्तं वृद्धां किं तु द्वावमात्रेऽपि गोपुरम् ।
 "मेवन्तं इति वृद्धां केवन्तं वृद्धेर्न वि" इति मेदिनी । गह्वरस्य गुहादम्भनिर्दि-

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥

मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवो ॥

तत्र प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छेदे ॥ १८४ ॥

औशीरश्रामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं ॥

अगहनेष्वपि" इति विधः । रहो विज्ञनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपहरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्ताद् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रे शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्न-
पुंसकम् । अधिकं च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारं गृहे नगरं च वर्तते । "गृहोपरिगृहं पुरम्" इति धरणिः । "पुरं शरीरे नगरं गृहपाटलिपुत्रयोः" इति हंसः । "मन्दिरं नगरे स्त्रीयम्" इति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादां च राष्ट्रः । "स च पुंसपुंसकः" ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्ते । हीरके मणिभेदे । पवो भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतन्त्रः । सिद्धान्ते यथा । साधिकाः । सूत्रवायपरिच्छेदयोश्च तत्रशब्दः । "तत्रं कुटुम्बकृत्यं स्वात्सिद्धान्ते चापघोषमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छेदे ॥ श्रुति-
शास्त्रान्तरे हेतावुपमार्थप्रयोजने । इतिकर्तव्यतायां च" इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ चामर इति दण्डविशेषणम् । चमरस्यायं चामरमत्र । शयनासनयोः समुदित-
योगौशीरमञ्जिति स्यामी । सुभूतिस्तु पृथगेव ध्यास्यन् । गजगुण्डाग्रादिष्वप्यगु-
पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्टार्यापधिविशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थाहिरमराजोपधान्तरे ॥
तृषास्तेऽसिफले काण्डे गुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे" इति हंसः ॥ १८५ ॥ अवका-
शादिषु प्रयोदशसु अन्तरशब्दः । अवकाशे यथा । अन्तरे हिमम् । अवर्षा

और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥

कुक्कुलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वमे ना तु तुषानले ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥

पर्याप्तक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०३ ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे चारो दक्षे च पेशलः ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥

इति लान्ताः ॥ दवदावो वनारण्यवह्नी जन्महरो भवो ॥

मन्त्री सहायः सचिवो पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०५ ॥

अवयः शैलमेपाका आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

इति मन्त्रः । और्वानले वाडपात्रो । “विपरे पातालम्” । “पातालं नागलोके
मादितरे वाडयानले” । यत्र चैलं ह्रीर्ध्वमधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैनी । “चेतमि-
त्यपि वाडः” ॥ २०१ ॥ शङ्कुभिः कीर्णं कीलैर्म्याते श्वमे गते कुक्कुलम् ।
तुषानो दुरासः । निर्णीते निर्णिते यथा । केवलं मूर्खः । एकमिन्द्रियम् ।
केवलस्यैव प्रवृत्तिः । कुक्कुले यथा । केवला मिथराः । स्त्रीनिष्ठे केवली ।
“केवलः कुटने पुमान्” इति मैदिनी ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । शिक्षिते
कुशलं त्रिषु । यथा कुक्कुला कुक्कुलपुः । “प्रवालोलङ्घ्या किमलये पीणादण्डे च
विद्रुमे” इति मैदिनी । स्थूलं पीकंऽपि त्रिषु । “स्थूलं कृटेऽथ निष्प्रणे पीकं
कान्तनिद्रकं” इति मैदिनी ॥ २०३ ॥ दन्तुरे उग्रदन्तपुङ्खे । यथा दंष्ट्राकृताः ।
तुङ्गे उग्रते । “करालो दन्तुरे तुङ्गे मीणेषु चामिधेयवत् । न गर्जगर्जने ना ह्रीर्ध्व
कुण्डलैरुदण्डे” इति मैदिनी । चारो दक्षयोः पेशलः । “बालोऽनेऽधोमपृष्ठयोः ।
शिरसा ह्रीरेकपशोः” इति हेमः । सतृष्णः माक्रहः ॥ २०४ ॥ इति लान्ताः ॥ अथ
वन्तानाः । वनं वाननम् । वान्यवशिः वनाग्रिः । नव वान्तो दवदारो । “मरः धमे
च मन्त्रे मन्त्राणां प्राप्तिरुच्यते” इति मैदिनी । मन्त्री प्रधानम् । सहायः मन्त्रा-
वृत्तयेऽपि सहायः । सचिवोः । मन्त्री वृत्तयेऽपि । नरो मनुष्यः पति पतिः । “पति-
पतिरेव वतो । द्रुमे” इति हेमः ॥ २०५ ॥ “अज्ञानायैव भवे शीते मृतिरुद-
ण्डे” इति मैदिनी । अज्ञानमवयवो दवदावः । आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः । अधोमपृष्ठः ।

भावः संचित्स्वभावाभिप्रायचेष्टालजन्मसु ॥ २०६ ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निहृतावपि निह्वः ॥ २०७ ॥

उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मर्तः ॥ २०९ ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥

त्वो ज्ञातावालनि त्वं त्रिप्वालीये त्वोग्नियां घने ॥ २१० ॥

सुखादिपट्टे भावः । मत्तायां यथा । पट्टभावः पट्टभावः । आत्मनि यथा ।
स्वभावं भावपेक्षणी । “विद्यालीलापदायेषु विभूतिपुष्पजन्तुषु । रत्नादां च
भावः । केचिन् सुखान्माने स्वत्वमिति पठन्ति” ॥ २०६ ॥ उत्पादे
उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसवो प्रभवः । “अपत्ये च प्रभवः” । अपत्ये अ-
त्तापे । निहृतां शालं ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्गतिः । अनर्पः शौरः । इच्छायाः
प्रसरे वेगः । महः छन आनन्दावसुर इति भावः । एतेषु उत्सवः । कदा
मर्तृजानसु निधये यथा । महानुभावा इति । “भावमूपनं चानुभावा” ॥ २०८ ॥
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय बन्धानम् । यथा जन्महेतुमय प्रभवः । जन्म-
हेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गृहाप्रभवो हिमवान् । गृहाज्ञानसु प्रथमज्ञानं
हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा बाल्मीकिः कल्मषप्रभवः ।
“प्रभवो जन्ममूले स्थाज्जन्महेतौ पगवमे । ज्ञानसु पादिवन्माने” इति मेदिनी ।
शूद्रायां विप्रज्ञाते तनये शस्त्रे परश्वाल्ये पारशवः । पारशवः इमानित्यपि
पाठान्तरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नष्टप्रविष्टे ध्रुवः धुनि । निश्चिते अवस्थिति
ध्रुवं शीघ्रम् । यथा ध्रुवं सूर्यः । शाश्वते नित्ये ध्रुवमपि । यथा “शाश्वतं हि
ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृत्युस च” इति । “ध्रुवः दृष्टो हि विष्णो वदे चोत्तान-
पादये । वसुधोऽयमिदोः धुनि शीघ्रं निक्षिप्तकर्मोः” इति मेदिनी । कर्मोऽपि
आत्मनि धेयप्रो मः धुनि । आत्मीये मयमवस्थिति । “मं विनिश्चिन् । घने
मः ध्रुवधुनिकं” ॥ २१० ॥ मोक्यतां सो वयस बन्धनम् । एतन्ने

स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥

स्त्रीवं नपुंसकं पण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वान्ताः ॥ द्वौ विशो वैश्यमनुजो द्वौ चराभिमरो स्पशौ ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यो द्वौ वंशो कुलमस्करो ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

“राजपुत्रादेर्वन्धके । अपिना” वणिजां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्रीकटी-
वस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” इति हेमः । फेरवः सृगालः । “शिवा
हाटामलोमयोः । फेरौ शम्भ्यां पथ्याधात्र्योः” इति हेमचन्द्रः । युग्मे द्वये ।
“द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः” इति विश्वः ॥ २११ ॥ द्रव्ये
वस्तुनि । अतुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जन्तुषु
सत्त्वमस्त्रियाम् । “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचा-
दावात्ममावे भले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्रः । “पण्डे तृतीयप्रकृतौ स्त्री-
मिति वकारान्तं नाम नपुंसकं नपुंसकलिङ्गे” । अविक्रमेऽलसे स्त्रीषो वाच्य-
लिङ्गः । वययोः सावर्ण्यादस्मात् पाठः । “अस्त्री नपुंसके स्त्रीवं वाच्य-
लिङ्गमविक्रमे” इति रुद्रः । “स्त्रीषोऽर्पारूपपण्डयोः” इति हेमः । “स्त्रीवं स्यात्प-
ण्डकेन स्त्री वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे” इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ इति वान्ताः ॥ अथ
शान्तानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । “विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः”
इति विश्वः । चरो गृधरुपः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशोऽदन्तः । आद्य-
शब्दाद्गुपमादिरपि राशिः । मस्करो वेषुः । “वंशः सहेऽन्वये वेषो पृष्ठा-
पवयवेऽपि च” इति हेमः ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । विकाश इत्यपि ।
“विकाशो रहसि व्यक्ते” इति हेमः । भृतिर्वेतनम् । “भोग उपभोगः ।
मृत्ने च निर्वेजः” । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्पकः कृपीपलः ।
“कीनाशः कर्पकक्षुद्रोपांशुपातिषु वाच्यवत् । यमे ना” इति मेदिनी ॥ २१४ ॥
पदे व्याजे । “अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि” इति विश्वः । कुशो

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥

दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च वालिशः ॥

कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽयौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इति शान्ताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषो पुरुषावात्ममानवौ ॥

काकमत्स्यात्त्वगो ध्वाङ्गो कक्षौ तु तृणवीरुघौ ॥ २१८ ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥

राममुते दमे । “योचनं ह्रीपे च” पुंसि । जले ह्रीयम् । अनेकविधवाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे । “दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते स्पृष्टा अपि” । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा आशा । चकारादिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योपाहन्निन्योर्वशा । “यशा बन्ध्यामुतायोपास्त्रीमवीकरिणीषु च” इति मेदिनी । ज्ञाने मुद्रा । “दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे मुद्रा च त्रिषु वीक्षके” इति मेदिनी । साहसिको चिक्करहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः । “कर्कशः परेषु शूरे कृपणे निर्दये दृढे । इहो साहसिके कासमर्दकाम्पित्ययोरपि” इति विश्वः ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपेऽपि प्रकाशः । “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे” इति विश्वः । कुड्मले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छादने । अयौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । “नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसखड्गौ निस्त्रिंशदंशुः मृत्योश्चक्रः कराः ॥ १ ॥ आश्वारूपशालित्रीप्रार्थे पाशो बन्धनशस्त्रयोः” इति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे शेषकं दृश्यते ॥ २१७ ॥ इति शान्ताः ॥ अथ शान्तानाह ॥ सुरमत्स्यावुर्मा अनिमिषौ सः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । “पुरुषश्चात्मनि नरे पुद्गले च” इति हेमचन्द्रः । मत्स्यमचि खादति मत्स्यान् यो यकादिः स्वगः स च ध्वाङ्गः । “ध्वाङ्गस्तु काकवकयोस्तर्कुटे मिश्रुके गृहे” इति विश्वप्रकाशः । कार्पासर्वाजनिष्कासनयन्त्रं तर्कुटम् । वीरुल्लता । “कक्षो वीरुपि दोर्मले कच्छे शुष्कतृणे वने” इति हेमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽधादिरश्मा । रश्मौ किरणे । मर्दने पीडा । प्रेषः प्रेषणपीडयोरिति “प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयो-

१ सार्धेति चिन्त्यम्, शमाश्रम्यां श्लोकद्वयमप्येव दर्शनात् ॥

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्ले मृषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

व्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽप्याक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना व्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥

कर्षवार्ता करीषामिः कर्षूः कुल्याभिधायिनि ॥ २२१ ॥

पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

रवि" इति विश्वः । अपिशब्दान्मासार्थादौ पक्षः । "पक्षो मासार्थके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो घृन्दे बले सखिसहाययोः । चुङ्गीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः" इति मेदिनी । बलकृतं शिरसो घेष्टनं शिरो-
वेष्टः । किरीटं मुकुटम् । "उष्णीषं लक्षणान्तरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यात्" इति
हंसः ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्लो वृषणः । मृषिके उन्दुरे सुकृते धर्मे ।
"वृषो गव्यानुधर्मयोः । पुंराशिभेदयोः शृङ्गा वासके शुक्लेऽपि च । भेष्टे
स्यादुत्तरस्ये च" इति हंसः । व्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं
शरीणां घृतोपकरणानां फलकं पीठिका । "नाऽऽकर्षो व्यूत इन्द्रिये । पाशे
शारिकले चैव कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्" इति मेदिनी ।
इन्द्रियेऽर्थं जीवम् । "अर्थं सौवर्चले तुल्ये हृषीके" इति हंसः । "अक्षो ज्ञातार्थ-
शक्यव्यवहारेषु पाशके । रुद्राद्येन्द्राद्ययोः सर्वे विमीतकतरापि । चक्रे कर्षे
पुमान्" इति मेदिनी । व्यूताङ्गादौ पुंसि ॥ २२० ॥ व्यूताङ्गे पाशके । कर्षे
मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे विमीतके । वार्ता जीविका । करीषामिः
शुष्कगोमयानलः । "करीषामिः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च श्रियाम् ।" कुल्या
नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुम्भावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरु-
षम् । "पौरुषं पुरुषस्य स्याज्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने
स्वमिषेयवत्" इति मेदिनी । चकाराद्भरलेऽपि निषम् । उपादाने उत्कोचेऽ-
प्यामिषम् । "आमिषं पुमर्पुमकम् । भोग्यवस्तुनि भोग्येऽप्युत्कोचे पललेऽपि
च" इति मेदिनी । पापेऽपि किल्मिषं "रोगेऽपि च" ॥ २२२ ॥ वृष्टौ मेघवर्षणं ।
लोहं धने लोहपानुर्वन्मुनीषमण्यानि भाग्यादिगण्डे । वग्गोऽन्दे वर्षावृष्टः ।

स्याद्दृष्टौ लोकधातुंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना मृतिः ॥ २२३ ॥

त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽप्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिकणे ॥ २२४ ॥

इति पान्ताः ॥ रविश्चेतच्छदो हंसो सूर्यवद्भी विभावसू ॥

वत्सो तर्णकवपौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवोकसः ॥ २२५ ॥

शृङ्गारादौ विपे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णधरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

स्याद् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रधानं स्यात् । “प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति
हंसादीक्षणं नृत्यं च” इति वृथगपि । अर्थना यात्रा । मृतिर्वैतनम् । “मिथि-
नवस्तुनि च भिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिद्युद्धात्कान्ता । “वापि कर्षा गिरि र्ही”
इति रमणः । परे पश्यमाणास्तयः शब्दरारिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । वाग्व्ये
माकृत्ये । निकृष्टेऽधमे । परशुगमोऽपि न्यक्षः । “न्यक्षः परशुगमे स्याद् न्यक्षः
कात्स्न्यनिकृष्टयोः” इति कोशान्तराद् । “नियतानि अधाणि हर्षिकाणि यस्मिन्
न्यक्षः” । प्रत्यक्षे माधात्ममिते अधिकृते नियुक्तेऽप्यक्षः । “अधिकृतान्य-
क्षाप्यस्याप्यक्षः” । अप्रेम्णि रंदाभावे । अपिपणे अमरणे ॥ २२४ ॥ इति
पान्ताः ॥ अथ पान्तानाह ॥ श्वेतच्छदो विदग्धमेदः । “हंसः स्वाग्मानर्मा-
कणि । निर्लोभनृपदिष्णर्वेषमाग्न्यमग्नौरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीरभर-
दन्तरं” इति मेदिनी । तर्णको गोवन्मः । “वन्मः पुत्रादिष्वर्थयोः । तर्णके
नोरणि स्त्रीष्वम्” इति मेदिनी । सारङ्गाधालकाः । देवा अपि दिवावसः ।
“दिवोकश्च दिवाकाश्च पुंसि देवे च पानके” इति द्विरूपकोशः ॥ २२५ ॥
शृङ्गारादौ शृङ्गारार्थकगुणादौ नवविधे । विपे मन्त्रे । वीर्ये संज्ञामि । गुणे
स्याद्व्यवसायः । रागे द्रवे रसोऽप्यक्षः स्यात् । यथा रागे । रसिको वृक्षः । “रसो
गन्धश्च जले । शृङ्गारो विपे वीर्ये निज्जरादौ द्रवगणयोः । देहाधुप्रभेदे च
पादस्यादयोः पुमान्” इति मेदिनी । उत्तमधातुमध्वनि मान्द्वय वर्णधरे
कर्णाभग्नविधे शेखरे शिरोधुषण च वनेन ॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अहो
वमरः धनग्वयोश्चु वीर्यम् । “वगुनो देवभेदादिमादौचववगजम्” । वीर्ये

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने घने वसु ॥

विष्णो च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥

लालसे प्रार्थनोत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥

प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यो रोदसी च ते ॥ २२८ ॥

ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥

पापापराधयोरागः खगवाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥

तेजःपुरीषयोर्वचो महस्तूत्सवतेजसोः ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३० ॥

वृद्धास्ये श्वात्तरस्ते मधुरे त्रिषु" इति मेदिनी । चकारादिरिञोऽपि
 वेधाः । "वेधा धान्त्रविष्णुषु" इति हेमः । हितस्याशंसा हिताशंसा । अहं
 मनेह दंष्ट्रा च तपोरात्रीरिति सान्तं नाम वर्तते । "तत्त्रिषाम्" । "आशीर्-
 रगदंष्ट्रायां त्रिषणास्याभिलाषयोः" इति कौशान्तरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना यात्रा
 आंगुर्यमपुक्तता । उभे लालसे । तृष्णातिरेके च लालसा । "लालसा-
 र्गुर्यवृष्णातिरेकयात्रायां च द्वयोः" इति मेदिनी । चन्द्राद्वधेऽपि हिंसा ।
 आदिना इतिनाशादिकर्म । अथा बहवा । जनन्यामपि प्रमूः । "प्रसूरश्चा-
 जनन्योश्च कन्दलीरीकयोः त्रिषाम्" इति मेदिनी । रोदसी रोदसी इति सान्त-
 दिवचनान्ते स्नानामिकपोक्तया भूमिपार्या दे अप्यूच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्मि ।
 यदुक्तम् । "गोदस रोदसी चापि दिवि भूमा पृथक् पृथक् । गहप्रयोग-
 ऽन्यत्रयो गोदस्यापि गोदसी" इति । गोदसीत्यव्ययमप्यस्मि । यदुक्तम् ।
 "घातादिप्यां गोदसी गोदसी गोदसीति च" इति ॥ २२८ ॥ ज्वालायां
 भासि च दीप्ता अग्निः । मादित्रये ज्योतिः । मं नद्यत्रम् । द्योतः प्रकाशः ।
 इतिः कर्त्तृनिष्ठामव्ययमागः । "अगो दिवाक्रे च ज्योतिः पुंगि" । आगः
 कर्त्तृजगत्तं च । "आगः आदेनोपदये मन्त्रा" इति हेमः । आदिना पौषतादि-
 वरः ॥ २२९ ॥ पूर्णं ग्रहम् "वर्षां नष्टमकं ऋषे शिष्टायामपि तेजसि ।
 इति चन्द्रश्च मनसि" इति मेदिनी । उन्मत्ते तेजसि च मदः । "गुणे
 रुचरे" । रजः पृथे आनेने च "रजःपरागयोश्च रजः । अदन्तो-
 ऽवचन । "रजोऽयं रजमा मापि र्जापुष्पगुणधृतिषु" इत्यत्रयः । राहादि-
 त्रं च नरः । "कने शोके च" ॥ २३० ॥ वने नागस्यादिभूमे । अग्निना

छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥

सहो बलं सहा मार्गो नमः स्वं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥

ओकः सद्भाश्रयश्चोकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽप्यतस्त्रिषु ॥

विद्वान् विदंश्च वीभत्सो हिंसेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुवाढयोः ॥ २३४ ॥

इति सान्ताः ॥ दलेऽपि बह्वं निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च स्वंराचाराभिलाषयोः” इति मेदिनी । कृच्छ्रं सान्तपनादिग्रन्थम् । आदिना चान्द्रायणादि । तपो लोकान्तरेऽपि च । “धर्मे च तपः” । बले सहः ह्रीवम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः” इति कौशान्तरम् । स्वमाकाशः । तत्र नमः ह्रीवे । श्रावणे पुंसि । “नमो म्योत्रि नमो घ्राणे विसतन्तां पतद्बहे । प्राष्टुषि श्रावणे” इति हेमः ॥ २३१ ॥ सच गृहम् । ओकः अदन्तोऽप्ययम् । “ओक उचः क” इति निपातनात् । आश्रय आश्रयमाश्रयम् । “ओकस्त्वाश्रयमाश्रे स्यात्” इति हेमः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । “अवष्टम्भे बले धातुतेजसि” इति हेमः । इन्द्रियनदीवेगयोः स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिवचतुष्के तेजः । “तेजस्त्वित्तेवसोर्वले । नवनीते प्रभावेऽग्नी” इति हेमः । अतः परे सान्तसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विद्वान् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि विद्वान् । “विद्वानात्मविदि प्राप्ते पण्डिते चामिधेयवत्” इति विश्वः । हिंसे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसमेदेऽपि वीभत्सः । “वीभत्सो विकृते क्रूरे रमे पार्थे धृणात्मनि” इति हेमः ॥ २३३ ॥ अमी बह्यमाणा ज्यायआदयः साधीयः पर्यन्ताः सान्ता वृद्धादीनां वाढपर्यन्तानां अनिशये श्रेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च ज्यायान् । अतिशयितयोर्गुवाल्पयोः कनीयान् । उर्य्यवान् परः श्रेष्ठस्योरतिशयितयोर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं वाढं साधीयः । अतिशयनेऽर्थे इष्टर्षीयमुन्म्यो इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सान्ताः । अथ हान्तानाह ॥ दले पद्ये अपिशब्दात्पिच्छेऽपि बह्वम् । “बह्वं तर्गे परीवारं कलापे” इति हेमः । निर्वन्धादयो ग्रहाः । निर्वन्ध आग्रहविशेषः उपगम्य-

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकुत्सेपदर्थे कु धिक् निर्मर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ सरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यते । “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये” इति मेदिनी । सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकल्पसे । “आः सरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि” इति कोशान्तरम् । पापाद्यर्थग्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुर्म । कुत्सायां यथा । कापधः । ईपदर्थे यथा । कवोष्णम् । “कु पापीयसि कुत्सायामीपदर्थे निवारणे” इति हेमः । “कु कुत्सायां निवारणे” इति विश्वः । अपकारशब्दं भयोत्पादनं निर्मर्त्सनम् । दोषाल्लयनमात्रं निन्दा । निर्मर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडना-
हमनध्ययनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगतमित्रं पुरुषम् ॥ २३९ ॥
अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । मिशामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परि-
मापा च संज्ञापरिमाणम् । मिलितानामन्यप इतरेतरयोगः । यथा धवध
खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्थानेकसंस्कृतिमन्वयः समुच्चयः ।
तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजसेति । “च पादपूरणे पश्चान्तरे हेतौ विनिधये”
इति त्रिकाण्डशेषः । आशीराशीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूयात् ।
क्षेमे निरुपद्रवं यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते ।
आदिना “स्वस्ति स्वान्मङ्गले पुण्येऽप्याश्रयायामपि क्वचित्” इति मेदिनी ।
प्रकर्षे अति यथा । अत्युच्चयो विष्णुः । “अति प्रकर्षे लङ्घने भृष्टे
स्तुतावसेप्रतिषेपेऽपि” इति हेमः । अतिवर्लं चलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश-
वितर्कयोः स्वि । प्रभ्रे यथा । किं स्विदुश्लमसि । वितर्कां नानापक्षवि-
मर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोरादौस्तिच्छिन्नस । “स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकुत्सेपदर्थे कु धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तद् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये” इति मेदिनी । सचिसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकल्पने । “आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि” इति कौशान्तरम् । पापाधर्षत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापयः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । “कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे” इति हिमः । “कु कुत्सायां निवारणे” इति विश्वः । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निन्दा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडना-ईमनभ्यपनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाधर्षचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुपक्षिप्तत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । मिश्रामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परि-माणा च संज्ञापरिमाणम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धयध रुदिरश्च धवरुदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्थानेकसंज्ञकसिद्धन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्येति । “च पादपूरणे पञ्चान्तरे हेतो विनिधये” इति त्रिकाण्डशेषः । आशीरार्शीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूगाव् । क्षेमे निरुपद्रवे यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्नानमधुते । आदिना “स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याद्यंसायामपि क्वचित्” इति मेदिनी । प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । “अति प्रकर्षे लङ्घने मृशे स्तुतायसंप्रतिक्षेपेऽपि” इति हिमः । अतिविलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश-वितर्कयोः स्वित् । प्रभ्रे यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्के नानापक्षवि-मर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्तिच्छिद्यस्य । “स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च

पठ्याश्छाया वहूनां चेद्विच्छायं संहतो सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुप्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकन्योशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इच्छुच्छायम् । वहूनामिति किम् । कुञ्ज-
छाया कुञ्जछायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतो समूहविषये समाशब्दः
ह्रीवे । अत्रापि पठ्या इत्यनुवर्तते । यथा । दासीनां सभा दासीसभम् ।
स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृह-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा
अराजकात् राजशब्दवर्जितात् राजा मनुप्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात्
अमनुप्यार्थात् रक्षत्रादिशब्दात्पृथगन्तात्परा चेत् ह्रीवे । शाला गृहं अर्थोऽ-
भिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रधु-
सभम् । अमनुप्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राज-
सभा । “राजपर्यायग्रहणाग्नेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविज्ञेयोऽयम्” । पठ्या
इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्या सा चासौ
सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुप्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां
शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण शीघ्रमुदाहरणानी-
त्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरं तु शालासंहति-
साधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने
उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः ह्रीवे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्यु-
पज्ञा । को प्रज्ञा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रज्ञा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः ।
प्रज्ञापतिना प्रथमं शृण्वान्तेनादावुपज्ञाता प्रज्ञेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देव-
दत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । शृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामा-
न्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे ह्रीवत्वामावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रयः ।
अत्रापि पठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये पृथगन्तात्परा कन्या ह्रीवे ।
सौशर्माणां कन्या सौशमिकन्यम् । उशीनरादन्यत्र दाधिकन्या । नामसु इति किम् ।
वीरपकन्या ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुषन्धो यस्य स चित् । नथ गय कथ चिच

भावे नणकचिद्वचोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोदके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मं योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतो कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्योऽन्ये ये त्व्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते
 णीषे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । भुक्तम् ।
 नणकचिद्वचोऽन्य इति किम् । प्रश्नः न्यादः आसूत्यः । वेषधुः । नणकेति घञ
 उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतो पैरी । समूहार्थे
 यथा । भिक्षार्णां समूहो भैक्षम् । गार्भिजम् । आपगवकम् । काकमित्यादि ।
 भावे अदन्ता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा ।
 शौल्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । र्चायम् । तत्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्य-
 सुदिनाभ्यां परो विहितसमाप्तान्तोऽहन्शब्दः णीषे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः
 णीषतेष्टेति धातुकेनेत्यर्थः । अद्वाहान्ता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम् । पुण्याहम् ।
 सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेद-
 कानि विशेषणानि णीषे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मन्दं
 पथति । गुरुं तिष्ठन्ति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं
 यथा । रम्यं स्यः । गुरुदं प्रातः । अयं कानिचित्कण्ठरवेणाह । उपर्यं सामभेदः ।
 तोटकं वृक्षभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा । कदल्याः
 फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्हम् । गृहस्थूणं गृहस्तम्भः । तिरीटं वेषनम् ।
 शिरोभूषणमिति केचित् । मर्मं सन्धिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् ।
 “योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ राजसू-
 यवाजपेये यागभेदा । “राज्ञा लतात्मकः सोमः श्रूयतेऽथ राजसूयम् । वाजं
 पैरी गुरा पेयमथ वाजपेयम्” । कवेः कृतां वर्तमानं गद्यं पद्यसमूहः । पद्यं
 श्लोकः । “पद्यं श्लोके शुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता” इति मेदिनी । कवेः
 कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्यतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । “माणिक्ये
 मणिपुराख्ये नगरे भवं माणिक्यम्” । माण्यं पदार्थविशृतिः । “गृत्राद्यो
 वर्ण्यते यत्र धारयः मृत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
 विदुः” इति । सिन्दूरं रक्तचूर्णभेदः । “सिन्दूरस्तस्मिन्ने स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालवाहिकम् ॥

इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुन्नपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्जुदः ॥

मिन्दूरी रोचना रक्तपेल्लिका घातकीषु च” इति विश्वप्रकाशः । चीरं पत्त-
मेदः । “चीरी शिञ्जरां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालेखनमेदयोः”
इति मेदिनी । चीवरं मुनिवासः । “शाक्यमिधुप्रावरणमिति तुभूतिः” ।
पिञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनागारम् । “पिञ्जरोऽध्वान्तरे पीते ह्रीवं स्वर्णं च पीतकं”
इति कोशान्तरम् । पञ्जरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् ।
हरितालं घातुमेदः । “हरितालं घातुमेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः” इति मेदिनी ।
विदलं पंशदलकृतपात्रमेदः । स्थालं माण्डमेदः । वाहिकं कुङ्कुमादि ।
“वाहकमिति च वाहयमित्यपि । पटुदेशे भवं वाहवम्” ॥ इति नपुंसक-
संग्रहः ॥ अथ चिकित्सपर्यन्ताः पुंसि ह्रीवे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः ।
यथा शङ्खपर्वा निधिवाचकां पुंसि । कम्पुनलिनवाचिनां तु पुमपुंसकयोः ।
तथाऽन्यत्पदशब्दोऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाज्जिन्नमेव पुमपुंसकयो-
रित्यर्थः । श्रुचोऽर्धमर्धचर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । “पिण्याकोऽस्त्री
तिलकल्के हिङ्गुवाटीकसिद्धक” इति मेदिनी । कण्टकं रोमहर्षादि । “कण्टकः
क्षुद्रशर्पा वा कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमाश्चे च दुमाश्चे च कण्टको मस्कोऽपि
च” इति विश्वप्रकाशः । “कण्टको न शिषां क्षुद्रशर्पा मत्स्यादिकीकमे ।
नैयोगिकादिदोषोक्ता स्याद्रोमाश्चदुमाश्चयोः” इति मेदिनी ॥ ३२ ॥
मोदकं मक्ष्यमेदः । “मोदकाः राघमेदेऽस्त्री हर्षके पुनलन्यवत्” इति
मेदिनी । “मोदको हर्षके राघवे” इति हेमः । तण्डकः उपतापरिशेषः ।
“तण्डकः मञ्जने फेने समामप्रापवाचि च । गृहदास्तुत्कन्धमायावदुल्ले-
खनि” इति मेदिनी । दण्डक इत्यपि । टण्डोऽम्भदारणः । “टण्डो नीलक-
रित्येव मनित्रे टण्डनेऽग्नियाम् । जह्वायां स्त्री पुमान्कोपे कोशागिप्रावदा-
र्ये” इति मेदिनी । शाटकः पटमेदः कर्पटं स्थानमेदः पशुमेदो वा ।
मर्कटमित्यपि । “वर्षकयो मर्कटामो नगरे पैकजः स्मृतम् ॥ मिधे तु मर्क-
तान्न नर्तागिगिमाश्चयम्” इति । अर्जुदं मण्ड्यामेदः । पातकं मग्नहत्यादि ।
उभोग उम्भहः । चर्कः वैद्यशास्त्रमेदः । “चर्कमित्यपि पाटमय स्मृत-

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥
 कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥
 संगमं शतमानार्भक्षम्वलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
 कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥
 यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिकसो ॥ ३५ ॥
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥
 इति पुत्रपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

पलम्” । तमालो वृक्षभेदः । “तमालसिलके रात्रे वापिच्छे वरणद्रुमे” इति मेदिनी । आमलको घात्रीफलम् । नडोऽन्तर्विवरं तुणभेदश्च ॥ ३३ ॥
 कुष्ठं रोगभेदः । “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” इति मेदिनी । “कुष्ठं भेषजरोगयोः” इति हंसः । मुण्डं शिरः । शीघ्रं मघम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलामारभागश्च । क्वचित्पुलमिति पाठः । क्वचित् शस्तमपि । क्ष्वेडितं क्षीरकृतसिहनादः । क्षेमं कुशलम् । “क्षेमोऽस्त्री लम्परधणे । चण्डार्या ना द्रुमे न स्त्री काल्या-
 यन्यां तु योपिति” इति मेदिनी । मोधेऽपि क्षेमः । कुट्टिमं भित्तिभेदः । “कुट्टिमोऽस्त्री निषद्धा भूः” इति कोशान्तरम् । “परगर्भं दीति स्थातायाः” । संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्भ अक्षिगेगभेदः । द्रुम्वलं वर्णभेदः । पाथेयं च । “घृषलोऽस्त्री सम्बलवत्फलपाथेयमत्सर” इति मेदिनी । अप्ययं म्वरादिनिपातवाचकम् । “अप्ययोऽस्त्री द्रुमभेदे ना विष्णो निष्पये विपु” इति मेदिनी । ताण्डयं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रमापया कडिपार्कीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । “नार्यो कवी खलीनं कवियं वा ना सुरद्रमुलमाण्डम्” इति शोपालितः । बन्दं पश्चिनीमृलादि । “बन्दो-
 ऽस्त्री मूले गलमृते जलधरे पुमान्” इति मेदिनी । क्वचित्कमेति पाठः । कार्पासं वरयोनभेदः । “पारावारः पयोराशो पारावारं तटद्रुपम्” इति हंसः । युगन्धरं वृक्षम् । यूपं यज्ञाद्भेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं “पाठापनं मृग-
 शाला वा” । पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मण्ड इति प्रसिद्धम् । “हृष्टामल-
 कयूपस्तु ग्राही पिषकः दितः” इत्युक्ते बेषके । चमसचिकसौ पात्रभेदा ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्त्येव पुनर्पुंगवाधिकारे इति यावद् । “घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिविरक्तं तन् वैदिकम् । वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्र-

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःपदपदोरगाः ॥

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ॥

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिञ् वुञ् ॥

स्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तु
शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्रपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यान्ता
अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औप-
गवः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वंदेहः वंदेही । गार्ग्यः गार्गी । द्विचतुःप-
दपदोरगाः द्विपदचतुष्पदपदपदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुं-
सयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मातुषी स्त्री ।
ग्राहणः ग्राहणी । “शूद्रः शूद्रा अजादित्वाद्याम्” । चतुष्पदभेदो यथा ।
मृगः मृगी । हयः हयी । पदपदभेदो यथा । मृत्रः मृत्री । उरगभेदो यथा ।
उरगः उरगी । नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुमानानि स्त्रीपुं-
सयोः । यथा । इन्द्रः । इन्द्राणी । मातुर्भाता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली ।
पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री ।
मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां ॥ मल्लिका ॥ ३७ ॥
ऊर्मिस्तारङ्गः मुनिरिति पाठः । “मुनिर्यतीहुदीपुदपिलायागस्तिकिशुके” इति
विश्वप्रकाशः । वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्व-
क्षत्रम् । “वर्णकश्चन्दनम् । विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्रपुंसकम्” इति रसमः ।
“वर्णकधारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नित्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे
काञ्चनस्य च” इति मेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति प्रसिद्धः ।
मनुः स्वापम्भवादिः मन्त्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः ।
कर्कन्धूर्यदरी । यष्टिः लघुडः । काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः ।
कटी देहावयवः । कुटी ग्रहकोष्टकः । अत्र मूषा नाकारान्तः ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुं-
समंग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः प्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च
कचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तने । तत्र प्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यं
औचित्यं च । मित्रस्य कर्म मन्त्रं मन्त्री वा । एवं सामग्र्यं सामग्री वा । आर्हन्त्यं

ओचित्यमोचिती मेत्री मेत्र्यं वुत्र प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

पष्ठपन्तप्रापपदाः सेनाछायाशालामुरानिशाः ॥

स्यादा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥

त्रिखट्वं च त्रिखट्ठी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

त्रिपु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥

इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

आहन्ती" । धुम्प्रत्ययस्तु परमैपुनिकादिषुन् । इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिधु-
नस्य मावः कर्म वा मपुनिका मपुनकं च । मनोष्ठादित्वाद्भुज् ॥ ३९ ॥
तत्पुरुषे पष्ठपन्तं पष्ठीविमलपन्तं प्रापपदं यासां ताः पष्ठपन्तप्रापपदाः सेनायाः
ग्नियों ह्रीवे च स्मृः । उदाहरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पाश्रमे-
नापि । इतर इति । एवमन्यप्राप्पुदाहर्तव्यमित्यर्थः । ययमुरं ययमुरा ।
कुट्यस्य छाया कुट्यच्छायं कुट्यच्छाया वा । पष्ठीयधुवचनान्तप्रापपदा
पेच्छाया ह्रीव एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च
द्विगुप्तमामः पुंसि न स्यात् । किन्तु स्त्रीनपुंसकयोः । अन्नन्तोत्तरपदस्य
योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आवन्तान्तपदसुदाहरति । त्रिखट्वमिति ।
वित्तः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्ठी च । अन्नन्तोत्तरपदो यथा ।
अपलक्षणाः समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तस्यन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः
॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमान्तास्त्रिपु त्रिलिङ्गाः ।
पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमग्रे त्रिप्पिति मेदिनी । "पात्रं तु हूलयोर्मध्ये
पर्णे नृपतिमग्निणि । योभ्यमाजनयोर्ब्रह्माण्डे नाट्यानुकर्तृति" इति ह्रस्वः । "वाटः
पथि कृता वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोपानकट्योः" इति ह्रस्वः ।
कुवलं बदरीफलम् । "कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले । कुङ्कुले
मुक्तेर पुंसि न द्वयोर्नरत्वान्तरं" इति मेदिनी ॥ इति त्रिलिङ्गशेषः ॥
द्वन्द्वकत्वस्याप्यर्थाभावस्य च लिङ् प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने
इतरेतराभ्यां द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमप्रिमपदस्य लिङ् तदेव लिङ्
स्यात् तत्र परवह्निङ् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिमयम् । तत्र द्वन्द्वे यथा ।

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्बन्धे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्यान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

कुतुदमपूर्वाविभे । मयूरीकुतुदाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाज्जीतिः सर्पमीतिः । सर्पमयम् । वाच्यधः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुष-
लिङ्गसापवादमाह । अर्थेति । अर्यान्तशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्य-
लिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः गृध्रः । द्विजार्थो यवायूः ।
द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति
पार्त्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । “परं विशेष्यमुपग-
च्छन्तीत्यर्थः” । तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामतिमालो हरः ।
अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवपुष्टः कोकिलया
अरकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यं इत्यलंकुमारिरयम् । अलंकुमा-
रिरयम् अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका री ।
प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । पञ्च-
कपालः पुनोऽष्टाशः । पञ्चकपालं हरिः । संख्याशब्दाः सर्वनाममंशकालदन्त-
काय परलिङ्गमात्रः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ
पुमांसा । द्वे गिर्या कृते च । “त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि
कृतानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि” । पदमंशकान्वक्ष्यति । विशल्या-
दीनां लिङ्गं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकमग्रे । सर्वनाम
यथा । मरौ देशः । मरौ नदी । मरौ जलम् । एवं परः पुमान् । “संख्या-
न्दधो यथा । ऊनप्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि” । मरेनामान्नरो यथा ।
परममरः । परममरौ । परममरम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्वदि-
ङ्माह । तदुदाहरणं व्यवमधेयम् । यथा । वृदा भार्या यस्य स वृदमार्यः ।
वदृपनः । वदृपना । “वदृपनमित्यादि” । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दधि-
वन्माः वृन्माश्च दिशोऽग्निरादौ दिक् दधिवत्पूर्वा । दिङ्नामान्यन्तगात्रे
इत्यनेनैव वदृर्जीहः । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिनिर्देशो
देव चर्त्तितः वदृपनाश्च धर्मिन्द्रिमात्रः । गुणयोगेन यथा । गन्धवर्ती पृथ्वी ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

पदसंज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

गन्धवानश्मा । गन्धवत्कुसुमम् । द्रव्ययोगेन यथा । दण्डिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । शुण्डद्रव्यक्रियायोगोपाचयः परगामिन इति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्यप्रत्ययाः परोपगाः । यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तुं कलत्रम् । असंज्ञायां किम् । प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या मक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वसतीति वास्तव्योऽयम् । वास्तव्या सा । वालव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । मावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्वितप्रत्ययान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा कुसुम्भेन रक्ता दाटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भे वासः । तेन रक्तः रागादित्यष्ट । रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मधुराया आगतो माधुरोऽयम् । इयं माधुरी । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद्वामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ पदसंज्ञकाः पान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गा समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुष्वनान्ताधेत्यर्थः । यथा । पडिमे । पडिमाः । पडिमानि । पञ्चभिरेताभिः । कतिपुमांसः । कति स्त्रियाः । कति पुलानि । युष्मदसञ्छब्दः तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां पुमांसा । आवां स्त्रियां । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्यासी भवति । घटो भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्यः दाराः । उच्यः स्त्री । उच्यः कलत्रम् । उच्यः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिपेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कृष्णममरोपान्ता इति प्रागुक्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषदस्य ननोत्तरश्लोकेन स्त्रीपुंसविधिनिर्धेयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषोऽयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् अभिधा-

इत्यमरसिंहकृतो नामलिङ्गानुशासने ॥
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

नादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यदा बहुं
शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्भिन्नं
भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिम्वप्रत्ययान्वानां
भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामग्नित
कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनाना तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गमनूतो
अङ्गः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इन्द्रधनुः कायकृन्वा
शली शक्तदायनः । पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥ ॥ भान्त
मरविषेके महेश्वरेण विरचित इत्यं सामान्यकाण्ड एषोऽन्तिमः समाप्तः ॥
॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण सूक्तसंख्या.

वर्गः	वर्गनाम्नः	मूलश्लोकाः	श्लोकश्लोकाः
१	विशेषलिङ्गवर्गः	११२४	•
२	संक्षेपवर्गः	४३	•
३	न्यायवर्गः	२५५१	५१
४	खण्डवर्गः	२३	•
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	४६	•

मूलश्लोकाः
४६०
५१
४६१

सटीकामरकोशस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण

अब्जानुक्रमणिका.

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अथर्व.....	२६६	६२	अथर्व	२५८	२६	अनामय	१४३	५०
अथादित	३०४	७७	अथोमुक्त	१५९	११०	अनामिका	१५१	८२
अत्रि	२०	२०	अथोमुक्त	५	२१	अनायासहृत	२३३	२४
अथ.....	३४५	२४६	अथोमुक्त	५०	१	अनारत	१४	६२
अथो	३४५	२४६	अथोमुक्त	२६०	३३	अनार्यतिष्ठ	११२	१३३
अद्भ्य	२६३	६३	अथोरण	१९४	५९	अनाहत	१०८	१३३
अद्भ्यन्	२८२	२२	अध्यक्ष	१८३	६	अनिमित्त	३३०	२३८
अदितिवन्द्य	३	८	अध्यक्ष	३३९	२२४	अनिरुद्ध	०	२८
अदत्त	१४६	६३	अध्यक्षसाध	४८	२९	अनिल	३	७६
अदृष्ट	१८७	३०	अध्यक्ष	३३९	१४४	अनिल	३३	४५
अदृष्टि	५०	३०	अध्यक्षक	१९०	७	अनित्य	३४	४०
अद्वा	३५२	१२	अद्याहार	३०	३	अनीक	८३५	४८
अद्भुत	४५	३०	अद्भुत	१३२	७	अनीक	१२०५	३०५
अद्भुत	४५	३९	अद्भुत	१०३	३२	अनीक	३८३	४
अद्भुत	२५०	२०	अद्भुत	१८४	१०	अनीक	१५८	४८
अद्भुत	३५५	२०	अद्भुत	७१	१५	अनीक	२०५	४८
अद्भुत	७७	१	अद्भुत	१८४	१०	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	३२०	१६३	अद्भुत	१८४	१०	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	४	१५	अद्भुत	१६९	११	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	३३९	१४४	अद्भुत	१००	१०	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	३६५	५४	अद्भुत	३९	२३	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	२३०	५	अद्भुत	६	२९	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	१५३	२०	अद्भुत	५८	१२	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	१३०	१८८	अद्भुत	२२५	६०	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	३५५	२१	अद्भुत	२००	४९	अनीक	३४३	४८
अद्भुत	५०	१	अद्भुत	१५	१	अनीक	३४३	४८
अर्धमार्ग	१००	८८	अद्भुत	५३	३	अनीक	३४३	४८
अधिकारि	२५५	११	अद्भुत	३०५	८१	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१९५	६३	अद्भुत	६३	७	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१८०	३१	अद्भुत	१००	३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१८३	६	अद्भुत	१०५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२६२	४२	अद्भुत	११०	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	७९	०	अद्भुत	११५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२५४	११	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१९५	६३	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२५४	११	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	७६	१८	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१९४	१३४	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१३२	७	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२३०	२९	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	३३४	१२५	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२५६	१६	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	२५८	२६	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	१८०	३	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८
अधिकार	३३५	३३	अद्भुत	३३५	३३	अनीक	३४३	४८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्द्धना	२०९	६	अर्द्धशर	२१०	३१	अवतमस . . .	५१	३
अर्द्धनि	२१४	१९	अर्द्ध	{ २१० २५१		अवतोहा	२१७	६९
अर्द्धित	२०४	९०	अर्द्ध	{ २५२ ११		अवर्द्धना	२४८	४०
अर्ध	{ १८ १६		अर्द्ध	{ ९८ ८१		अवदात	{ ३३ १३	
अर्धचन्द्रा	{ १८ १६		अर्द्ध	{ २४३ २२		अवदाय	{ ३०५ ८०	
अर्धमास	१०४	१०९	अर्द्धवात	६१	२९	अवदाय	२०८	३
अर्धमास	५८	१४	अर्द्धास	२४३	१८	अवदाह	११०	१६५
अर्धमास	६४	६	अर्द्धात	२१०	३०	अवधारण	२१२	१२
अर्धच	२००	३२	अर्द्धानु	११५	१५६	अवधीर्ण	२०२	८९
अर्धद्वार	१५०	१०६	अर्द्धानु	११५	१५६	अवध	२६५	५४
अर्धद्विक	१६०	११९	अर्द्ध	{ १२२ १४		अवधारण	३२७	१०३
अर्द्ध	{ ३१४ ३००		अर्द्ध	{ १२० २९		अवधि	३०९	९९
अर्द्ध	{ ३०० २३		अर्द्ध	{ ३२२ १९०		अवध्व	३९	२०
अर्द्ध	१२९	३८	अर्द्ध	१५४	९२	अवध्वला	२०३	९४
अर्द्ध	३०१	३४	अर्द्ध	२१०	३१	अवध	२०८	४
अर्द्ध	{ २०८ ३२०		अर्द्ध	१२०	३९	अवनत	२६८	७०
अर्द्ध	{ ३२० १४६		अर्द्ध	७५	१२	अवनाट	१४२	४५
अर्द्धमन्	२३	२८	अर्द्ध	१५४	९२	अवनाय	२८३	२७
अर्द्धा	१३४	१४	अर्द्ध	२८९	१२	अवनि	६७	३
अर्द्धाणी	१३४	१४	अर्द्ध	२१०	३१	अवनी	६७	३
अर्द्धा	१३४	१५	अर्द्ध	२६६	६१	अवभित्तसोम	२१९	३९
अर्द्धा	२६५	५४	अर्द्ध	१४३	४८	अवभ्य	८१	६
अर्द्धा	१९०	४४	अर्द्ध	११०	१३६	अवभ्य	१०२	२०
अर्द्धा	{ ५६ ३५३		अर्द्ध	६३	२८	अवभट	१४२	४५
अर्द्धा	१४४	५४	अर्द्ध	२६६	६२	अवभ	२६५	५४
अर्द्धा	१४६	५९	अर्द्ध	७६	१८	अवभत	२७५	१०६
अर्द्धा	११५	१५०	अर्द्ध	१०९	५४	अवभर्	२०६	१०९
अर्द्धा	१४३	५९	अर्द्ध	२६१	३९	अवभानना	४६	२६
अर्द्धा	१०४	३५	अर्द्ध	८१	७	अवमानित	२०५	१०६
अर्द्धा	२०४	१०१	अर्द्ध	२२२	७१	अवयव	१४८	७०
अर्द्धा	२३६	१०३	अर्द्ध	२०५	१०६	अवय	१८९	४०
अर्द्धा	२४३	३२	अर्द्ध	२०६	१०८	अवय	१८९	४०
अर्द्धा	१५५	९६	अर्द्ध	{ २०३ ९३		अवय	१४१	४३
अर्द्धा	१५	७४	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	२८५	३८
अर्द्धा	१६१	१२५	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	२३८	१
अर्द्धा	५३	३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	२०३	९४
अर्द्धा	५३	५	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	७५	१२
अर्द्धा	५३	५	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	७५	११
अर्द्धा	{ १५६ १५९		अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	८२	११
अर्द्धा	{ १५९ २९		अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	३०	१३
अर्द्धा	१५६	१००	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	३३	१३
अर्द्धा	२५६	१८	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	१५१	७९
अर्द्धा	१५६	१०३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	३३०	१०३
अर्द्धा	१५६	१००	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	१०१	९५
अर्द्धा	१५६	१०३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	१८६	२५
अर्द्धा	१५६	१०३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	३००	८८
अर्द्धा	१५६	१०३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	३५३	१६
अर्द्धा	१५६	१०३	अर्द्ध	{ ३०५ ७८		अवय	१९	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अदिभुजिक ...	५३	१३	अगार . . .	७३	५
अदिभय	१८०	१०	आगू	३३	५
अदिभुज	२५७	१०	आगीम	१००	१०
अदेह	१०२	१०३	आमहायनिक . . .	२६	१७
अदो	३५३	९	आमहायनी . . .	२०	२३
अदोरात्र	२५	१२	आह	३४२	२३८
अद्वय	३४९	२	आहिक	४५	१३
			आहिरत	२०	२४
आ			आचमन	१७४	३६
			आचाम	२२२	४९
आ (आ)	२४३	२३२	आचार्य	१३०	७
आ	३५३	१३	आचार्य	१३४	१४
आकल्पित	२०३	८०	आचार्यी	१३४	१५
आकृ	७९	७	आकृत	२३२	८०
आकृ	३३८	२२०	आकृत	१८	१३
आकृत	१५६	२९	आकृत	१५९	१३५
आकार	{ २८० १५		आकृतिक	४९	३४
	{ ३२३ १३२		आकृतिक	२४४	३३
आकारमुक्ति	४९	३४	आकृत	२२९	७०
आकारमा	३६	८	आकृत	१५०	४४
आकार	१५	२	आकृत	२०६	१०६
आकीर्ति	२०३	८५	आकृत	३२५	३२
आकृत	२६८	७२	आकृत	२०९	१
आकृति	३९३	१६३	आकृत	५४	३
आकृत	३५७	९०	आकृत	१८६	२६
आकृति	८०	३	आकृत	२२३	५२
आकृत	३८	१५	आकृत	१२५	२५
आकृत	२०८	६	आकृत	१२५	२५
आकृत	३८	१५	आकृत	३०६	१०८
आकृत	३८	१५	आकृत	३२५	१६०
आकृत	२६३	४३	आकृत	१२५	२५
आकृति	८०	३३	आकृत	१२५	२५
आकृत	३०	३३	आकृत	२३२	८८
आकृति	८६	२९	आकृत	२३३	१०
आकृति	८६	२९	आकृत	१०९	१३०
आकृत	१०	४०	आकृत	३५९	७
आकृत	१२२	१३	आकृत	२५४	१०
आकृत	१२०	६	आकृत	२६५	५४
आकृत	२४४	२३	आकृत	२३०	७
आकृत	८६	२९	आकृत	२८९	३०
आकृत	३६	८	आकृत	३३२	१३५
आकृत	२०५	१००	आकृत	३३२	२३
आकृत	३५	५	आकृत	३३५	४३
आकृत	३०४	३४	आकृत	२६२	४४
आकृत	३०४	३४	आकृत	२६२	४४
आकृत	८०	५	आकृत	२६२	४४
आकृत	{ १८६ २६		आकृत	{ २३ ३४	
आकृत	{ ३४० २२९		आकृत	{ ३६५ २०	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एवम्	३४६	२४९	औदरिक	२५७	२१	कथर	२६५	५५
	३५१	९	औदुम्बर	२३४	९७	कचिन्	३५३	१४
	३५२	१२	औपमवक	२८६	४०	कच्छ	६९	१०
	३५३	१५	औपयिक	३८६	२४	कच्छ	१०८	१२८
	३५३	१६	औपवस	१७५	३८	कच्छप	५२	२१
यपयिक	२४६	३२	औपवस	१७५	३८	कच्छपी	३३६	१३१
ऐ			औमीय	२१०	७	कच्छ	१४४	५१
			औरधक	२२९	७७	कच्छुर	१४५	५८
देकागारिक ...	२४४	२४	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देहुद	८४	१८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	५२	९
देण	१२०	८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देणेष	१२०	८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देतिष्ठ	१६९	१२	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देन्द्रियक	२७०	७९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देरावण	१०	४९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देरावत	१०	४९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
	१६	३	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
	८८	३८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देरावती	१७	९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देखिख	१५	७३	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देकेय	१०७	१२१	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देख्य	८	३८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
देपमस्	३५४	२०	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओ			औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओकस्	३४१	२३२	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
	४३	९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओध	१२९	३९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
	२९३	९७	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओझार	३५	४	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओजरा	३४१	२३२	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओजदुप	९७	७६	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओम	१२०	६	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओम्	३२२	४८	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओम्	३५१	१२	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओप	२०९	९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओपधी	८१	६	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओपधीश	१८	१४	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
ओष्ठ	१५३	९०	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आ			औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आक्षिप्त	२२५	६०	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आक्षिती	३०३	३९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आक्षिप्त	३०३	३९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आक्षिप्त	३०३	३९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	९२
आक्षिप्त	३०३	३९	औरस	१३८	२८	कच्छुरा	१००	

पदः	पृष्ठा	श्लोकः	पदः	पृष्ठा	श्लोकः	पदः	पृष्ठा	श्लोकः
कटार	१३	१६	कनिष्ठ	{ १४१	४३	कच	१४१	६२
कन	{ १४६	६२	{ १४७	४३	कचैवि	१५१	८०	
{ १४८	४५	कनिष्ठा	१५३	८२	कचिन्	१४६	६०	
कला	{ १०३	९६	कनीनिष्ठा	१५४	९२	कचोनि	१५३	८०
{ ११९	१६	कनीयस्	१४३	४३	कचय	{ ५५	४	
कनिका	{ ९५	६६	{ १६६	६२	{ १०८	११८		
{ १५९	८	कनीयस्	{ १४३	१३४	{ ११३	१३९		
कनिका	२३४	२३	कन्या	१५९	९	कचो	{ १५५	९४
कण्टक	३००	३२	कण्ट	{ ११५	१५०	{ १३०	४०	
कण्टकपत्र	९३	६३	{ १०३	३५	कचिन्वि	८४	९३	
कण्टकशिरा	१०३	९३	कण्ट	४८	६	कच	३४१	४४९
कण्टकिल	९३	६३	कण्टराज	{ ८६	९९	कचट	५९	३३
कण्टकिलीला	२४६	३९	कण्टर	{ ८९	४३	कचटी	६०	३४
कण्ट	१५३	८८	कण्टर	६	२६	कचण्डल	१००	४६
कण्टभूषा	१५६	१०४	कण्टलि	१३३	९	कचण	१५०	४४
कण्टु	१४४	५३	कण्टली	१३३	९	कचण	५५	४
कण्टा	९९	८६	कण्टु	२३०	३०	कचण	५५	३
कण्टु	१४४	५३	कण्टुक	१३५	१३८	कचण	६४	४०
कण्टा	१४४	५३	कण्टा	१५३	८८	कचण	{ ३३३	१५३
कण्टा	९९	८६	कण्टकाग्र	१३०	९४	कचण	५	४८
कण्टोन्न	२३६	२३	कण्टा	१३९	८	कचण	५	१०
कण्टोन्नलीला	२४६	३२	कण्ट	४८	३०	कचण	१३०	१०६
कण्टोन्न	२४६	३२	कण्ट	८	३०	कचिन्	२००	२३
कण्ट	२४९	४२	कण्टलि	८	३४	कचण	५०	३८
कण्ट	१३०	१३६	कण्टा	४६	१०	कचण	४६९	४४
कण्टा	३५	३	कण्टा	१४८	८८	कचण	४६९	४४
कण्टु	४३	३६	कण्टा	८	३४	कचण	४६९	४४
कण्ट	८९	४९	कचि	१३९	३	कचण	१५९	१३६
कण्ट	१३९	४०	कचि	१०५	८०	कचण	{ १३३	१५३
कण्ट	{ १३३	१०	कचि	१०५	८०	कचण	१३३	५३
कण्ट	९३	५०	कचि	८४	३३	कचण	२३८	३३
कण्ट	२६३	४८	कचि	३३	३३	कचण	२३८	३३
कण्ट	१०५	१३३	कचि	३३	३	कचण	३०	३३
कण्टा	१०५	१३३	कचि	९४	६३	कचण	{ ३३३	१३३
कण्टि	१३३	९	कचि	१०३	१२०	कचण	१५३	८८
कण्टा	१०५	१३३	कचि	१५३	९०	कचण	२००	३३
कण्टि	{ १३३	९	कचि	३३	३३	कचण	४३	३३
कण्टि	२५०	४	कचि	८६	३०	कचण	{ ३३३	३३
कण्टु	४३	२०	कचि	८९	४३	कचण	{ ३३३	३३
कण्टु	३३	३०	कचि	{ ९४	६३	कचण	४३	३३
कण्ट	४३०	३०	कचि	२३५	५३	कचण	३५	३३
कचण	२३४	९४	कचि	१३३	३३	कचण	५३	३३
कचण	१८३	०	कचि	४३	३०	कचण	५३	३३
कचण	१८८	३३	कचि	१८८	१३९	कचण	५३	३३
कचण	९८	४०	कचि	१५३	९५	कचण	५३	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पलि	२०५	१०५ कशेरका	१४८	६९ काञ्चि	१५७ १०८
पलिका	२११	१०६ कश्मल	२०६	१०९ काञ्चिक	२१९ ३९
पलिकोकर	२३	१६ कश्य	१९१	४४ काञ्ची	१५० १०८
पलिङ्ग	१५	४८ कश्य	२४८	४७ काञ्चिक	२१९ ३९
पलिङ्गुम	१२३	१६ कष	२४६	४४ काण्ड	२९७ ४३
पलिमारक	१३	५८ कषाय	३२	९ काण्डगुष्ठ	१९६ ६७
पलित	२०३	८५ कष्ट	५४	४ काण्डगुष्ठ	१९६ ६७
पलुप	२८	२३ कर्तृ	१६३	१५२ काण्डवल्गु	१९७ ६९
पल्लव	५८	१४ कर्तृ	१६३	४ काण्डीर	१९७ ६९
पल्लव	१४८	७० कर्तृ	६३	३६ काण्डेयु	१०३ १०४
पल्लव	२९०	१४ कर्तृ	१२५	२२ कातर	२५८ ९६
पल्लव	२०	२१ कर्तृ	४३	४ कात्यायनी	८ ३८
पल्लव	२८	२२ कर्तृ	१२४	२० कादम्ब	१२५ २३
पल्लव	१०६	४० कर्तृ	१०२	९८ कादम्बरी	२४८ ४०
पल्लव	१६६	२४ कर्तृ	१०२	९८ कादम्बिनी	१० ८
पल्लव	१९०	४२ कर्तृ	१०२	९८ कादम्ब	२१३ १६
पल्लव	११	५३ कर्तृ	८९	३९ कादम्ब	५३ ४
पल्लव	२८	२२ कर्तृ	१०६	११८ कान्त	७९ १
पल्लव	२८	२३ कर्तृ	१५५	९६ कान्ति	२९४ ५९
पल्लव	३४	१० कर्तृ	८९	३९ कान्तलक	१०८ १२८
पल्लव	२३	९ कर्तृ	११४	१५३ कान्ता	१३१ ३
पल्लव	१४५	५३ कर्तृ	१०५	११३ कान्तार	७१ १७
पल्लव	३२३	१५९ कर्तृ	४३	२ कान्तार	३२६ १०१
पल्लव	३८	१८ कर्तृ	४३	२ कान्तारक	१३७ १६३
पल्लव	२८	२५ कर्तृ	१०६	११८ कान्तारिणी	१३३ १०
पल्लव	५५	६ कर्तृ	३५९	९ कान्ति	१८ १७
पल्लव	६३	३६ कर्तृ	३०	१२ कान्ति	२०९ १८
पल्लव	१९६	६४ कर्तृ	१५३	९३ कान्दविक	२१६ २८
पल्लव	११३	१३९ कर्तृ	८९	३९ कान्द्वीक	२६२ ४२
पल्लव	१५५	९० कर्तृ	९३	६३ कापथ	७१ १६
पल्लव	२२०	४० कर्तृ	५३	७ कापोत	१३० ४३
पल्लव	२३४	५४ कर्तृ	५३	१० कापोत	२३७ १०९
पल्लव	७६	१० कर्तृ	१२४	२३ कापोतान्न	२१५ १००
पल्लव	२०	२५ कर्तृ	४७	२० का	६ ९६
पल्लव	१६६	५ कर्तृ	१०९	१३३ का	४७ २८
पल्लव	१९२	४९ कर्तृ	२३५	९९ का	२२४ ५३
पल्लव	२०१	२५ कर्तृ	२४६	३० का	११० १३८
पल्लव	२२	३५ कर्तृ	२९३	२८ का	१९८ ७६
पल्लव	१०१	२४ कर्तृ	९२	५४ का	१९८ ७६
पल्लव	२४६	३१ कर्तृ	२०२	८९ का	२५० २४
पल्लव	२६२	४४ कर्तृ	२३४	९५ का	६ २४
पल्लव	३३५	१३० कर्तृ	९३	६५ का	३५२ १३
पल्लव	३६२	१३ कर्तृ	२२०	४३ का	२५७ २४

पदम्	पृष्ठम्	श्लोकः	पदम्	पृष्ठम्	श्लोकः	पदम्	पृष्ठम्	श्लोकः
विपुलक	६४	४३	वीकित	२६२	४९	कुट्ट	२२८	४४
विटि	११९	२	वीर	११९	३	कुट्टर	२०२	१२
विट्ट	१२०	६५	वीरार्थी	१००	८९	कुट्टक	९८	४५
विण	१६४	१८	व	१०	३	कुट्टक	१६१	१०
विनिरी	१००	८९	वृ	१३३	२३९	कुट्टन	१३३	८९
विण्ड	२४९	४९	वृक	१३५	२३	कुट्टन	१३३	८९
विण्ड	९८	४०	वृकर	१४२	४८	कुट्टन	८१	१६
विण्ड	१४९	४४	वृकुर	२५५	१४	कुट्टन	४३	४
विण्ड	४	११	वृकुर	१४९	४५	कुट्टन	१०८	११८
विण्ड	१५	४४	वृकुर	२४३	२३	कुट्टन	११५	४०
विण्डोत	१५	४४	वृकुर	२४३	२०२	कुट्टि	१०८	१२८
विम्	१४९	२५०	वृकुर	१४३	१०	कुट्टि	१३९	४८
विम्	१५०	५	वृकुर	१४८	२५	कुट्टि	१५९	१०
विम्	१५०	५	वृकुर	१५९	१३३	कुट्टि	११९	३६
विम्	१४९	५	वृकुर	१४३	२१	कुट्टि	११०	३१
विम्	१५०	५	वृकुर	१५०	४०	कुट्टि	१५९	१५९
विम्बाम	२६३	४८	वृकुर	१५०	४०	कुट्टि	४३	४
विम्बाम	१५	४४	वृकुर	१५०	२१	कुट्टि	१००	४६
विम्	११९	२	वृकुर	१५३	१५३	कुट्टि	१०३	१३
विम्	२६	३३	वृकुर	१५०	४०	कुट्टि	४८	३३
विम्	१४३	४०	वृकुर	१५३	१३३	कुट्टि	१०३	३३
विम्बाम	११९	१४३	वृकुर	१५३	३०	कुट्टि	१०३	३३
विम्	११९	९	वृकुर	१५०	४०	कुट्टि	१०८	३३
विम्	१५९	१०३	वृकुर	३०	२५	कुट्टि	४८	३३
विम्	३४	३०	वृकुर	२६८	४१	कुट्टि	३०	३३
विम्	३४८	२५३	वृकुर	४८	३	कुट्टि	१३५	४४
विम्	१४३	५३	वृकुर	१५९	३	कुट्टि	११०	१६६
विम्	१४३	६३	वृकुर	१५८	३४	कुट्टि	११०	४३
विम्	१४३	६३	वृकुर	१५६	५९	कुट्टि	८५	९३
विम्	५८	५३	वृकुर	४४	२५	कुट्टि	१३०	१०८
विम्	१३८	२५३	वृकुर	२१९	३९	कुट्टि	१०३	९३
विम्	८४	३४	वृकुर	४०	५	कुट्टि	१०३	९३
विम्	१५३	४६	वृकुर	१३३	३९	कुट्टि	१०५	९५
विम्	१६८	४	वृकुर	२३३	३३	कुट्टि	१०३	१०३
विम्	८३	१४	वृकुर	९५	६६	कुट्टि	१३९	१६
वीर	१४८	९८	वृकुर	१२३	५०	कुट्टि	१००	१०३
वीर	११९	१६३	वृकुर	१०९	१३३	कुट्टि	१००	१०३
वीर	१३३	१३३	वृकुर	१२८	४४	कुट्टि	१००	१०३
वीर	१३५	२३	वृकुर	१३८	४६	कुट्टि	१००	१०३
वीर	३०	१३	वृकुर	४३	६	कुट्टि	४३	३३
वीर	१३३	१६३	वृकुर	२५५	३३	कुट्टि	१३५	५४
वीर	१४८	४३	वृकुर	१३३	६	कुट्टि	१३३	९३
वीर	१५५	३	वृकुर	१३५	१५	कुट्टि	१३	४३
वीर	१३३	१५५	वृकुर	२०३	३४	कुट्टि	१६	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्व्वी	११८	१००	सहक	५८	१०	सम्पृग्मूला	११४	१५४
सर्व्वे	{ १४२	४६	सहृ	३६४	१८	सम्पृग्मूली	११४	१५४
	{ २६८	७०	सहृर	१४२	४८	सम्पृगस	२३६	१०४
सम	२६३	४०	सहृक	१४२	४८		४	११
समन्त	२५६	१०	सम	१०८	१२८		११	५५
समिनी	२८६	४२		{ १२९	४०	सम्पृवे	{ १२१	११
समिनि	१९२	४९	सम	{ २००	८१		{ १९०	४४
समन्त	३४८	२५४		{ १९८	४५		{ ३१६	१३३
समेदा	२३३	१५	समक	१८३	१३	सम्पृवेदस्तक ...	९३	५०
समता	२८६	४२	समरेचना	३	१०	सम्पृवह	१३	६५
सम	६१	२०	समनीय	२६०	६४	सम्पृवृता	१५३	८९
समीय	२०६	११०	समराय	२४	६	सम्पृवाह	१३	६५
समे	३३२	८८	समरूप	९८	८०	सम्पृसार	१६३	१३१
समे	२३३	८८	समहासक	१०८	१२८	सम्पृारमन् ...	२३६	१०२
समी	२३३	८८	समाशिव	९	४०	सम्पृक	२३६	१०३
समी	२३३	१०	समिका	{ ९६	७१	सम्पृमी	१००	१३३
समीय	२३३	१०		{ १३५	१९	सम्पृोसमा	२४८	४३
सिद्ध	६८	५	समिकारिका	९५	६६	सम्पृोती	१२६	२०
	{ १०९	१३०	समि	२६०	६४	सम्पृमि	२९	३३
	{ १३३	४९	समोय	२६०	६४	सम्पृीर	५८	१५
सम्पृम	३४३	४०	सम्पृ	{ १५३	९०	सम्पृ	२०३	२९
सम्पृम	३४३	४०		{ १८९	१०	सम्पृ	२०३	२९
सम्पृ	३६५	९०	सम्पृई	५८	३०	सम्पृारी	८८	३५
सम्पृ	२४३	१६	सम्पृक	१३९	४	सम्पृीर	५८	१५
सम्पृ	२४५	५४	सम्पृकारी	१३३	१४३	सम्पृ	२०३	२९
सम्पृ	६३	२९	सम्पृकामी	१३३	१४३	सम्पृा	२८५	३०
सम्पृ	४९	३३	सम्पृसीक	७९	६	सम्पृा	५२	९
सम्पृ	१४६	७९	सम्पृकामी	१३६	१५९	सम्पृा	२५	३९
सम्पृ	१४३	४९	सम्पृीर	१३६	१५०	सम्पृागरी	२५	३९
सम्पृ	१४३	४९	सम्पृुपृ	५९	२२	सम्पृि	२३६	१३३
सम्पृ	२०३	०	सम्पृुपृदी	६०	२०	सम्पृी	२९	३९
सम्पृासपृ	२०३	०	सम्पृुपृा	३६०	१०	सम्पृ	०	३३
सम्पृास	२०३	९	सम्पृासिद्ध	१४३	४९	सम्पृास	५	३३
			सम्पृ	१४३	५३	सम्पृास	२३	३३
			सम्पृ	३६२	३३	सम्पृास	१२०	३३
			सम्पृ	१९३	५२		०	३३
सम्पृ	३८	३३	सम्पृ	३३	०	सम्पृास	१२६	३३
सम्पृास	८	३३	सम्पृास	२३६	१०२		२००	५०
सम्पृ	१८८	३३	सम्पृास	१	०	सम्पृी	२३६	३३
सम्पृास	१८८	३३	सम्पृास	१३३	१३०	सम्पृी	१०	६
सम्पृास	१००	१०३	सम्पृास	००	५३	सम्पृी	१०८	३३
सम्पृास	१००	१०३	सम्पृास	००	६०	सम्पृ	५३	०
सम्पृास	०	३३	सम्पृास	०८	३	सम्पृी	५३	०
सम्पृास	०८	८	सम्पृास	३२८	३२	सम्पृी	२२०	००

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शङ्खमाष्ट	८९	७३	शाखिष्ठ	२००	८४	गुणः.....	२९	२९
शङ्खन	२५७	२२	शाखडीय	२००	८४		१८४	१९
शर्भ	१४०	३९	शात्र	१४८	७०		२०१	८५
	११०	१३५		१८९	४०		२१६	२८
शर्भक	१६४	१३५	शात्रानुटेपनी	१६४	१३३		२४५	२०
शर्मागार	७४	८	शान	४०	२५		२९८	४६
शर्मास्तव	१४०	३८	शान्धार	४०	१	गुणवृक्षक	५७	१२
शर्मिणी	१३६	२२	शावत्री	९१	४९	गुणित	२०२	८८
शर्मोपपातिनी	२२०	६९		१०१	९२	गुणितत	२०२	८९
शर्मुग	१३०	१६५	शादामय	२३३	९२	गुणितेय	२०२	८९
शर्ष	४६	२२	शार्धिन	१३६	९२	गुण्य	१५७	१०५
शर्षिण	३१०	१०३	शार्धपय	१००	१९	गुण्यार्थ	१५७	१०५
शर्हण	३०	१३	शाळष	८७	३३	गुद	१४९	७३
शर्ह	२६५	५४	शिर	३४	१	गुद	११२	१६२
शर्हवादिन्	२६०	३०	शिरा	३४	१	गुद	९२	५५
शळ	१५३	८८	शिरि	७०	१		११६	१२०
शळवृक्षक	२३६	६३		२८५	११	गुत	२०२	८९
शळमित्तका	२१०	३१	शिरिकर्णी	१०३	१०४	गुत	२०५	१०६
शळित	२०५	१०४	शिरिका	१२२	१२	गुतबाद	३२५	१६६
शळोदेश	१२१	४८	शिरिक	२३६	१०४	गुति	२०४	७४
शळवा	२८६	४३	शिरिका	९	४०	गुतिक	२०१	८२
शळप	१२१	११	शिरिकामल	२३५	११०	गुतिक	२०१	८२
शळल	२३५	१००	शिरिमिष्टिका	९५	६२	गुतन	२८०	११
शळाष्ट	७४	९	शिरिका	८	३३	गुद	२०	२४
शळाशी	११५	१५३	शिरिता	८	३३		१६०	७
शळीधर	२२५	५८	शिरित	२०६	११०	गुदिनी	१३६	२९
शळेदे	२१५	२५	शीड	४०	२५	गुद	१४९	७३
शळेपु	२१५	२५	शीर्ष	२०६	११०	गुद	८१	९
शळेपुका	२१५	२५	शीर्षि	२८०	११		१४०	३६
शळेपेन	२८४	३०	शीर्षाण	३	९		२००	८१
शळेपणा	१०३	३२	शीर्षणि	२०	२४	गुद	३१८	१४२
शळेपित	२०५	१०५	गुगुल	८०	३४	गुदिसवी	८१	९
शळेप	२३३	५०	गुद	१५०	१०५	गुदाक	११८	१६२
शळपा	२२५	३०	गुद	११४	२१	गुद	९	४९
शळपुत्रि	७३	१८	गुद	८३	१३	गुद	७८	६
शळन	७९	३	गुद	१५७	१०५		१०१	२३
	२०१	८५	गुद	१०२	२८	गुद	३९१	१५३
शळर	७९	६	गुद	२९०	४३	गुद	४	११
	१३८	१८२	गुद	८३	२०	गुदकेष	१४	७१
शळेय	२३६	९४	गुद	८३	२८	गुद	२०२	८९
	२३३	१५५	गुद	१०३	१०५	गुदबाद	५२	७
शळेखी	१०३	११०	गुदी	१०३	१०५	गुदपुर	१८३	१३
शळ	१४	७०	गुदी	९२	८३	गुद	११८	२८
शळिरव	१३६	३३	गुदी	९२	८३	गुद	२२	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गूर्ण	२८०	११	गोत्रमिद्	१०	४५	गोविद्	२२३	५०
गुर्वीक	११८	१६९	गोत्रा	१०	४६	गोविन्द	५	१९
गृभन	११३	१४८	गोत्रा	२२५	६०	गोविन्द	३०७	९१
गृभ	२५७	२२	गोद	१४७	६५	गोवाल	२०३	४०
गृभ	१२५	२१	गोदारण	२१२	१४	गोवीर्य	१६३	१३१
गृभसी	३६०	१०	गोदुह	२२४	५३	गोष्ट	७०	१३
गृष्टि	११४	१५१	गोदुह	३१५	१२९	गोष्टपति	३१५	१२९
गृष्टि	११९	२	गोदोहे	२२४	५७	गोष्टी	१६९	१५
गृह	७३	४	गोघन	२२५	५८	गोष्टीन	७०	१३
गृह	७३	५	गोघा	२००	८४	गोष्पद्	३०८	९३
गृह	३४२	२३७	गोघापदी	१०६	११९	गोसंख्य	२२४	५३
गृहगोधिका	१२२	१२	गोधि	१५४	९२	गोस्नन	१५३	१०५
गृहगोलिका	१२२	१२	गोधिका	५९	२२	गोस्ननी	१०३	१०७
गृहपति	१८३	१५	गोधिकात्मज	१२०	६	गोस्ननी	१०३	१०७
गृहपालु	२५८	२७	गोधूम	२१४	१८	गोस्थानक	७०	१३
गृहस्थूण	३६९	३०	गोमर्द	१०९	१३२	गोतम	४	१५
गृहागत	१७४	३४	गोनस	५३	४	गोघार	१२०	६
गृहाराम	७९	१	गोप	१८१	७	गोघेय	१२०	६
गृहावप्रहणी	७५	१३	गोप	२२४	५७	गोघेर	१२०	६
गृहिन्	१६६	३	गोप	३१५	१२९	गोघेर	३३	१३
गृह्यक	१३०	४३	गोपति	२२६	६२	गोघेर	३३०	१८८
गोपकुल	१६५	१३८	गोपरस	२३६	१०४	गोघेर	१०४	३४
गोपकुल	१६५	१३८	गोपानसी	७६	१५	गोरी	८	३८
गोपकुल	१६५	१३८	गोपायित	२०५	१०६	गोरी	१३२	८
गोह	७३	४	गोपाल	२२४	५७	गोहीन	७०	१३
गोह	७३	४	गोपी	१०५	११२	ग्रन्थित	२०१	८६
गोहिक	७९	८	गोपुर	७६	१६	ग्रन्थ	३२७	१७९
गोहिक	२८९	१२	गोपुर	१०९	१३२	ग्रन्थि	११६	१६९
गोरेय	२३३	१०४	गोपुर	३२८	१८२	ग्रन्थि	२३८	११०
गो (गौ)	२२५	६०	गोप्यक	२४२	१७	ग्रन्थिक	२३८	११०
गो (गौ)	२२६	६६	गोमत्	२२५	५८	ग्रन्थित	२०१	८६
गो (गौ)	२९३	२५	गोमय	२२३	५०	ग्रन्थिपर्ण	१०९	१३२
गोहण्टक	१०२	९९	गोमय	२२३	५०	ग्रन्थि	८८	३७
गोहण्टक	१२१	१०	गोमय	१२०	५	ग्रन्थि	९७	७७
गोहण्टक	१५२	८३	गोमिन्	२२५	५८	ग्रन्थि	३९	२०
गोहणी	९९	८४	गोरस	२२३	५३	ग्रन्थि	२०६	१११
गोहण्ट	२२५	५८	गोर्द	१४७	६५	ग्रन्थि	२४	३
गोहण्ट	१०२	९९	गोळ	३६५	२०	ग्रन्थि	२०९	८
गोघर	३३	८	गोळक	१३९	२६	ग्रन्थि	३४१	२३५
गोघिद्वा	१०६	११९	गोला	२३७	१०८	ग्रहणीरश्	१४४	५५
गोघुम्बा	११५	१५६	गोलीड	८९	३९	ग्रहपति	२१	३०
गोघ	३६४	१८	गोलीड	१०२	१०२	ग्रहिणी	२४४	५४
गोघ	७०	१	गोळोमी	११६	१५९	ग्रहीशृ	२५८	२७
गोत्र	१६५	१	गोत्र	३३८	१११	ग्राम	७७	१९
गोत्र	३९८	१८०	गोत्रमिद्	९३	५५	ग्राम	३१८	१४०

शब्दानुक्रमविषयः.

पदः	पृष्ठम्	श्लोकः	पदः	पृष्ठम्	श्लोकः	पदः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग्रामाणी.....	२९८	४९	ग्रामर.....	२५०	२०	ग्रामराशि ..	५	२
ग्रामतक्ष	२९०	९	ग्राम.....	२३	२	ग्राममार्क ..	११३	१४
ग्रामता.....	२८६	४३	ग्रामा.....	१५३	८८	ग्रामपान ..	१९२	५
ग्रामापीन	२८०	९	ग्रामिहक	२०४	९०	ग्रामका ..	११६	१६
ग्रामान्त	४०	२०	ग्राम	२००	११५	ग्रामवनिन् ..	१८०	
ग्रामीणा	१०१	९४	ग्रामुक	२६३	३०	ग्रामवनिनी ..	११४	१५
ग्राम्य	३९	१९	ग्राम्य	२५९	२८	ग्रामवाक ..	१२५	३
ग्राम्यधर्म	१०९	५०	ग्रामत	११८	१६०	ग्रामवीह ..	४०	
ग्रामन्	{ ४० ७८ ३१०	{ ३ ४ १०५	ग्रुहिका.....	१४९	४९	ग्रामवास ..	{ १० ४०	
ग्राम	२२४	५४	ग्रुहित	२५९	३६	ग्रामाह ..	१२५	१
ग्राम	{ ५९ २०९	{ ३१ ८	ग्रुणा	{ ४५ २८४ २९९	{ १८ ३९ ५९	ग्रामाह्री ..	९९	८
ग्रामिन्	८४	२१	ग्रुमि	२२	३३	ग्रामिक ..	२०४	५
ग्रीवा	१५३	८८	ग्रुम	{ २२३ ३०४	{ ५२ ७५	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रीष्म	२०	१८	ग्रुम	{ २२३ ३०४	{ ५२ ७५	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रीष्मक	१५३	१०४	ग्रुमि	११९	९	ग्रामिन् ..	५९	
गृहका	२०६	१११	ग्रुमि	११४	१५१	ग्रामिन् ..	५९	
गृह	२४९	४५	गोटक	१९०	४३	ग्रामिन् ..	५९	
गृहान	१४५	५८	गोना	१५३	८९	ग्रामिन् ..	५९	
गृहान्	१४५	५८	गोभिन्	११९	२	ग्रामिन् ..	५९	
ग्री	१८	१४	गोपरा	{ ८८ ११८	{ ३४ १६९	ग्रामिन् ..	५९	
ग्र	२१०	३९	गोर	४५	२०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रना	२०६	१००	गोष	४०	२०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रता	२०६	१००	गोषक	१०६	११०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रतीवक	२४५	२०	गोषणा	३०	१२	ग्रामिन् ..	५९	
ग्र	३६४	१८	ग्राम	१५३	८९	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रता	८९	३९	ग्रामतर्पण	{ २०३ ३९	{ २५ ११	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रतावध	४१	१८	ग्रामत	२०३	९०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रतावाहक	८९	३९	ग्रामत	२०३	९०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रतावा	१०३	१००	ग्रामत	२०३	९०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्रतिवोषक	२०६	२०	ग्रामत	२०३	९०	ग्रामिन् ..	५९	
ग्र	{ १० ४१ ४३ २०२ २६० ३११	{ ४ ४ ९ ९१ ६६ ११०	ग्रामत	{ २५० २६३ २६८ २७४ २८८	{ ५ २५ २५ २५ २५	ग्रामिन् ..	{ ५ २५ २५ २५ २५	
ग्राम	{ २०२ २६० ३११	{ ९१ ६६ ११०	ग्रामत	{ २५० २६३ २६८ २७४ २८८	{ ५ २५ २५ २५ २५	ग्रामिन् ..	{ ५ २५ २५ २५ २५	
ग्रामत	५५	५	ग्रामत	२५०	५	ग्रामिन् ..	५५	
ग्रामत	१६३	१२०	ग्रामत	१६३	१२०	ग्रामिन् ..	१६३	१२०
ग्रामत	१६३	१०९	ग्रामत	१६३	१०९	ग्रामिन् ..	१६३	१०९
ग्रामत	{ ४९ ३१८	{ ३३ १३३	ग्रामत	{ ४९ ३१८	{ ३३ १३३	ग्रामिन् ..	{ ४९ ३१८	{ ३३ १३३

शब्दानुक्रमिका.

पदः	पृष्ठम्	श्लोकः	पदः	पृष्ठम्	श्लोकः	पदः	पृष्ठम्	श्लोकः
विप्रा	{ 100	८७	पेटक	२४२	१७	एन्दस्	{ 101	
विप्रा	{ 114	१५१	पेटक	२४२	१७	एव	{ 104	
विप्रा	४०	२९	पेटक	२५२	१२	एव	{ २०४	
विप्रा	२२२	४७	पेटक	२९	२०	एव	{ २०४	
विप्रा	१५३	९०	पेटक	२०	१	एव	{ १८	
विप्रा	२५१	१०	पेटक	२२	३१	एव	{ २२	
विप्रा	१३३	९	पेटक	१५९	११५	एव	{ १३३	
विप्रा	२१९	७७	पेटक	३३४	२०३	एव	{ १३३	
विप्रा	२२८	७१	पेटक	४४	०	एव	{ १३३	
विप्रा	९३	४७	पेटक	२६	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	३४९	१	पेटक	३५	७३	एव	{ १३३	
विप्रा	३४९	१	पेटक	२६	१५	एव	{ १३३	
विप्रा	३४९	१	पेटक	१५९	११५	एव	{ १३३	
विप्रा	१३३	१	पेटक	३३४	२०३	एव	{ १३३	
विप्रा	९३	४७	पेटक	११०	१३४	एव	{ १३३	
विप्रा	५८	१८	पेटक	३३४	२०३	एव	{ १३३	
विप्रा	५८	१८	पेटक	३३४	२०३	एव	{ १३३	
विप्रा	{ १३५	२१	पेटक	१००	९२	एव	{ १३३	
विप्रा	{ १३५	२०	पेटक	१०८	१२६	एव	{ १३३	
विप्रा	१२३	२८	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	१८	१७	पेटक	११०	११८	एव	{ १३३	
विप्रा	१२३	९	पेटक	२४३	२४	एव	{ १३३	
विप्रा	३००	३१	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	१२६	२८	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	१२६	२८	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	३००	३१	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	{ ११३	१४१	पेटक	२४४	२५	एव	{ १३३	
विप्रा	{ २१८	३५	पेटक	२२२	७६	एव	{ १३३	
विप्रा	{ २१५	२०	पेटक	११०	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	११३	१४०	पेटक	११०	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	११३	२९	पेटक	११०	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	२१०	२९	पेटक	११०	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	२१०	२९	पेटक	११०	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	१५०	७७	पेटक	१८८	३२	एव	{ १३३	
विप्रा	{ १२०	३१	पेटक	१०३	१०५	एव	{ १३३	
विप्रा	{ १५५	२७	पेटक	११८	११०	एव	{ १३३	
विप्रा	१५६	१०२	पेटक	११९	३०	एव	{ १३३	
विप्रा	११६	११०	पेटक	१०५	११५	एव	{ १३३	
विप्रा	८०	३३	पेटक	८३	१७	एव	{ १३३	
विप्रा	{ ११४	११४	पेटक	११८	३६	एव	{ १३३	
विप्रा	{ १०४	९९	पेटक	८३	१७	एव	{ १३३	
विप्रा	१५५	९९	पेटक	७५	१७	एव	{ १३३	
विप्रा	३५९	९	पेटक	४८	३०	एव	{ १३३	
विप्रा	१८९	३८	पेटक	१८९	३०	एव	{ १३३	
विप्रा	१९०	४१	पेटक	१८०	८८	एव	{ १३३	

[illegible]

शब्दानुक्रमिका.

३।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः/शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
काली	९६	७२	जीवक	{ ९०	४४	शक्ति	१३९
कालीकोश	१६३	१३२	जीवन्ती	{ १३२	१४२	ज्ञान	२५९
कालीकण्ड	१६३	१३२	जीवन्तीव	१३८	३५	ज्ञातेय	१३९
काम	३५०	४	जीवन्तीव	१३८	३५	ज्ञान	३३
कामधाम	१३	९३	जीवन	{ ५५	३	ज्ञानिन्	१८३
कामधु	२४५	२९	जीवनी	{ २०३	१	ज्ञा.	{ ६०
कामोक्त	२४५	३३	जीवनी	१३२	१४२	ज्ञायालवारण	२००
काम	१४९	७२	जीवनीया	१३२	१४२	ज्ञानि	२४९
कावाक	२४३	१३	जीवनीयव	२०८	१२०	ज्ञायसु	{ १४१
कामानु	१३८	३२	जीवन्तिक	२४२	१४	ज्ञायि	३४१
कामि	३३८	१४२	जीवन्तिका	{ ९९	८२	ज्ञेय	{ ९९
कामव	८४	१९	जीवन्ती	{ ९९	८३	ज्ञेय	{ ९९
कामवृन्द	२४३	९५	जीवन्ती	१३२	१४२	ज्ञोतिरिक्षण	१३७
कायक	१६३	१२५	जीवा	१३२	१४२	ज्ञोतिरिक्त	१८३
काया	१३२	६	जीवाजीव	१३८	३५	ज्ञोतिष्मती	१३३
कायाजीव	२४३	१३	जीवानु	२०८	१२०	ज्ञोतिस्	३४०
कायापटी	१४०	३८	जीवास्तक	२४२	१४	ज्ञोप	१८
कायु	१४३	५०	जीविका	२०९	१	ज्ञोप	१८
का	१३९	३५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ ५८	१३	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालक	८३	१६	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालिक	२४२	३४	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काली	१०६	१३८	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालम	{ २४२	१३	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालम	{ २५६	१०	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालम	२५७	२०	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काली	१००	९०	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालि	१९८	७०	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	४	१३	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालि	{ १०	४५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालि	{ १९८	७०	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ २६८	७१	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ ३३८	१४३	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	५२	८	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	१५४	९३	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	१४३	४२	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ १०	४५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ ९५	६९	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ ३००	५८	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	२१९	३६	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	१४३	४२	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	१५९	१३५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
कालि	२०९	९	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ २४	२४	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८
काल	{ २०८	१३९	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्ञोप	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
मुग्धी	१४१	४२	मुग्धी	१०१	६५	तैलम्पाता	३५८
मुग्धी (न)	९	४३	मुग्धी	२०१	८९	तैलीनवत्	२१०
मुग्धा	{ १०१	९५	मुग्धीर	२०१	८८	तैय	२६
	{ १०८	१२५	मुद्	८९	४१	तोक	१३०
मुत्थाजन	२३६	१०१	मुत्	१४	६८	तोकक	१२३
मुत्तुर्ध	२१३	१०	मुत्	{ ८९	४२	तोत्रम्	२१३
मुत्त	१५०	७०	मुत्	{ २३०	१०६	तोडक	३६९
मुत्तरिर्मार्ति	२४३	१८	मुत्तिका	२४६	३३	तोत्र	{ १८९
मुत्तरिस्तम्	२४३	१८	मुत्त	३२	९		{ २१२
मुत्तिर्क	१४१	४४	मुत्त	३२४	१६४	तोदन	२१२
मुत्तिर्न	१४१	४४	मुत्तिर्क	१०९	१३०	तोमर	२०३
मुत्तिर	१४१	४४	मुत्तीसील	२६१	३९	तोय	५५
मुत्तिरम्	{ १४१	४४	मुत्तीक	२६१	३९	तोयविप्लवी	१०४
	{ १४६	६१	मुत्तीकाम्	३५१	९	तोरण	७६
मुत्तिरल	{ १४१	४४	मुत्तीम्	३५१	९	तौर्ध्रिक	४३
	{ १४६	६१	मुत्त	११८	१६०	त्यक्त	२०५
मुत्त	१०८	१२३	मुत्तुम्	११८	१६०	त्याग	१०३
मुत्तवाच	२४०	६	मुत्तधाम्	२१५	२५	त्यदा	४६
मुत्तिरिक्ता (व)	१०९	१३१	मुत्तध्वज	११६	१६०	त्यु	२१०
मुत्ते	२२९	७६	मुत्तराज	११८	१६८	त्यवी	३४
मुत्तुक्	२०६	१०६	मुत्तुम्	९५	६९	त्यवी	३५
मुत्तवी	११५	१५६	मुत्तवा	११८	१६८	त्यस	२६९
मुत्तिव	११५	१५६	मुत्तीवाकन	२१३	९	त्यसर	२८२
मुत्तवी	११५	१५६	मुत्तीयप्रकृति	१४०	३९	त्यज	२५८
मुत्त	१९०	४३	मुत्तीवाप्रकृति	१४०	३९	त्यर्जु	२५८
मुत्त	१९०	४३	मुत्त	२०५	१०३	त्याग	{ २०५
मुत्तम्	१९०	४३	मुत्ति	२२४	५६		{ २०९
मुत्तवद्व	१५	७४	मुत्	{ ४०	२०	त्याग	२०५
मुत्तवने	२०३	६		{ २९४	५५	त्याग	२०५
मुत्तवद्	१०	४३	मुत्तव	२५३	२३	त्यागती	११३
मुत्तव	१४३	१३८	मुत्तवा	२९९	५३	त्यागमाता	११३
मुत्त	२३२	८३	मुत्त	१८५	२०	त्याग	४६
मुत्तवोदि	१५८	१०९	मुत्त	११६	१६३	त्रिक	{ ४३
मुत्तवोदि	१५८	१०९	मुत्त	११६	१६३		{ १५०
मुत्तवम्	०३१	८५	मुत्तवी	९१	८३	त्रिकुट्ट	०९
मुत्त	२४०	३०	मुत्तव	{ १४६	६९	त्रिकुट्ट	२३८
मुत्तव	२२४	५५		{ ३४३	२३३	त्रिका	६१
मुत्त	३९	९	मुत्त	२०९	९१	त्रिकुट्ट	००
मुत्त	{ ०३	५८	मुत्त	२८३	२९	त्रिकुट्ट	३०३
	{ २१०	२३	मुत्त	२९३	४४	त्रिकुट्ट	३०३
मुत्त	{ १९	१८	मुत्त	२९५	९९	त्रिकुट्ट	२११
	{ १९	१९	मुत्त	२९६	३३	त्रिकुट्ट	३०३
मुत्त	३	३०	मुत्त	३३०	४३	त्रिकुट्ट	३०३
मुत्त	३६	३८	मुत्त	३३३	३३३	त्रिकुट्ट	३
मुत्त	२०३	८८	मुत्त	३३५	९६	त्रिकुट्ट	९

शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः
त्रिदिश.....	२	६	त्रिदिश.....	१३८	४८	दधिमन्त्र.....	२२२	४८
त्रिदिशेय.....	३	७	त्रिदिशेय.....	१३८	४९	दधुज.....	४	१२
त्रिपथगा.....	६२	३१	त्रिपथोदित.....	३९	२०	दम्भ.....	१५३	९३
त्रिपुरा.....	{ १०४ १०८	{ १०८ ११५	त्रिष्ट.....	३०४	९९	दम्भधावन.....	९३	४९
त्रिपुरी.....	१०४	१०८	त्रिष्ट.....	{ ३४० ३९५	९	दम्भभाग.....	१८९	४०
त्रिपुरामृतक.....	८	३५	त्रिष्ट (च).....	{ २२ ३३	३४	दन्तगड.....	{ ८५ ८५	{ २१ २४
त्रिपुष्पा.....	२३८	११३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तगडा.....	११३	१४०
त्रिभण्डी.....	१०४	१०८	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तावल.....	१८८	३४
त्रिवामा.....	२३	४	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तिका.....	११३	१४४
त्रिसोपन.....	८	३४	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तिनी.....	११३	१४४
त्रिवर्ग.....	{ १८० १८५	{ ५८ १९	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तिन.....	१८८	३४
त्रिविजय.....	५	२०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दन्तदुष्ट.....	५९	८
त्रिविष्टप.....	२	६	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	२६६	६१
त्रिहृन्.....	१०४	१०८	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	{ १८५ १८८	{ २१ ३
त्रिहृता.....	१०४	१०८	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधय.....	२०८	३
त्रिसम्पन्न.....	२३	३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधित.....	२०४	९३
त्रिसम्पन्दी.....	२३	३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधुमन्.....	१२	५९
त्रिसीत.....	२३३	२	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधती.....	१४०	३८
त्रिसोतप.....	६२	३३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधम.....	४८	३०
त्रिहृत्.....	२३३	९	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधभोक्ति.....	१०	५०
त्रिहावणी.....	२२०	६८	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	२९५	६४
त्रुटि.....	{ १०८ १६६ १९६	{ १२५ ६२ ३०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधा.....	४५	३८
त्रुटि.....	{ १०८ १६६ १९६	{ १२५ ६२ ३०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधालु.....	१५५	१५
त्रेता.....	{ १०३ १०३	{ १० ६८	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधित.....	२६५	५२
घोटि.....	१२८	३६	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	३६	२१
घटपक.....	८	३५	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	{ ३६५ ३६५	{ १८४ १८४
घटपकमय.....	१४	०२	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दध.....	२५९	९
घुण्ण.....	२३८	११३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधि.....	२६३	४९
घुण्ण.....	२६८	११३	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	४८	३
घ.....	२००	८२	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटपदी.....	२३८	१०९	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटपप.....	१३०	१३४	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटपप्री.....	२२०	४०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटपमार.....	२३६	१६०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घट्.....	{ ८२ १३४	{ १३४ ६२	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घट.....	१३०	१३४	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटपितार.....	१३६	१३०	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४
घटा.....	२६६	६६	त्रिपुष्पति.....	२३	३०	दधी.....	६०	२४

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धाना	२२२	४३	धूपायिन	२०५	१०२	ध्वजित ...	२०३	९४
धानुषः	१९७	६९	धूमिन्	२०५	१०२	ध्वज्य ...	३०५	१०४
धान्य	२१४	२१	धूमकेतु	३००	५८	ध्वज्य ...	१२४	२०
धान्यद्वय	२१५	२२	धूमयोगि	१०	७	ध्वज्य ...	३३७	२१८
धान्याक	२१९	३८	धूमक	३३	१६	ध्वज्य ..	४०	३३
धान्योद	२९८	४५	धूपा	३८६	४३	ध्वज्य ..	५३	३
धान्यामक	२१९	३९	धूपाट	३२३	१३			
धामन्	३१३	१२३	धूप	३३	१६			
धामादीव	{ १०९	८८	धूमटि	८	३५			
	{ १०६	११०						
धारया	१०१	२२	धूर्त	{ ९८	७०	न		
धारणा	१८६	२३		{ २४९	४४	न		
धारा	१९२	४९		{ २६३	४४	न		
धाराधर	१०	७	धूर्व	२३६	६५	न		
धारान्वया	१०	११	धूमि	२०४	९८	न		
धार्ति	२४९	४४	धूमि	२०४	९८	न		
धार्तराष्ट्र	१२५	२४	धूमर	३३	१३	न		
धौबनि	१०१	२३	धूमर	९८	७०	न		
धावनी	१०१	२३	धूमि	३०४	७४	न		
धिक	३४३	३३९	धूमि	३०४	७४	न		
धिकुत	{ ३६३	२९	धूमि	३०४	७४	न		
	{ ३०३	२४	धूमि	३०४	७४	न		
धिरण	२०	२४	धूमि	३०४	७४	न		
धिरणा	३०	१	धूमि	३०४	७४	न		
धिरण	३३१	१५४	धूमि	३०४	७४	न		
धी	३०	१	धूमि	३०४	७४	न		
धीश्वर	३१	८	धूमि	३०४	७४	न		
धीमन्	१६६	३	धूमि	३०४	७४	न		
धीमती	१३४	१२	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	{ १३३	१३४	धूमि	३०४	७४	न		
	{ १६६	५	धूमि	३०४	७४	न		
धीवर	५८	१५	धूमि	३०४	७४	न		
धीरावित	२४३	२५	धूमि	३०४	७४	न		
धीमद्वि	१४१	४	धूमि	३०४	७४	न		
धीम	२०३	८०	धूमि	३०४	७४	न		
धीपु	९८	७०	धूमि	३०४	७४	न		
धीमी	९२	३०	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	१९३	५५	धूमि	३०४	७४	न		
धीरधर	२२६	६५	धूमि	३०४	७४	न		
धीम	२३३	६५	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	२२३	६५	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	१०३	२३	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	९८	७०	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	२८	७०	धूमि	३०४	७४	न		
धीर	२०५	३००	धूमि	३०४	७४	न		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भार्ये	२७	४२	भित्तिका	२६७	६५
भार्यिके	२१८	१६८	भित्तिका	१९०	४१
भार्यी	२४	४९	भित्तिका	२८०	१३
भार्यिक	५०	१९	भित्तिका	२९९	७८
भार्य	५०	१०	भित्तिका	३०२	१
भार्य	१००	११६	भित्तिका	३१८	१३९
भार्य	११	५४	भित्तिका	२८०	१२
भार्य	७५	१३	भित्तिका	२८५	३०
भार्य	१५३	८९	भित्तिका	१९१	४८
भार्यिका	१५३	८९	भित्तिका	२८०	१३
भार्यिका	३०	४	भित्तिका	२८५	३९
भार्यिका	१८५	२२	भित्तिका	२९४	५९
भार्यिका	२६७	६५	भित्तिका	२९४	५९
भार्यिका	२६५	५९	भित्तिका	२५९	१६
भार्यिका	७९	१८	भित्तिका	२९०	६०
भार्यिका	३१	६	भित्तिका	१५९	११६
भार्यिका	२५३	१४	भित्तिका	९३	६१
भार्यिका	७७	१९	भित्तिका	१५९	११६
भार्यिका	२६३	४९	भित्तिका	२५५	३२
भार्यिका	२६७	६५	भित्तिका	७८	५
भार्यिका	१९९	३९	भित्तिका	१७९	७४
भार्यिका	७७	१९	भित्तिका	१३१	३
भार्यिका	२६३	३९	भित्तिका	१७	७०
भार्यिका	१५५	१९	भित्तिका	१७	६९
भार्यिका	१५०	७	भित्तिका	१६८	७२
भार्यिका	१३	६३	भित्तिका	२०	१९
भार्यिका	२२७	५०	भित्तिका	४९	३३
भार्यिका	१३०	४९	भित्तिका	२९	२८
भार्यिका	७३	५	भित्तिका	२७२	६९
भार्यिका	२८०	१५	भित्तिका	१०१	९३
भार्यिका	२८५	३९	भित्तिका	१८६	२५
भार्यिका	२००	११२	भित्तिका	१२३	१०९
भार्यिका	२३२	८८	भित्तिका	५०	३६
भार्यिका	७९	८	भित्तिका	२५९	३३
भार्यिका	११३	१७४	भित्तिका	२५९	३३
भार्यिका	१२९	४०	भित्तिका	२५९	३३
भार्यिका	२६२	४१	भित्तिका	२००	३९
भार्यिका	२६३	४६	भित्तिका	११३	१२२
भार्यिका	४८	३०	भित्तिका	१५	७५
भार्यिका	२६५	५४	भित्तिका	१०९	५०
भार्यिका	७३	४	भित्तिका	२०८	४
भार्यिका	८६	२९	भित्तिका	२८७	३१
भार्यिका	८६	२९	भित्तिका	४०	२२
भार्यिका	४०	२४	भित्तिका	४०	२२
भार्यिका	४०	२४	भित्तिका	४०	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निरीये	२१२	१३	निर्होद	४०	२३	निष्ठुर	{ ३९ १९	
निर्गति	५३	२	निलय	७३	५		{ २६९ ७९	
निरोधे	२८०	१३	निवह	१२९	३९	निष्ठुते	२७१	८३
निर्गन्धर्व	२०७	१३३	निवात	३०६	८४	निष्ठुत	२३१	८३
निर्गुण्टी	९५	६८	निवाप	१७३	३१	निष्ठुति	२८५	३८
निर्गुण्टी	{ ९५ ६८		निवीत	{ १५९ १३३		निष्ठेव	२८५	३८
	{ ९३ ७७			{ १७८ ५०		निष्ठेवन	२८५	३८
निर्ग्रन्थन	२०७	१३३	निवृत्त	२७१	८८	निष्णात	२५३	४
निर्घोष	४०	२३	निवेश	१८८	३३	निष्पक	२७३	९५
निर्जर	३	७	निशा	२३	४	निष्पत्तिमुता ..	१३३	११
निर्जितेन्द्रियप्राम ..	१७६	४४	निशाक्या	२२०	४१	निष्पन्न	२७४	१००
निर्जर	७८	५	निशात	२७२	९१	निष्पाव	२६९	२४
निर्जय	३०	३	निशास्त	७३	५	निष्प्रम	२७४	१००
निर्निष्क	२६५	५६	निशापति	१८	१४	निष्प्रवाणि	१५८	११३
निर्णयक	२४१	१०	निशासन	२७७	११२	निसर्ग	५४	३८
निर्देश	१८६	२५	निशित	२७२	९१	निसुर्द्वय	२७७	११३
निर्धोये	२५५	१३	निशीष	२४	६	निसृष्ट	२७२	८८
निर्द्वय	२०७	१३३	निशीषिनी	२३	४	निसृक्त	२३८	९९
	{ १४ ७०		निधय	३०	३	निसृङ्ग	२०७	११३
	{ ३७९ २		निधेगि	७६	१८	निखिप्त	२०१	८९
निर्मर	१८८	३६	निधेजी	७६	१८	निखाव	२६२	४९
निर्मुक्त	५१	३	निधन	२७३	८८	निस्यन	४०	२६
निर्माक	५२	९	निधन्	१९७	६९	निस्यान	४०	२६
निर्माण	१८९	३८	निधाय	७२	२	निहयन	२०७	११३
निर्माण	३१३	१९	निधय	५६	६	निहाका	५९	२९
निर्माण	३११	१५९	निधय	७८	३	निहितन	२०७	११३
निर्माण	१७३	३०	निधय	५०	१	निहीन	२४९	१९
निर्माण	२८४	३३	निधय	{ २७३ २०		निधय	{ २७५ २००	
निर्माण	४४	१५	निधय	१९४	५९	नीकाश	२४८	३
निर्माण	{ ३३ २९		निधय	२०७	११३	नीच	{ २४९ ११	
निर्माण	२०३	२९	निधय	२९०	१४		{ २४८ १०	
निर्माण	{ ३० ८९		निधय	१३६	२१	नीचको	२१०	९०
निर्माण	२००	१३४	निधय	२६१	३९	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२०५	१३	निधय	२६१	३९	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२००	१३३	निधय	७९	१	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२०७	१००	निधय	१०८	१२५	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२०८	३९	निधय	८२	१३	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	{ २८३ २०		निधय	२६३	३५	नीचिनी	२२७	९०
	{ २३६ २३०		निधय	{ ७४ १५		नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२०		निधय	{ २९० ४०		नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२०९	१३५	निधय	{ २९९ ११५		नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	२८१	१०	निधय	२८५	३८	नीचिनी	२२७	९०
निर्माण	३२	१३	निधय	२८५	३८	नीचिनी	२२७	९०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मीलंशिष्टी ...	१०	७४	मेमि	{ ६१	२०	पञ्चक . . .	७५	१४
मीलकोदित ...	८	१५	मेमी	{ १९४	५९		२२	१
मीलो	१०	७४	मेमी	८६	२६	पल्लवि	{ १२८	१६
मीला	१२६	२६	मेमी	१९४	५९		१०३	७३
मीलाह्ने	१२२	१३	मैकमेद्	२००	८३	पल्लवार	७५	१४
मीलाग्धर	६	२५	मेगम	{ २९९	७८	पल्लमाम	१८९	४०
मीलागुग्गुलु	६३	१०	मेगम	{ ३३८	१४०	पल्लमूक	१२८	१६
मीलिका	१६	७०	मेचिची	१९०	६०	पल्लम्व	१४	७
मीलिनी	१०३	१५	मेपासी . . .	२३०	१०८	पल्लिम्	१२०	१०
मीली	१०३	१५	मेमय . . .	२३०	८०	पल्लिनी	१३	५
मीलाक	१८२	२३	मेपलीय	८४	१८	पल्लम्	१३३	१२०
मीवार	२१५	२५	मेन्व	{ १३	६३	पटु	{ १८	१३
मीवि	२३०	८०	मेन्व	{ १३	२		५६	९
मीवी	{ २३०	८०	मेन्विक	१८१	७	पटुिक	६५	१०
	{ ३३६	२३१	मेन्विग	१९०	७०	पटुेरह	६४	४०
मीदुर	१९	८	मी	३५२	११		८०	४
मीहार	१६०	११८	मी	५०	१०	पटुि	{ १३३	८४
मीहार	१९	१८	मीकाएक	५०	१३		१०३	७१
मु	३४६	१४०	मीतावे. . .	५०	१०	पटुी	८०	४
मुनि	३०	११	म्वक	३३९	२२४	पटु	१३३	४८
मुत्त	१०३	८०	म्वमोव	{ ८०	३२	पचपचा	१०३	१०२
मुत्त	१०३	८०	म्वमोपी	१००	८०	पचपची	१०३	१०३
मुनम	१६९	७०	म्वक	३६८	७०	पचा	१०९	८
मुज	१६९	७८	म्वक	१९३	१०	पचमम	१३०	९
मुद	८९	४१	म्वक	१०९	८८	पचपा	१००	११६
मुवम्	{ ३४६	१४९	म्वक	२३४	५६	पचपी	१००	११६
	{ ३५३	१३	म्वक	१८६	९४	पचपरी	१४	७
मुपुर	१५८	१०९	म्वक	{ १८६	९५	पचम	४०	१
मु	१३०	१	म्वक	{ ३२३	१३०	पचमम	३५	५
मुत्त	४३	१०	म्वक	३३४	८३	पचमर	३	२६
मुत्त	४३	१०	म्वक	३३४	१०	पचमाल	१५३	८३
मुत्त	१८०	१	म्वक	३३६	४८	पचमकु	९३	५१
मुत्तमम्	१८८	३३	म्वक	३३६	६३	पचम	११८	१
मुत्तम	३६८	२	म्वक	३३४	१०	पचिका	३५९	७
मुत्तम	१८०	३३	म्वक	३३५	१३०	पट	{ ८८	३५
मुत्तम	२६३	४०					{ १५९	१३३
मुत्तम	३४६	४०	पचम	७०	१०	पटकर	१५९	१३५
मुत्त	३५४	१३	पच	२०३	५३	पटकर	१३३	६५
मेव	{ ३५४	१३	पच	{ २०३	५३	पट	७५	१४
	{ ३६८	१०९		२५	१३		३३३	२००
मेकागु	१५४	१३		१३८	३६	पचकाम	७५	१४
मेरि	३६८	६८	पच	३५५	९८	पचकाम	३३५	३३९
मेरि	१५६	९५		२०३	६०		{ ३३	३
मेरि	८६	२६		३३८	१३९	पट	{ ३०३	१३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पराग	८४	१०	परिधिरथ	१९५	६१	परिरथम्	१९४	११०
पराहनुय	२९२	२१	परिपण	२३०	८०	परिसुम्	२४८	३९
पराधित	२४२	१८	परिपण्यम् ...	१८२	११	परिसुता	२४८	४०
पराधीन ..	२६०	३३	परिषोडि	१०५	३०	परिहास ..	४९	३३
पराजय	२००	१११	परिषादी	१०५	३०	परीभक्त	२५४	३४
परागिन	२००	११२	परिपूर्णता	१९४	१३०	परीभाय	४९	२३
पराशित	२४२	१८	परिप्रेष्य	१०२	१३३	परीरम्भ	२८४	३०
पराधीन	२५६	१६	परिप्लव	२६९	७५	परीवर्त	२३०	८०
पराज	२५३	२०	परिचर्च	३४२	२३८	परीवार	३०	१३
पराभूत	२००	११२	परिभव	३३	२२	परीवाप	३१५	१२९
पराधन	२००	२	परिभाषण	३०	१४	परीवार	३२५	१८८
परादि	२५४	२०	परिभूत	२०५	१०९	परीवाह ..	५६	१०
पराध्व	२६५	५८	परिमल	३२	१०	परीटि	१०३	३२
परासन	२००	११३	परिमल	२८०	१३	परीतार	२८९	२९
परागु	२००	११०	परिरम्भ	२८४	३०	परीहास ..	४९	३३
पराकृन्दि ..	२४४	२५	परिचर्च	२००	११४	पदम्	३५४	२०
परिचर	३२४	१६५	परिर्वर्तन ..	२३०	८०	पदम्	३९	१९
परिकर्मन् ..	१६०	१२१	परिचोद	३०	१३	पदस्य	११६	१९२
परिक्रम ..	२८१	१६	परिजादिनी ..	४१	३	परेत ..	२००	११०
परिक्रिया	२८१	२०	परिवापित	२०१	८५	परेतराम् ..	१३	६१
परिक्षिप्त	२०१	८८	परिनिमित्त	१०९	५६	परेतवि	३५५	६२
परिला	६१	२९	परिप्लव	२५४	११	परेष्टका	२२०	४०
परिमह	३४२	२६६	परिप्रेष्य	१०२	५६	परेधित	२४२	१८
परिमह	१९५	७९	परिवेष्ट	२१	३२	परोष्णी	१२६	२६
परिप	२०२	२१	परिवेष्ट	२१	३२	परेकंठि	८०	३२
परिपाठिन ..	२०२	२१	परिप्राय ..	८०	३०	परेदी	८०	३२
परिपय	२८२	२३	परिप्राय ..	२३	६०	परेमी	१०२	१०२
परिचर ..	१९५	६२	परिप्राय ..	१०६	४२	परेम्य	३२०	१४६
परिचर्या	१०४	३५	परिपय	१६९	१५	परे	८३	१४
परिचारय	१००	२०	परिर्विष्टम्	२४२	१८	परे	८३	२९
परिचारक	१४२	१०	परिर्विष्टम् ..	२४२	१८	परे	३६५	२९
परिप्लव	२०३	९६	परिप्राय ..	१५९	१०३	परेवाका	७३	६
परिणय	१०९	५०	परिप्राय ..	१५९	१००	परेवास	९८	७९
परिणाम	२८१	१५	परिप्राय ..	२८४	३०	परेय ..	१६५	१३८
परिणाप	२५०	४४	परिप्राय ..	७०	१४	परेय ..	१०४	३६
परिणाह	१५९	११४	परिप्राय ..	२८१	२०	परेयम् ..	७०	१४
परितम्	३५२	१३	परितया	२८२	२३	परेय ..	१०५	३०
परिप्राण	२०८	५	परितार ..	२८२	२३	परेय ..	२८४	३३
परिदान	२३०	८०	परिस्फुट	२४२	३८	परेयवदा	२८२	२१
परिप्रेष्य	३८	१६	परिस्फुट	२४२	१८	परेवास	२२४	५३
परिधान	१५९	११०	परिस्फुट	१५९	१०३	परेवासि	२०८	५
परिधि	२१	३२	परिस्फुट	१५९	१००	परेय ..	१०५	३०
परिधि	३०८	९६	परिस्फुट	३९०	७२	परेय ..	३२०	१४६
			परिस्फुट	१६४	१३०	परेयवदा ..	२९४	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विमल	३३	१६	पुटभेद	५६	७	पुराण	३५	३
विनाय	४	११	पुटभेदन	७२	१	पुराण	३६९	७३
विशिव	१४७	६३	पुटी	३७३	४२	पुराणपुरव	६	२२
विमुन	१६१	१२४	पुण्डरीक	१६	१	पुराणन	२६९	७३
	२६३	४७		६४	४३	पुराणन	३५	४
	३१५	१२७		२८९	११	पुरी	७२	१
विमुना	१०९	१३३	पुण्डरीकाक्ष	५	१९	पुरीतम्	१४७	६६
विहक	२२२	४८	पुण्डरीक	१०८	१२७	पुरीष	१४८	६८
विहर्ष	६८	६	पुण्डू	११७	१६३	पुष्ट	२६७	६६
विह्वलन	२१८	३२	पुण्डूक	९६	७२		२९	२९
विह्वल	१६५	१३९	पुण्य	२८	२४	पुण्य	८५	२५
वीड	१६५	१३८		३२३	१५९		१३०	१
वीडन	२०६	१०९	पुण्यक	१७५	३८		१३०	१३८
वीडा	५४	३	पुण्यजन	१३	६३	पुण्योत्तम	५	२३
वीन	३३	१४	पुण्यजनेश्वर	१५	७३	पुण्य	२६७	६३
वीनहाद	९२	५३	पुण्यभूमि	६९	८	पुण्यहृत	९	४४
वीनपु	९३	६०	पुण्यवर	२५३	३	पुण्योम	१९७	७२
	१०३	१०३	पुणिका	१२६	२७	पुण्योम	१९७	७२
वीनप	८६	२७	पुण्य	१३७	२७	पुण्योमास	३६५	२१
	१६१	१२४	पुणिका	२४५	९९	पुण्योपास	१८१	५
	१६३	१०३	पुण्यी	१४७	३७	पुण्योपासिन्	२६३	४६
वीनपारक	९०	४३	पुण्यल	३६५	२०	पुण्योहित	१८१	५
वीना	३२०	४३	पुण्यपुण्य	३४९	१	पुण्यक	२८८	५
वीनपरा	५	१९	पुण्य	३४७	२५३	पुण्यन	५६	९
वीनि	१९०	४३		३५३	१५	पुण्यन	२४३	२०
वीन	२६६	६३	पुनर्नव	१५३	८३	पुण्योमना	१०	४८
वीनप	१४३	५३	पुनर्नवा	१३३	१४९	पुण्यन	२०३	९७
वीनोन्नी	३२८	७३	पुनर्नव	१५३	८३		१५	१
वीनप	११	५३	पुनर्नव	१३६	२३		५५	४
	२३४	५४	पुनर्नव	८५	२५	पुण्यर	६४	४१
वीन	८६	२८	पुनर्नव	१३०	१		१३३	१४५
	३३१	१९२	पुनर्नव	८०	३४		३३२	१४५
वीनपानी	९९	८४	पुनर्नव	३२८	१८३	पुनर्नव	१३५	३१
	१३३	१३९	पुनर्नव	१९०	७३	पुनर्नव	६३	१७
वीन	२६६	६३	पुनर्नव	३५३	७	पुनर्नव	२६६	५८
वीन	२६६	६३	पुनर्नव	७६	१३	पुनर्नव	२०३	९७
	२७६	१३२	पुनर्नव	९	४४		८३	१७
वीनपानी	२७८	७३	पुनर्नव	१३३	९	पुनर्नव	१३३	२३
पुनरी	१३३	१०	पुनर्नव	१३३	९		३३३	२३
पुन	१३७	१	पुनर्नव	३५३	७	पुनर्नव	१०९	१३३
पुन	२६३	२०	पुनर्नव	३२८	१८३	पुनर्नव	१५	७३
पुन	३६४	३०	पुनर्नव	३०९	८३	पुनर्नव	३३३	१०३
पुन	२६६	५९	पुनर्नव	३४९	२५५	पुनर्नव	२६६	१०३
पुन	३०९	५७	पुनर्नव	२६७	६३	पुनर्नव	१६	४
पुन	३३०	७९	पुनर्नव	३४७	२५५	पुनर्नव	९	९७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुष्पकल ८५	२१	पुष्प { २०० ८०	पुष्पद्वय १३	६५	
पुष्पराज १९२	५१	पुष्प { ११६ ११३	पुष्पराज्य १०१	२४	
पुष्परस ८४	१०	पुष्प २६०	पुष्पौतक १०१	२४	
पुष्पविह १९०	२९	पुष्पज १४१	पुष्प १५०	७८	
पुष्पवती १३६	२०	पुष्परेव ४	पुष्पवशाधर ... १५०	७६	
पुष्पवन्ती २५	१०	पुष्पवर्षत ७०	पुष्पाक्षि १४८	६९	
पुष्पसमय २०	१८	पुष्पा १६	पुष्पय { १९१ ४६		
पुष्प { १९ २२		पुष्पमु १५५	पुष्पि १४३	४८	
पुष्प { १२० १४६		पुष्पम् २१	पुष्पि { १२३ १५		
पुष्परस १९२	५१	पुष्प १०९	पुष्पक { २८८ ६		
पुष्प २४५	२८	पुष्प १०९	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प २०१	२४	पुष्प २०९	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प { ११८ १६९		पुष्प ३०	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प { २९१ २०		पुष्पमा { १२८ ७८	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प ३२२	१५६	पुष्पमा { २०० ८१	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प १०४	३५	पुष्पम् ३४९	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प २०४	९८	पुष्पकर्णी १०१	पुष्पक २४५	३०	
पुष्प { २५३ ५		पुष्पगात्रता --- { २९ ३१	पुष्पक { २४३ १९		
पुष्प { ३६० १५०		पुष्पगात्रता --- { १०५ ३८	पुष्पक { २४३ २०४		
पुष्प { १०० ४५		पुष्पगात्रता --- { २४२ १६	पुष्पक १२९	३०	
पुष्प { २१५ २३		पुष्पगात्रता --- { ३१० १०५	पुष्पक १२९	३०	
पुष्प २६५	५५	पुष्पगात्रता --- २०३	पुष्पक २२१	४५	
पुष्पमा ९३	५९	पुष्पगात्रता --- ६०	पुष्पक १३०	२५	
पुष्पक ९१	७८	पुष्पगात्रता --- ६०	पुष्पक १३०	२५	
पुष्पकारज ९१	७८	पुष्पगात्रता --- { २१९ ३०	पुष्पक २०	२१	
पुष्पकाष्ठ { ९२ ५४		पुष्पगात्रता --- { २२० ४०	पुष्पक १०८	५१	
पुष्पकाष्ठ { ९३ ६०		पुष्पगात्रता --- { २६६ ६०	पुष्पक १०८	५१	
पुष्पकाष्ठ ३३	१२	पुष्पगात्रता --- { २०६ ११२	पुष्पक { ११६ १६९		
पुष्पकाष्ठी १०१	९६	पुष्पगात्रता --- १२९	पुष्पक { ११० १६६		
पुष्पक ९१	७८	पुष्पगात्रता --- { २२२ ४०	पुष्पक १३४	१५	
पुष्पक ९१	७८	पुष्पगात्रता --- { २८० ३	पुष्पक { १२९ ३८		
पुष्पक ९१	७८	पुष्पगात्रता --- ५८	पुष्पक { ३०१ ५९		
पुष्प २२२	७८	पुष्पगात्रता --- २६६	पुष्पक ५०	१२	
पुष्प ३६४	१९	पुष्पगात्रता --- ६०	पुष्पक ५०	१२	
पुष्प ७२	१	पुष्पगात्रता --- { २१९ ३०	पुष्पक ५९	१९	
पुष्प ३६५	२०	पुष्पगात्रता --- { २२० ४०	पुष्पक ३२८	१८०	
पुष्पमी ९०	७६	पुष्पगात्रता --- १०८	पुष्पक ११९	२	
पुष्पवि २०४	९८	पुष्पगात्रता --- ५१	पुष्पक ३०१	५९	
पुष्पव १३०	१	पुष्पगात्रता --- २२	पुष्पक १०२	४६	
पुष्प { २०४ ९८		पुष्पगात्रता --- १०३	पुष्पक १०८	१२०	
पुष्प { २६० ६५		पुष्पगात्रता --- १०१	पुष्पक १३८	२९	
पुष्पगात्रता १८८	३३	पुष्पगात्रता --- ५५	पुष्पक ११०	१६६	
पुष्पमा २४	७	पुष्पगात्रता --- { ५५ १२१	पुष्पक २००	८०	
पुष्प १०२	५८	पुष्पगात्रता --- २०१	पुष्पक { १५३ ८०		
			पुष्पक { १६८ २२२		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक
पौरोगव	२१६	२७	प्रच्छदपट	१५९	११६	प्रतिष्ठापा	२४७	१६३
पौर्णमास	१७७	४८	प्रच्छन्न	७५	१४	प्रतिज्ञागर	२८३	२८३
पौर्णमासी	२४	७	प्रच्छादिका	१४५	५५	प्रतिज्ञात	२७१	१७०
पौलस्त्य	१५	७२	प्रजन	२८२	२५	प्रतिज्ञान	३१	१७०
पौलि	२२२	७७	प्रजाविन्	१९८	७३	प्रतिज्ञान	२३०	८०
पौष	२६	१५	प्रजा	२९५	३२	प्रतिज्ञान	२३०	८१
पौषवर्क	२३६	१०३	प्रजाता	१३५	१६	प्रतिज्ञान	४१	२५५
प्याद्	३५७	७	प्रजापति	५	१७	प्रतिनिधि	२४७	१६३
प्रकम्पन	१३	६६	प्रजावती	१३८	३०	प्रतिपद्	{ २२	१६३
प्रकर्ष	२७६	११२	प्रज्ञ	{ १४२	७७	प्रतिपद्	{ ३०	१६३
प्रकाण्ड	{ २८	२७	प्रज्ञा	{ १६६	५	प्रतिपद्	२७६	१६३
	{ ८२	१०		{ ३०	१	प्रतिपादन	१७३	२८३
प्रकामम्	२२४	५७		{ १३४	१२	प्रतिपादन	१७३	२८३
प्रकार	३२३	१६२	प्रज्ञान	३१४	१२२	प्रतिपादन	२६२	४१
प्रकाश	{ २२	३४	प्रज्ञु	१७२	७७	प्रतिपादन	२६२	४१
	{ ३३७	२१७	प्रज्ञीन	१२९	३७	प्रतिपादन	२६२	४१
प्रकीर्णक	१८७	३१	प्रणव	{ २८२	२५	प्रतिपादन	२६२	४१
प्रकीर्ण	९१	४८		{ ३२१	१५१	प्रतिपादन	२६२	४१
	२९	२९	प्रणव	३५	७	प्रतिपादन	२६२	४१
प्रकृति	{ ५०	३७	प्रणाद्	३७	११	प्रतिपादन	२६२	४१
	{ १८७	१८	प्रणाडी	६३	३५	प्रतिपादन	२६२	४१
	{ ३०३	७२	प्रणिधि	{ १८३	१३	प्रतिपादन	{ १८९	३१
प्रकोष्ठ	१५१	८०		{ ३०९	९९	प्रतिपादन	{ २४७	१६३
प्रक्रम	२८३	२६	प्रणिहित	२७१	८६	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रक्रिया	१८७	३१	प्रणीत	{ १७०	२०	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रक्षण	४०	२४		{ २२१	४५	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रक्षण	४०	२४	प्रणुत	२७६	१०९	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रह्वेदन	२०१	८७	प्रणेत	२५८	२५	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगण्ड	१५१	८०	प्रतति	८१	९	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगतशानुक	१७२	४७	प्रतन	२६९	७७	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगवम	२५८	२५	प्रतल	{ १५२	८४	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगाढ	२९७	४४		{ १५२	८५	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगुण	२६८	७२	प्रताप	१८५	२०	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रगे	३५४	१९	प्रतापम	९८	८१	प्रतिपादन	१९६	१६३
	{ २०८	११९	प्रति	३४४	२४४	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रग्रह	{ ३४२	२३६	प्रतिकर्मन्	१५६	९९	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रग्रह	३४२	२३६	प्रतिकर्मन्	१६०	१२१	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रदीप	३७१	३५	प्रतिहृक	२७१	८७	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रदान	७५	१२	प्रतिहृति	२४७	३६	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रदान	७५	१२	प्रतिहृष्ट	२६५	५४	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रचय	२०३	९६	प्रनिहित	२६२	७२	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रचलादिप	२५९	३२	प्रनिध्याति	२८३	२८	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रचुर	२६७	६३	प्रनिधय	१९९	७९	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रचनम्	१३	६४	प्रनिमाह	१६५	१३९	प्रतिपादन	१९६	१६३
प्रचोदनी	१०१	९४	प्रनिषा	४७	२६	प्रतिपादन	१९६	१६३
			प्रनिषात	२०७	११४	प्रतिपादन	१९६	१६३

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बीजः	{ २९ २८		मन्त्रदुर्गा	११२	१४५	महारक	४४	१३
बीजकोश	१४६	६२	मन्त्रद्वारा	८९	४३	महिनी	४४	१३
बीजपूर	१८	४८	मन्त्रम्	{ ५ १६		मण्डाकी	१०५	११४
बीजाहृत	२१३	८	मन्त्रपुत्र	५२	१०	मण्डिल	९४	६३
बीज्य	१६६	२	मन्त्रबन्धु	३१०	१०३	मण्डी	१००	९१
बीजस्य	{ ४५ १०		मन्त्रबिन्दु	१०५	३९	मण्डीर	९४	६३
	{ ४५ १९		मन्त्रमूय	१०८	५२	मण्डील	९४	६३
	३४३	२३३	मन्त्रमूल	१६९	३४	मन्त्र	{ २८ २५	
बुक्	९८	८३	मन्त्रवर्धन	१०५	३९	मन्त्रकुम्भ	१८८	३२
बुद्धा	१४०	६४	मन्त्रसाधुष	१०८	५२	मन्त्रदाह	९२	५३
बुद्धामर्मास	१४०	६४	मन्त्रसू	७	२८	मन्त्रदर्शी	८८	३६
बुद्ध	{ ४ १३		मन्त्रसूय	१०८	५०	मन्त्रवका	११४	१५३
	{ १०६ १०८		मन्त्राञ्जली	१०५	३९	मन्त्रमुलक	११६	१६०
बुद्धि	३०	३	मन्त्रासन	१०६	४०	मन्त्रपथ	९५	६०
बुद्धि	३६४	३९	माहा	{ २० २१		मन्त्रधी	१६३	१३१
बुद्ध	२०	२६		{ १०८ ५३		मन्त्रासन	१८०	३१
बुध	{ १६६ ५		माहात्म्य	१६६	४	मन्त्र	४६	२१
	३०९	१००	माहात्म्यपटिका	१००	८९	मन्त्र	४६	२१
बुधित	२०६	१०८	माहात्म्य	१००	८९	मन्त्र	४६	२१
बुध	८९	१२	माहात्म्य	२८६	४३	मन्त्र	४६	२१
बुधुषा	२२४	५४	माहा	{ ८ ३०		मन्त्र	४५	१०
बुधुषित	२५३	२०	माहा	{ ३४ १		मन्त्र	४५	२०
बुध	२१५	२९		१११	१३०	मन्त्र	३४	६९
बुध	२१५	२९				मन्त्र	३४	६९
बुध	३०३	३४				मन्त्र	३४	६९
बुध	३४०	६४				मन्त्र	३४	६९
बुध	२०६	१००				मन्त्र	३४	६९
बुध	१००	४६				मन्त्र	३४	६९
बुध	१००	४६				मन्त्र	३४	६९
बुध	२६६	६०				मन्त्र	३४	६९
बुध	१६०	११०				मन्त्र	३४	६९
बुध	{ १०३ ९३					मन्त्र	३४	६९
बुध	{ ३०४ ४४					मन्त्र	३४	६९
बुध	१४३	४४				मन्त्र	३४	६९
बुध	१२	५०				मन्त्र	३४	६९
बुध	२०	२४				मन्त्र	३४	६९
बोधकर	२०४	९०				मन्त्र	३४	६९
बोधिद्रुम	८४	२०				मन्त्र	३४	६९
बोह	२३६	१०४				मन्त्र	३४	६९
बोह	२३	२८				मन्त्र	३४	६९
बोह	८२	१२				मन्त्र	३४	६९
मन्त्रादि	{ १६६ ३					मन्त्र	३४	६९
	{ १०६ ४३					मन्त्र	३४	६९
मन्त्र	८९	४३				मन्त्र	३४	६९
मन्त्र	१०८	५२				मन्त्र	३४	६९

[illegible]

शब्दः	ह्रस्व	सोऽ	सङ्गः	ह्रस्व	सोऽ	सङ्गः	ह्रस्व	सोऽ
भूमिप्रसूता	{ ८८	३८	भूमिप्र	५२	८	भूमिप्र	२३२	१०
भूमिप्रसूता	{ १०६	११८	भूमिप्र	१३३	५	भूमिप्र	१३२	१३४
भूमिप्र	२०१	६०	भूमिप्र	२२४	५५	भूमिप्र	२३२	१०
भूमिप्र	२०८	१	भूमिप्र	२५०	०	भूमिप्र	१३६	२३
भूमिप्र	२६०	६३	भूमिप्र	२०	२५	भूमिप्र	१३६	२६
भूमिप्र	२६०	६३	भूमिप्र	१८३	०	भूमिप्र	१६९	१३
भूमिप्र	{ २६०	६३	भूमिप्र	१८६	२३	भूमिप्र	२०४	९०
भूमिप्र	{ २२८	१८२	भूमिप्र	४३	१३	भूमिप्र	९	४४
भूमिप्र	१३२	१३२	भूमिप्र	५०	३०	भूमिप्र	१६५	१३०
भूमिप्र	१२०	५	भूमिप्र	३०	४	भूमिप्र	३४९	२
भूमिप्र	९५	६९	भूमिप्र	{ ५६	०	भूमिप्र	२८	२५
भूमिप्र	९०	४६	भूमिप्र	२०९	९	भूमिप्र	२३३	१०
भूमिप्र	१५३	१०३	भूमिप्र	१२०	२९	भूमिप्र	१६२	१२०
भूमिप्र	१५३	१००	भूमिप्र	१५५	९६	भूमिप्र	२८	२०
भूमिप्र	२५३	२९	भूमिप्र	२०९	९	भूमिप्र	८२	१२
भूमिप्र	१३८	१३०	भूमिप्र	२०५	१०४	भूमिप्र	१६५	१३८
भूमिप्र	५०	३०	भूमिप्र	२३२	४०	भूमिप्र	८२	१३
भूमिप्र	४८	४	भूमिप्र	१५६	१०१	भूमिप्र	८९	१३
भूमिप्र	{ १३०	१३४	भूमिप्र	१३६	३६	भूमिप्र	१००	९०
भूमिप्र	{ १३३	३६	भूमिप्र	१३९	३६	भूमिप्र	१५८	१०९
भूमिप्र	{ १३०	२६	भूमिप्र	१३९	३६	भूमिप्र	१५८	१०९
भूमिप्र	१३३	१५३	भूमिप्र	१३८	३०	भूमिप्र	२६२	५२
भूमिप्र	१३३	१५३	भूमिप्र	१३९	३६	भूमिप्र	२६४	५२
भूमिप्र	१८८	३२	भूमिप्र	२३९	१३५	भूमिप्र	२३५	३०
भूमिप्र	१३६	३८	भूमिप्र	१३९	३६	भूमिप्र	४३	८
भूमिप्र	९	४३	भूमिप्र	१३९	३६	भूमिप्र	४३	८
भूमिप्र	२४३	१५	भूमिप्र	३०	४	भूमिप्र	{ ४	३०
भूमिप्र	२४८	३८	भूमिप्र	२३०	३०	भूमिप्र	{ २३०	९३
भूमिप्र	२४३	१५	भूमिप्र	४३	१३	भूमिप्र	२३०	१३
भूमिप्र	१४३	१७	भूमिप्र	५०	३०	भूमिप्र	१५३	८३
भूमिप्र	२४८	३८	भूमिप्र	१५४	५२	भूमिप्र	२६५	४३
भूमिप्र	३४	४०	भूमिप्र	४३	१३	भूमिप्र	२३४	९३
भूमिप्र	६०	२४	भूमिप्र	५०	३०	भूमिप्र	{ ५३	५३
भूमिप्र	६०	२४	भूमिप्र	५०	३०	भूमिप्र	{ २३२	४९
भूमिप्र	{ १८५	३०	भूमिप्र	{ १४०	३९	भूमिप्र	{ १५६	१०३
भूमिप्र	{ १८५	३३	भूमिप्र	{ २९८	४५	भूमिप्र	{ २५५	३९
भूमिप्र	२४४	१००	भूमिप्र	{ २३०	१३५	भूमिप्र	{ ४३	९
भूमिप्र	४३	६	भूमिप्र	१८६	२३	भूमिप्र	{ ३०	६
भूमिप्र	४३	६	भूमिप्र			भूमिप्र	{ ३८	१५
भूमिप्र	१३३	५०	भूमिप्र			भूमिप्र	{ २३	३२
भूमिप्र	१४०	४०	भूमिप्र	५९	३०	भूमिप्र	१३३	५३
भूमिप्र	६५	१९	भूमिप्र	६	३०	भूमिप्र	२०३	८९
भूमिप्र	१३३	५०	भूमिप्र	८३	१७	भूमिप्र	१८८	२
भूमिप्र	२९६	४३	भूमिप्र	१५६	१०३	भूमिप्र	७३३	३०
भूमिप्र	३०३	६९	भूमिप्र	१५५	१३०	भूमिप्र	१५६	१३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मपट्टक	२१३	१७	मकयू	१३	११	महारीतव	५३	१
मय	२२५	७५	मलिन	२६५	५५	महाशय	२५३	३
मर्दक	२१३	१७	मलिनो	१३६	२०	महागुनी	१३४	१३
मयु	१५	७४	मल्लिमुच	२४४	२५	महाभद्रा	१०४	११०
मयुदक	२१३	१७	मलोमय	२६५	५५	महाबहा	{ ९०	७३
मगूत	{ २२	३३	मातु	३६५	७१	महाभक्त	{ १११	११८
मगूत	{ २२३	१८	मल्लक	३०२	३०	महाभक्त	९	४१
मगूत	{ १०४	११३	मल्लिका	९५	६९	महाभक्त	६७	३
मगूत	{ १०४	३०	मल्लिकार्जुन	१२५	७४	महाभक्त	१२	१८
मगूत	{ १३६	१०३	मल्लिकार्जुन	१२५	७४	महाभक्त	७१	४९
मरकत	५३३	९२	मल्लिकार्जुन	१३२	१३०	महाभक्त	१११	७
मरण	३०७	११३	मल्लिकार्जुन	१३०	१३४	महाभक्त	९३	५४
मरिच	५३५	३९	मल्लिकार्जुन	१३०	१३४	महाभक्त	११९	४
मरीच	५३५	३९	मल्लिकार्जुन	१३०	१३४	महाभक्त	१३३	५
मरीच	{ ९०	९०	मल्लिकार्जुन	३६०	१०	महाभक्त	६०	३
मरीच	{ ५३	३३	मल्लिकार्जुन	२३३	१०	महाभक्त	१८०	१
मरीचिका	५३	३५	मल्लिकार्जुन	२३३	१०	महाभक्त	७७	१
मरु	{ ६८	५	मल्लिकार्जुन	१०४	१०९	महाभक्त	८०	५
मरु	{ ३३	१६५	मल्लिकार्जुन	२६३	१०	महाभक्त	५५	७३
मरु	{ १३	५	मल्लिकार्जुन	२६३	१०	महाभक्त	७५	७५
मरु	१०५	१३३	मल्लिकार्जुन	१०६	७९	महाभक्त	१०७	१३४
मरु	३०१	५६	मल्लिकार्जुन	१०७	७९	महाभक्त	१०७	१३४
मरु	९	७४	मल्लिकार्जुन	१०७	७९	महाभक्त	७	३३
मरु	१०५	१३३	मल्लिकार्जुन	१०७	७९	महाभक्त	६०५	३३
मरु	{ ५३	५५	मल्लिकार्जुन	७५४	५५	महाभक्त	६९	३७
मरु	{ ५८	७५	मल्लिकार्जुन	५०	६८	महाभक्त	२५३	३
मरु	१३५	३	मल्लिकार्जुन	२६६	६०	महाभक्त	२५३	३
मरु	१३५	१३	मल्लिकार्जुन	१३३	६९	महाभक्त	१०९	१००
मरु	{ ५३	७८	मल्लिकार्जुन	३५०	७१	महाभक्त	१३३	१०८
मरु	{ १००	७८	मल्लिकार्जुन	१३३	१३३	महाभक्त	१३३	१०८
मरु	१३०	१	मल्लिकार्जुन	१३३	१३३	महाभक्त	७	७५
मरु	५०३	७३	मल्लिकार्जुन	२६५	७५	महाभक्त	१५०	७३
मरु	५३	८	मल्लिकार्जुन	१०६	११०	महाभक्त	१६६	७५
मरु	२६५	३०	मल्लिकार्जुन	७५	३६	महाभक्त	१३३	७७
मरु	५०	७३	मल्लिकार्जुन	१५८	१३३	महाभक्त	२५०	७३
मरु	२००	८३	मल्लिकार्जुन	२३३	३०	महाभक्त	२३३	१३
मरु	१८३	२६	मल्लिकार्जुन	१८३	५	महाभक्त	१३३	१३३
मरु	१३०	६५	मल्लिकार्जुन	१६५	१३	महाभक्त	१३३	१३३
मरु	{ १३३	१२३	मल्लिकार्जुन	२३३	५५	महाभक्त	१३३	१३३
मरु	५३५	५५	मल्लिकार्जुन	२३३	५५	महाभक्त	१३३	१३३
मरु	५३	६३	मल्लिकार्जुन	७५	३	महाभक्त	५३	७३
मरु	१६०	१३३	मल्लिकार्जुन	३	७०	महाभक्त	१३३	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माघ	२६	१५	मानसौक्यम् ...	१२५	२३	माघ्य	२१०	०
माघ्य	९६	७३	मानिनी	१३१	३	मास	२५	१२
माढर	२१	३१	मानुष	१३०	१	मासर	२२२	४१
माडि	३५९	८	मानुष्यक	२८६	४२	मासिक	१०३	३१
मानवक	{ १४१ १५७	{ ४२ १०६	माया	२४१	११	मास्य	३५२	११
मागव्य	२८६	४१	मायाकार	२४१	११	माहाकुल	१६६	३
मागिक्य	३७०	३१	मायादेवीस्तुत ...	४	१५	माहाकुल	१६६	३
मागिमग्य	२२०	४२	मायु	१४६	६२	माहिय	२३९	३
मानह	{ २४३ २९२	{ १९ २३	मायूर	१३०	४३	माहिर्य	२३९	३
मानरतिता	१३९	३०	मार	६	२६	मादेयी	२३९	३१
मानरिचन्द्र	१३	६४	मारजिन्	४	१३	मितम्पय	२६३	४६
मानसि	१०	४८	मारण	२७७	११४		२१	३०
मानावितरी	१३९	३०	मारिष	४४	१४	मित्र	{ १८२ १८९	{ ९ १२
मानामह	१३९	३३	मादन	१३	६५		३२५	३६६
मानुष	{ ९८ १३८	{ ७८ ३१	मार्कण्ड	१३४	१५१	मिघस्य	३४८	२५५
मानुष्युपक	९८	७८	मार्ग	{ २६ ७०	{ १४ १५	मिधुन	१२९	३६
मापुका	१३८	३०	मार्ग	{ २०१ २६४	{ ८७ ४९	मिथ्या	३५३	१५
मानुकापी	{ १३८ २१७	{ ३० २०	मार्गशीर्ष	२६	१४	मिथ्यादृष्टि	३०	४
मानुकाहि	५१	६	मार्गिण	२७५	१०५	मिथ्याभियोग	३०	१०
मानुनी	१३८	३०	मार्जन	८७	३३	मिथ्याभितस्तन	३०	१०
मानुमुह	९८	७८	मार्जना	१६०	१२३	मिथ्यामति	३०	४
	{ ८ ७४	{ ३० १४	मार्जार	१९०	६	मिथि	१०३	१०५
मा'	{ १३८ २२६	{ २९ ६६	मार्जिणा	२२१	४४	मिथी	१०३	१०५
मानुष्यवेष	१३०	२५	मार्जण	२१	२९	मिथ्या	११०	११४
मानुष्यशीर्ष	१३०	२५	मार्जिण्ड	२४१	१३	मिथ्या	११०	११४
मा'व	३६०	१००	मार्जिण्ड	२४८	४१	मिथि	{ १०३ ११४	{ १०५ ११४
मा'वा	{ २६६ ३२०	{ ६५ १००	मार्जिक	२४१	१३	मिथि	११०	११४
मा'व	२८०	१३	मार्जि	१६०	१२३	मिथि	११०	११४
मा'व	{ ५ २६	{ १८ १६	माका	१६४	१३५	मिथि	११०	११४
मा'व	१७८	४१	माका	१०९	१३३	मिथि	११०	११४
मा'व	१६	१६	माकाकार	२३९	५	मिथि	११०	११४
मा'व	१७८	४१	माकानुप	११८	१६०	मिथि	११०	११४
मा'व	१६	१६	माकि	२३९	५	मिथि	११०	११४
मा'व	३६८	४१	माकुवा	५३	६	मिथि	११०	११४
मा'व	{ ३६ ३३१	{ २२ ८५	माकु	८०	३९	मिथि	११०	११४
मा'व	१३०	१	माकुव	१६०	१३५	मिथि	११०	११४
मा'व	२९	३१	माकुव	१३१	१३८	मिथि	११०	११४
			माकुव	१३०	०	मिथि	११०	११४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मेखला	{ १५७ १०८		मोदक	३७९	३३	ययाप्यम्	३५३	१३
मेघ	१७	६	मोदक	२३८	११०	ययंभित	२२४	५७
मेघगयोनिश्च ...	१७	१०	मोदक	९९	८३	यदि	३५३	१३
मेघनादानुलामिन्	१२७	३०	मोपक	२४४	२४	यद्वह्ना	२४८	२
मेघनामन्	११६	१५९	मोह	२०६	१०९	यन्त्र	{ १९४ ५९	
मेघनिर्घोष	१७	८	मौक्तिक	२३३	९२	यन्त्र	{ ३०१ ५९	
मेघपुष्प	५५	५	मौक्तिक	२३०	८	यन्त्र	{ १३ ६१	
मेघमाला	१७	८	मौक्तिक	२३३	३६	यन्त्र	{ १०८ ४९	
मेघवाहन	१०	४७	मौक्तिक	२४३	१३	यन्त्र	{ १८३ १८	
मेघक	{ ३३ १४		मौक्तिक	२०१	८५	यन्त्र	{ १६० १२०	
मेघ	{ १२७ ३१		मौक्तिक	२३३	१९२	यन्त्र	{ १३ ६१	
मेघ	{ १५० ७६		मौक्तिक	२५८	५	यन्त्र	{ १२ ३४	
मेघ	{ २२९ ७६		मौक्तिक	१८३	१४	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	२१३	१५	मौक्तिक	१८३	१४	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	२४९	४२	मौक्तिक	३९	२१	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	१४७	६४	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघिनी	६७	३	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेदुर	२५९	३०	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघा	३०	२	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघि	२१३	१५	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	२६५	५५	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघकामजा ...	९	४०	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	११	५२	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघक	२८३	२९	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघी	१०१	९५	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	{ २० २७		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	{ २२९ ७६		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघकम्पल	२३७	१०७	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	१४५	५६	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघन	१५०	७६	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघावदनि	१९	२०	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघी	३७३	३९	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	३७३	३९	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघुन	{ १७९ ५०		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	{ ३१४ १२३		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	२४९	४२	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	{ ३१ ७२		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	{ ८९ ३९		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघ	२७७	८१	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघा	९२	५४	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघक	८७	३१	मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघा	{ ९७ ७६		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	
मेघा	{ १०५ ११३		मौक्तिक	३९	७	यन्त्र	{ १२ ६१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वायु	१३	६३	वृषराज	४३	३२	वृक्षाक्ष	११३	१४६
वायुधान	१३	६३	वृष्य	१३०	४१	वृक्षोपल	६४	४२
वायु	१३८	३०	वृषनाथ	१८८	३५	वृक्षःसम	३६८	२७
वाय्रा	{ २०३ २५		वृषप	१८८	३५	वृक्षस्	{ ४ ३१	
	{ ३२३ १०५		वृषिका	९६	७१		{ १३ ६३	
वाद्-पति ...	५४	२	वृष	{ ८९ ३७१	४१ ३५	वृक्षा	३१	३
वाद्स् ...	५९	२०	वृषक	३६४	३५	वृक्षा	२०९	८
वाद्सीपति ...	१३	६४	वृषकट	३७०	३८	वृक्षित	२०५	१०६
वाय	{ १८४ १९४	१८ ५८	वृषसब्द	३२५	१६०	वृक्षिवर्ग	१८१	६
वायमुख	१९३	५५	वृषाग्र	१००	३५	वृक्ष	२०९	८
वाप्य	२६५	५४	वृष	३७१	३५	वृक्ष	१२१	१०
वाप्यवान	१९३	५३	वृषाग्र	२१२	३३	वृक्ष	२३७	१०६
वाय	{ २४ २८१	६ १८	वृषाग्र	२९२	२२	वृक्षाधीव	२४०	७
वायि	३१८	३४२	वृषाग्र	२३७	१०५	वृक्षाना	१६४	१३७
वासिनी	२३	४	वृषाग्र	३०५	११२	वृक्षक	२४१	१०
वासुन	२३५	१००	वृषाग्र	३६९	३०	वृक्षत	{ २३४ ३०५	९६ ७९
वायुज	१६८	८	वृषाग्र	३००	९३	वृक्षनि	{ २३ ११४	४ १५३
वाय	१६३	१५५	वृषाग्र	२१२	३३	वृक्षी	{ २३ ११४	४ १५३
वायक	२१४	१८	वृषाग्र	१९५	६३	वृक्षी	२२९	४१
वायन्	३४५	२४५	वृषाग्र	१९५	६३	वृक्षीमुख	२४	६
वायन	१६३	१९८	वृषाग्र	२०६	१०७		२९	६९
वादीक	१९७	७७	वृषाग्र	१५०	७६	वृक्ष	{ ३३६ २०४	२३ ९८
वास	१००	९३	वृषाग्र	१३१	२		३४० २३०	
वृषत	१८६	२४	वृषाग्र	१३१	२	वृक्षस्वका	३३५	२०
वृषतरसा	११३	१४०	वृषाग्र	१३१	२	वृक्ष	२४५	२७
वृष	{ १२९ २९३	३८ २४	वृषाग्र	१८८	२८	वृक्ष	१६३	१३६
वृषादीलक	२१३	१४	वृषाग्र	२३१	८५	वृक्षी	१०१	९५
वृषाग्र	{ १९४ ३०१	५७ ३५	वृषाग्र	१४०	४०		{ २०५ २९८	१०४ ४८
वृषाग्र	३५५	२२	वृषाग्र	१६१	१९७	वृक्ष	१०९	५७
वृषाग्रक	८५	२२	वृषाग्र	३०५	७९	वृक्षपति	६	२०
वृषाग्रार्थ	२९६	६३	वृषाग्र	२९	७३	वृक्ष	{ २३४ ३१४	९३ १२६
वृषाग्र	१२९	३८	वृषाग्र	३३८	११३	वृक्ष	३३	५२
वृषाग्र	१९४	५७	वृषाग्र	३३८	११३	वृक्ष	५४	२
वृषाग्र	१९९	३८	वृषाग्र	३३८	११३	वृक्ष	१५२	८६
वृषाग्र	{ १९४ २२६	५८ ६४	वृषाग्र	३३८	११३	वृक्ष	{ ८६ १९१	३० ५३
वृष	२०५	१०३	वृषाग्र	३३८	११३			
वृष	२०६	१०६	वृषाग्र	३३८	११३			
वृषति	१३३	८	वृषाग्र	३३८	११३			
वृषती	१३३	८	वृषाग्र	३३८	११३			
वृषन्	१४१	४२	वृषाग्र	३३८	११३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रयकट्या	१९३	२५	रसवती	२१६	२०	राजीव	{ ५९	१९
रसा	{ २४०	९	रसा	{ ६७	२	राजीव	{ ६४	११
रसा	{ २३९	४	रसा	{ ९९	८४	राज्याह्न	१८४	१८
रयगुप्ति	१९४	५७	रसाञ्जन	२३६	१०१	रात्रि	२३	४
रयद्रु	८६	२६	रसातल	५०	१	रात्रि	२२०	११
रपाह्न	{ १९३	५५	रसातल	{ ८७	३३	रात्रिचर	१३	६३
रपाह्न	{ १९४	५६	रसातल	{ ११०	१६३	रात्रिचर	१३	६३
रपाह्न	१२५	२२	रसातल	{ २२१	४४	रादान्त	३०	४
रपिक	१९८	७६	रसित	१०	८	राघ	२६	११
रपिन्	{ १९५	६०	रसोयक	११३	१४८	राधा	१९	२१
रपिन्	{ १९८	७६	रह	१८६	२३	राम	{ १२१	११
रपिन्	१९८	७६	रह	१८५	२२	राम	{ ११८	१९
रप्य	१९१	४६	रहस्य	१८६	२३	रामठ	२२०	४
रप्य	{ ७३	३	राका	२४	८	रामा	१३१	४
रप्य	{ १९३	५५	राक्षस	१३	६२	राम्म	१०७	४
रद	१५३	९३	राक्षसी	१०८	१२८	राळ	१६२	१२३
रदन	१५३	९३	राक्षा	१६१	१२५	राक्ष	{ २०	२५
रदनरुद्र	१५३	९०	राक्षस	१५८	११३	राक्ष	{ १३०	४३
रग्न	५०	२	राक्ष	१८०	१	राक्ष	{ १३६	२१३
रग्न	३६५	२१	राक्ष	१८०	३	राक्ष	३२९	१८
रग्नो	१३१	४	राक्षसोद	३३०	१८०	राक्षि	१०१	९४
रगनी	१३३	४	राक्षन्	{ १८०	१	राक्षि	४४	१४
रगा	७	९९	राक्षन्	{ ३१२	११३	राक्षि	२२९	७३
रागा	१०५	११३	राक्षन्	१८०	१	राक्षम	१०५	११४
राग	१४	६७	राक्षन्	१८०	४	राक्ष	{ १११	१४
राग	{ १५९	११६	राक्षन्	११४	१५३	राक्ष	३०	२६
राग	{ ३६३	१०	राक्षन्	१६६	२	राक्ष	२६५	५६
राग	४०	६२	राक्षन्	१५	७२	राक्ष	२३३	९८
राग	२६१	३८	राक्षन्	३०७	९१	राक्ष	५०	३६
राग	९१	३१	राक्षन्	१६६	२	राक्ष	५०	३६
रागा	१५३	१०८	राक्षन्	७०	१३	राक्ष	९	४३
रागा	१५४	९१	राक्षन्	८५	२३	राक्ष	१८९	१०
राग	{ ५२	२३	राक्षन्	७४	१०	राक्ष	२९६	३५
राग	{ ३१०	१३०	राक्षन्	३५९	९	राक्ष	२०१	८९
राग	{ ३१	७	राक्षन्	३६९	३१	राक्ष	५६	३३
राग	{ ३२	९	राक्षन्	३२५	२४	राक्ष	१०९	९२
राग	{ ७५	१०	राक्षन्	८८	३५	राक्ष	१२४	९३
राग	{ २३५	९९	राक्षन्	{ ८८	३५	राक्ष	{ ३०९	६८
राग	३२९	६३६	राक्षन्	३६३	१५६	राक्ष	२६६	१०३
राग	३६६	१०३	राक्ष	८०	४	राक्ष	२३४	९४
राग	१५८	७३	राक्ष	३१४	१५	राक्ष	१४३	५०
राग	१९४	९३	राक्ष	५३	५	राक्ष	२३४	९५
राग	१९०	१०६	राक्ष	५३	५	राक्ष	२४०	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्
छायादिक्का	१५६	१०३	निमित्त	१८३	१६	कोर्त	१११
छाया	११९	१०३	निष्प्रवृत्ति	१३९	५३	कोष	८१
छायाभक्त	१६८	१३५	निवि	१८३	१६	कोशमुद्रा	१९
छाति	८८	३१	निविहर	१८३	१५	कोश	३४४
छप	{ २८२	२४	निविहारी	१८३	१५	कोमल	१५५
	{ २६६	६२	निविहर	१८३	१५	कोमला	११३
छवङ्ग	१६३	१२५	निर्भी	१८३	१५	कोष्ठ	{ २६९
	{ ३२	९	निष्ठ	२५२	९०		{ ३३४
छवण	{ २२०	४१	निर्भी	२७६	११०	कोशुप	२५३
	{ ३६६	२३	निष्ठक	२०१	८८	कोशुम	२५३
छवणोद	५४	२	निष्पत्ता	४०	२३	कोष्ट	२१३
छवम	२८२	२४	छिप्रि	१८३	१६	कोष्टमेदन	२१३
छविप्र	२१२	१३	छिप्रिहरी	१८३	१५	कोष्ठ	२१३
छशून	११३	१४८	छिप्रिहरी	१८३	१५		{ ३३३
छशून	११३	१४८	छीह	२७६	११०		{ ३३५
छलाक	२०१	८५		{ ४८	३२		{ ३३५
छाक्षी	{ १६१	१५५	छीटा	{ ४९	३२		{ ३३६
	{ ३६०	१०		{ ३३३	१९८	छोहकारक	२४०
छाक्षप्रसादन	८९	४१	छुदित	१९२	५०	छोहदृष्ट	१३३
छान्नक	२१२	१३	छुप्य	३५३	२२	छोहल	२६०
छान्नकदण्ड	२१२	१४	छुप्यक	२४३	२१	छोहभित्ति	२०३
छान्नकपद्वति	२१२	१४	छुकीव	११९	४	छोहित	{ ३३
छान्नलिङ्गी	१०६	११८	छुदाम	११९	४		{ १४३
छान्नलिङ्गी	११८	१६८	छुता	१२२	१३	छोहित	१२१
छान्नली	{ १०४	१११	छुन	२७५	१०३	छोहितक	२३३
	{ ११८	१६८	छुम	१९२	५०	छोहितचन्दन	१६१
छान्नी	१९२	५०	छेख	३	८	छोहिवाङ्ग	२०
छान्नी	१९२	५०	छेखक	१८३	१५	छोही	३३५
छात्री	२२२	४०	छेखचर्म	१०	४५		प
छान्ति	१८	१०	छेखी	८०	४५	प	३५१
छात्र	११५	१५६	छेख	२२४	५६		{ ११६
छात्र	११५	१५६	छेखक	२४०	६		{ १६५
छात्र	२३०	८०	छेख	२६६	६२		{ ३३६
छात्रमठ	११०	१६५	छेख	२१२	१२	पंथाक	१६२
छात्रता	{ ४७	२८	छेख	२२४	५६	पंथारोचना	२३८
	{ ३४०	२२८	छोह	{ ६८	२	पंथिक	१६२
छात्रा	१४८	६०		{ २८७	२	पंथिक	१२३
छात्रादिक	२९०	१०	छोकप्रित्	४	१३	पंथिक	२६०
छात्र	१२८	३५	छोकमान	७	२९	पंथिक	१५३
छात्रक	४३	८	छोकायत	३७०	३२	पंथिक	२६८
छात्रिका	४३	८	छोकाछोक	७०	२	पंथिक	१५०
छात्रोदनी	२४३	३४	छोकेश	५	१६	पंथिक	१४९
छात्र	४३	१०	छोकन	१५४	९३	पंथिक	२३०
छिद्र	९३	९०	छोचमईट	१०४	१११	पंथिक	३४
छिद्रा	३६०	१०	छोचमलक	१०४	१११		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वचनेतिपत.....	२५८	२४	वच.....	२००	११५	वचस्था.....	{ ९३ ५८	
वचम्	३४	१	वच्य	२६२	४५		{ १११ १३०	
वचा	१०२	१०२	वच्य	८१	०		{ ११२ १४४	
	१०	५०	वच्यता	२२७	६९	वच्यत्व	{ १४१ ४२	
वच.....	{ १०३ १०५	१०५	वाची	२४६	३१	वच्यत्वा	{ १८३ १२	
	१२९ १८४			१०९ १३६			{ १९१ १२४	
वचनिकीय.....	१०	१०	वच.....	{ १३१ २		वच	{ २०९ ८	
वचनिकीय.....	१०	१०		{ १३२ ९			{ ३२६ १०२	
वचनपुष्प	९०	७६		३१० १०१				
वचिन्	१०	४५	वच.....	{ ५५ ३		वचटा	{ १२६ २५	
वचिक	१२०	५	वच.....	{ ७६ १			{ १२६ २०	
वचिक	२६३	४३	वचतिष्ठिका ...	२९	८५	वचिटी	१२६ २०	
वचिष्ठ	२६२	४३	वचमित्र	१२४	१९	वचिणी	१३ ६४	
वचुक	१२०	५	वचमक्षिका ...	१२६	२०	वचन	{ ७३ ३	
	८६ २०		वचमातिन् ...	५	२१	वचनक	{ ८५ २५	
वचुल	{ ८६ २०		वचमुद्र	{ १०२ ९९			{ ३६४ १८	
	९४ ६४			{ २१३ १०		वचय	{ १९० ४२	
वट	८०	३२	वचमुद्राट	१०२	९९	वचय	{ २५६ ३१	
वटक	३६३	१०	वचसमुद्र	८०	४	वचय	{ २५४ ७	
वटी	२४५	२०	वचसमुद्र	८०	४	वचयिनी	{ १३१ ४	
वट्या	१९१	४६	वचरति	८०	६		{ २२० ४१	
वट्यामल	१२	५९	वचापु	१२०	८	वचा	२५६ २६	
वट	२६६	६१	वचापुत्र	१९१	४५	वचाक	११० १३४	
वनिह	२२९	७८	वनिता	{ १३१ २			{ ६५ ४३	
वनिहृष	२९९	५१		{ ३०४ ७३		वचाटक	{ २१५ २०	
वनिहृषा	२९९	७९	वनीपक	२६४	४९		{ ३०२ ३८	
वचटक	२३३	८९	वनीपक	२६५	४९	वचागोहा	१३१ ४	
वटी	३४४	२४३	वनीकम्	११९	३	वचाति	१५९ ११६	
	१५० ७८		वन्द्या	९९	८९	वचाति	१५९ ११६	
वत्स	{ २२५ ३२५		वन्द्या	२५८	२८	वचा	११९ २	
	३२५ २२५		वन्धा	८०	४	वचिरसित	२०५ १०२	
वामक	९५	६६	वन्धा	८०	४	वचिरसित	१०४ ३५	
वामतर	२२५	६२	वन्धा	{ ५० २		वचिरसित	२०५ १०२	
वामनाम	५९	११	वन्धा	{ १३१ ६४		वचि	२३४ ९०	
वामर	{ २५ २०		वन्धा	{ १३८ ७०		वचि	२०६ १११	
	२५ २०		वन्धा	{ २३० १०५		वचि	१०२ १००	
वामर	२५५	१४	वन्धा	{ २३० १०५		वचि	३४१ २३४	
वामादनी	९९	८२	वन्धा	{ १३५ ५५		वचि	{ १३ ६४	
वद	२६०	२५	वन्धा	{ १८९ २०		वचि	{ ८५ २५	
वदन	१८३	८९	वन्धा	{ १८९ २०		वचनाममा ...	२४८ ३९	
वदन्	२५३	६	वन्धा	{ १८५ ५५		वच्य	१२४ ५०	
वदन्	{ २५३ १२३		वन्धा	{ १८५ ५५		वचिनी	१९८ ७८	
	१२३ १२३		वन्धा	{ २४० २२९		वचि	२६५ ५०	
वदाय	{ १२३ १२३		वन्धा	{ २४१ ४२		वचि	२४४ २३	
वदाय	२६०	३५	वन्धा	{ २४१ ४२		वचि	२२० ४१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाग्निशाला	७४	७	वाग्निः	१३	३	वाग्निः	१३३	१५
वाग्निः	७७	२०	वाग्निः	१३४	४६	वाग्निः	१५५	२५
वाग्नी	२७३	४२	वाग्नी	२७८	७०	वाग्नी	१२३	५
वाग्नीधरः	१५३	१०७	वाग्नीधरः	७०	१४	वाग्नीधरः	९१	२५
वाग्नीधरः	१२	५५	वाग्नीधरः	१३३	३	वाग्नीधरः	१५६	१०१
वाग्नीधरः	१२५	४	वाग्नीधरः	१३३	२	वाग्नीधरः	१२७	५
वाग्नीधरः	१२३	७६	वाग्नीधरः	१२३	१६	वाग्नीधरः	१००	१३१
वाग्नीधरः	१२	५५	वाग्नीधरः	२७५	७८	वाग्नीधरः	२०३	७३
वाग्नीधरः	२८६	७१	वाग्नीधरः	१२४	२०	वाग्नीधरः	१५८	१११
वाग्नीधरः	२७५	२८	वाग्नीधरः	१२३	१५	वाग्नीधरः	२६०	१५
वाग्नीधरः	२२९	७८	वाग्नीधरः	१३४	१५१	वाग्नीधरः	२०७	२७
वाग्नीधरः	२०९	२	वाग्नीधरः	१३३	१३४	वाग्नीधरः	१३३	१०१
वाग्नीधरः	२२९	७५	वाग्नीधरः	१३	६४	वाग्नीधरः	४०	२५
वाग्नीधरः	२१२	१११	वाग्नीधरः	१०	५८	वाग्नीधरः	२०७	७५
वाग्नीधरः	२७	३	वाग्नीधरः	५५	३	वाग्नीधरः	७३	१५
वाग्नीधरः	१३	६६	वाग्नीधरः	५५	३	वाग्नीधरः	१०३	१०३
वाग्नीधरः	११३	१४५	वाग्नीधरः	१२५	२५	वाग्नीधरः	७४	२५
वाग्नीधरः	१७५	५५	वाग्नीधरः	२७३	१६१	वाग्नीधरः	२३	७३
वाग्नीधरः	८६	२९	वाग्नीधरः	१८८	३४	वाग्नीधरः	११४	११४
वाग्नीधरः	१२०	७	वाग्नीधरः	१०५	१३३	वाग्नीधरः	१३	१५
वाग्नीधरः	१२०	७	वाग्नीधरः	१०५	१३३	वाग्नीधरः	१०	१५
वाग्नीधरः	१७५	५५	वाग्नीधरः	१२५	१६	वाग्नीधरः	१५५	११५
वाग्नीधरः	७७	५	वाग्नीधरः	१३५	१५	वाग्नीधरः	१८३	१०३
वाग्नीधरः	१३०	८	वाग्नीधरः	१३५	१५	वाग्नीधरः	१८३	११५
वाग्नीधरः	१३	६६	वाग्नीधरः	१३४	१५१	वाग्नीधरः	१०३	१५
वाग्नीधरः	२६५	१५५	वाग्नीधरः	५५	३	वाग्नीधरः	२०७	७५
वाग्नीधरः	२६५	१५५	वाग्नीधरः	१०	७	वाग्नीधरः	५१	१५
वाग्नीधरः	२६५	१५५	वाग्नीधरः	६३	२८	वाग्नीधरः	५	१०
वाग्नीधरः	२६५	६०	वाग्नीधरः	७८	५	वाग्नीधरः	४४	१०
वाग्नीधरः	७८	५	वाग्नीधरः	१०	६	वाग्नीधरः	७०	१५
वाग्नीधरः	४६	५	वाग्नीधरः	१००	४२	वाग्नीधरः	११५	१००
वाग्नीधरः	८३	१५	वाग्नीधरः	२२५	५१	वाग्नीधरः	१०	७६
वाग्नीधरः	८३	२८	वाग्नीधरः	१७५	५०	वाग्नीधरः	१२६	५०
वाग्नीधरः	१६६	३	वाग्नीधरः	१०७	७५	वाग्नीधरः	१२०	७०
वाग्नीधरः	१६६	२	वाग्नीधरः	३६	७	वाग्नीधरः	१३०	८६
वाग्नीधरः	८०	६	वाग्नीधरः	२०५	१	वाग्नीधरः	१२५	७
वाग्नीधरः	१२०	८	वाग्नीधरः	२०७	७५	वाग्नीधरः	१२४	५६
वाग्नीधरः	८६	१०	वाग्नीधरः	१०५	१३३	वाग्नीधरः	५१	५
वाग्नीधरः	१०५	१३३	वाग्नीधरः	१०५	१३३	वाग्नीधरः	१६५	२५
वाग्नीधरः	२७५	२८	वाग्नीधरः	२७२	१५	वाग्नीधरः	१२८	७८
वाग्नीधरः	६३	२८	वाग्नीधरः	१७०	३०	वाग्नीधरः	२०५	८१
वाग्नीधरः	६३	२८	वाग्नीधरः	१७०	३०	वाग्नीधरः	१३३	११५
वाग्नीधरः	१०८	७२६	वाग्नीधरः	७३०	५	वाग्नीधरः	१२५	६५
वाग्नीधरः	२६५	१७७	वाग्नीधरः	२१०	५	वाग्नीधरः	१२६	१३
वाग्नीधरः	८	३५	वाग्नीधरः	८६६	४३	वाग्नीधरः	२२१	६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विकृत	८८	३७	विचारणा	३०	२	वित्त	२३३	१७
विक्रय	८९	७	विचारित	२७४	९९	विद	२५३	९
विकर्तन	२३	२९	विचित्रिस्ता	३०	३	विदर	२७८	५
विकलाङ्ग	१४२	४६	विषयन्दक	७५	११	विदु	३७३	३३
विकर्ष	२९९	३०	विच्छेदक	७५	११	विदारक	५६	१३
विकर्षा	१००	९०	विष्ठाप	३६८	२६	विदारी	८४	२१
विकसा	१००	९०	विजय	१८५	२२	विदारीगन्धा	१०४	११०
विकसित	८९	८	विजय	३०५	८२	विदारीगन्धा	१०५	११५
विकस्वर	२५९	३०	विजित	२०६	१३०	विदारीगन्धा	१०५	११५
विकार	२८३	१५	विजित	२२३	४६	विदित	२५४	७
विकोशित	२५९	३०	विजित	२२३	४६	विदित	२७३	१०९
विकासित	२५९	३०	विजित	२२३	४६	विदित	२७३	१०८
विकिर	१२८	३३	विजित	२५३	४	विदित	१६	५
विकिरण	९८	८०	विज्ञा	२५३	४	विदु	१८९	३७
विकीरण	९८	९०	विज्ञा	२५३	४	विदुर	८६	३०
विकुर्वाण	२५४	७	विज्ञान	३३	६	विदुर	२५९	३०
विकृत	४५	१९	विज्ञानिक	२५३	४	विदु	८७	३०
विकृति	१४५	५८	विज्ञ	१४८	६८	विदु	२७४	९९
विकृति	२८३	१५	विज्ञ	२०८	१	विदु	९९	३३
विक्रम	२०५	१०२	विज्ञ	३६४	१७	विदु	४	१३
विक्रम	३१८	१४०	विज्ञ	७९	१५	विदु	१३	९
विक्रय	२३०	८३	विज्ञ	८३	१३	विदु	१४५	५६
विक्रयिक	२३९	७९	विज्ञ	८३	१३	विदु	२७४	१११
विक्राय	१९८	७७	विज्ञ	८३	१३	विदु	२७४	१००
विक्रिया	२८३	१५	विज्ञ	८३	१३	विदु	२३३	९३
विक्रे	२२९	७९	विज्ञ	८३	१३	विदु	१०८	१२६
विक्रे	२३०	८२	विज्ञ	८३	१३	विदु	१६६	५
विक्रय	२६२	४४	विज्ञ	८३	१३	विदु	३४३	३३३
विज्ञा	२८५	३७	विज्ञ	८३	१३	विदु	४७	२५
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	१३३	११
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	२०९	१०१
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	२४८	३८
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	२७९	१०
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	५	१७
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	२९	२८
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	१३६	४०
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	२०९	९९
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	१९९	१६
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	६	२३
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३	विदु	१८	१४
वित्त	१४२	४६	विज्ञ	८३	१३			

शब्दः पृष्ठम् श्लोकः शब्दः पृष्ठम् श्लोकः शब्दः पृष्ठम् श्लोकः

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विशिरा	७३	३	विष्टि	५४	३	विहायस्	१५	२
विशेषक	१६१	१२३	विष्टा	१४८	६८	विहायस	१२३	३२
विश्वार्थ	१८६	२३	विष्णु	५	१८	विहायस	१५	२
विश्वानन	१७३	२९	विष्णुकान्ता	१०३	१०४	विहार	२८१	११
विश्वव	२८३	२८	विष्णुपद	१५	२	विह्वल	२६२	४४
विश्रुत	२५४	९	विष्णुपदी	६२	३१	वीकाश	३३६	२१४
	३	१०	विष्णुरथ	७	३१	वीचि	५५	५
विश्व	२१९	३८	विषय	२६३	४५	वीणा	४१	३
	२६७	६५	विष्वह	३५९	१३	वीणादण्ड	४३	३
विषकटु	२४३	९२	विष्वक्सेन	५	१९	वीणावाद	५४१	१३
विषकमेन्	३११	१०८	विष्वक्सेनप्रिया	११४	१५१	वीत	१९०	४३
विषकमेन्	७	२८	विष्वक्सेना	९२	५६	वीतस	२४४	२६
विषमार्थ	२६०	३९	विष्वक्सेन	२६०	३४	वीति	१९०	४३
विषमेय	२१९	३८	विमर्श	५०	३६	वीतिहोत्र	१२	५६
विषमता	९	३२	विसर	१२९	३९	वीथी	३०६	८७
विषमता	६७	२	विसर्जन	१०३	२९	वीथ्र	२६५	५५
विषमता	९	२३	विसर्पण	१८२	२३	वीनाह	६१	२०
विषमता	३	१०	विसार	५८	१०		४५	१७
विषमता	५	१०	विमार्ग	२५९	३१		४५	१८
विषमता	१३३	११	विमर्श	२७३	८६		१९८	७३
विषमता	१०९	९९	विमर्श	२५९	३१	वीरण	११७	१५५
विषमता	१८६	२३	विमर्श	२५९	३१	वीरतर	११७	१५५
विषमता	१४८	६८	विमर्श	२८९	२२	वीरतप	९०	४५
विषमता	५२	९	विमर्श	८३	१४	वीरपदी	१३५	१६
विषमता	३३८	३२२	विमर्श	२८२	२२	वीरपीण	२०५	१०३
विषमता	५२	७	विमर्श	२०१	८६	वीरपात्र	२०५	१०३
विषमता	८५	२३	विमर्श	२०९	१०८	वीरभाषा	१३५	१६
विषमता	३३	७	विमर्श	१४४	५३	वीरभाषा	१३५	१६
विषमता	६९	८	विमर्श	१४४	५३	वीरहस	८९	४३
विषमता	३८०	११	विमर्श	४५	१९	वीरशोसन	२०४	१०७
विषमता	३३१	१५२	विमर्श	२५८	५९	वीरग	१३५	१६
विषमता	४६	२४	विमर्श	२०१	८६	वीरहस	१०९	५३
विषमता	३३	८	विमर्श	३३	१२	वीरिणी	३००	५६
विषमता	५३	११	विमर्श	१८६	२३	वीरिणी	८१	९
विषमता	१०९	९९	विमर्श	११०	१३५	वीरिणी	४६	२९
विषमता	२०१	८८	विमर्श	१४१	७१	वीरिणी	१४६	६२
विषमता	३००	५५	विमर्श	२२२	७९	वीरिणी	३३१	१५४
विषमता	१०६	११९	विमर्श	१२०	३२	वीरिणी	३०८	२३
विषमता	३६	१४	विमर्श	१२०	३२	वीरिणी	१२०	०
विषमता	३६	१४	विमर्श	१२०	३२	वीरिणी	१२	५६
विषमता	१३८	३३	विमर्श	२४२	३०	वीरिणी	१३८	११९
विषमता	७६	१०	विमर्श	२४२	३०	वीरिणी	२०५	१०३
विषमता	६८	४	विमर्श	४९	३९	वीरिणी	८९	५५
विषमता	३३८	३२२	विमर्श	४९	३९	वीरिणी	२४४	११९
विषमता	५	१८	विमर्श	१०३	२९	वीरिणी	९९	५५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुद्धवाटिका ...	८०	२		२०	२०	वेला	३३२	१९७
शुद्धादपी	{ ९९ ८२			२८	२३	वेत्त	१०३	१०६
शुद्धाग्न	२४७	३४	वृष	१०३	१०३	वेत्तज	२१८	३५
शुद्धाग्न	२४८	३५		१०६	११६	वेत्ति	८१	९
शुद्धि	२८	२१		२२५	५९	वेत्तिव	{ २६८ ७१	
शुद्धि	{ २६८ ७१			३३८	२२०	वेत्त	७२	२
शुद्धि	३११	१०८	वृषण	१५०	७६	वेत्ता	१५६	९९
शुद्धि	२०२	९२	वृषदंशक	१२०	४	वेत्ता	६१	२८
शुद्धि	{ ७३ २		वृषद्वय	८	३६	वेत्तावार्	२१८	३५
शुद्धि	{ २०९ ८		वृषन्	१०	४५	वेदमन्	७३	४
शुद्धि	२६८	६९	वृषभ	२२५	५९	वेदमन्	७७	१९
शुद्धि	२०२	९२	वृषक	२३८	१	वेदमन्	१३५	१९
शुद्धि	{ २०५ ७८		वृषस्तम्बी	१३३	९	वेदपात्र	७२	२
शुद्धि	३६	७८	वृषा	{ १० ४५		वेदपात्रनसमाभय	७२	२
शुद्धि	{ ३०१ ६३			१००	८०	वेप	१५६	९९
शुद्धि	{ २०९ १		वृषाकपायी	३२२	१५५	वेपथ्व	२१८	३५
शुद्धि	{ २०९ २		वृषाकपि	३१५	१२९	वेष्टित	२०२	९०
शुद्धि	३०३	७२	वृषी	१०७	४६	वेष्टी	१३५	१९
शुद्धि	३२४	१६३	वृष्टि	१०	११	वेत्तवार्	२१८	३५
शुद्धि	१०	४५	वृष्टि	२२	३३	वेत्तवार्	२२०	६९
शुद्धि	{ ३४५ २४६		वृष्टि	२२५	७६	वे	{ ३५० ५	
शुद्धि	३५०	४	वेग	२६२	२०	वे	३५३	१५
शुद्धि	{ १०७ १२२		वेगिन्	१९८	७३	वेकसक	१६४	१३६
शुद्धि	{ १०३ ४२		वेगि	१५५	९८	वेकसिक	१६४	१३६
शुद्धि	{ ३०२ १००		वेणी	९५	६९	वेकसिक	८८	३७
शुद्धि	१४०	४०	वेणु	१३६	१६३	वेकसिक	५	१८
शुद्धि	१३०	१३७	वेणुक	१८९	४१	वेकसिक	४५	१९
शुद्धि	१४६	६३	वेणुभ्रम	२४१	१३	वेकसिक	१४०	३९
शुद्धि	९	४४	वेतन	२४८	३८	वेकसिक	१०	४९
शुद्धि	१४०	४०	वेतस	८६	२९	वेकसिक	१२७	७१
शुद्धि	१३४	१२	वेतसन्	६९	९	वेकसिक	२४	३५
शुद्धि	{ १८५ १९		वेताल	३६५	२१	वेकसिक	२०४	९९
शुद्धि	{ २०२ ९		वेतवती	६३	२४	वेकसिक	२५३	४
शुद्धि	२०२	४	वेद	३४	३	वेकसिक	{ ८४ १८	
शुद्धि	३०६	८५	वेदमा	२०८	६	वेकसिक	१००	४६
शुद्धि	२२५	६३	वेदि	१७०	१८	वेकसिक	२४१	१३
शुद्धि	२१०	५	वेदिका	७६	१६	वेकसिक	२४१	१३
शुद्धि	८३	१५	वेदी	१००	१८	वेकसिक	१८९	४३
शुद्धि	१२९	४०	वेदिका	२०९	८	वेकसिक	२४२	१४
शुद्धि	१३०	४१	वेध	२४७	३४	वेकसिक	२४२	१५
शुद्धि	{ ३ ९		वेधमुक्क	११०	१३५	वेकसिक	५३	२
शुद्धि	{ २९० १६		वेधन्	{ ५ १०		वेकसिक	२०४	९७
शुद्धि	२०६	१३२	वेधन्	३४०	२२०	वेकसिक	{ २३९ ३	
शुद्धि	{ १२३ १४		वेधित	२४४	९९	वेकसिक	{ २३९ ७८	
शुद्धि	{ १२२ १४		वेधित	५०	३८	वेकसिक	१०१	९६
शुद्धि	{ ३८८ ७		वेधन्	२४५	२८	वेकसिक		

[illegible]

पदः	पृष्ठम्	श्लोकः	संस्कृतः	पृष्ठम्	श्लोकः	संस्कृतः	पृष्ठम्	श्लोकः
सामु	८०	३३		९	३९	शुद्ध	४०	२०
सामु	११८	३४		१२	५२	शुद्ध	११९	१३२
सामु	२३८	३५	सिद्धा	१३	५९	शुद्ध	१२५	२३
सामु	४०	३६		१०८	१२०	शुद्धनाम	१२	५०
सामु	२०३	३७		१२०	५	शुद्धनाम	१०९	१३२
सामु	२३३	३८	सिद्धिबिष्ट	१३३	२३३	शुद्ध	२०६	८२
सामु	२०६	३९	सिद्धि	१५५	२४	शुद्धि	१०	२३
सामु	२०६	४०	सिद्धि	१	२९	शुद्धि	१०९	१३०
सामु	८	४१	सिद्धि	१५	३९	शुद्ध	१३	५९
सामु	८८	४२	सिद्धि	२६	३८	शुद्ध	२०	२५
सामु	२१५	४३	सिद्धि	१२९	२८	शुद्ध	२१	३६
सामु	२१५	४४	सिद्धि	५८	३८	शुद्ध	१३१	३३
सामु	८२	४५	सिद्धि	१४०	४०	शुद्ध	२३८	२३९
सामु	१४	४६	सिद्धि	५९	४०	शुद्ध	४	१२
सामु	१९३	४७	सिद्धि	१५०	४१	शुद्ध	४५	१३
सामु	१८८	४८	सिद्धि	२३३	४२	शुद्ध	३२	१३
सामु	२३५	४९	सिद्धि	१८३	४३	शुद्ध	४०	२५
सामु	१५४	५०	सिद्धि	१८८	४४	शुद्ध	१२	५९
सामु	१५९	५१	सिद्धि	१०	४५	शुद्ध	१६	१६
सामु	१५५	५२	सिद्धि	१४	४६	शुद्ध	३३	३३
सामु	१४०	५३	सिद्धि	१९	४७	शुद्ध	४५	३०
सामु	५४	५४	सिद्धि	३९	४८	शुद्ध	४५	३८
सामु	८९	५५	सिद्धि	८६	४९	शुद्ध	२३९	३८
सामु	१५३	५६	सिद्धि	८६	५०	शुद्ध	२३९	३८
सामु	१५३	५७	सिद्धि	३४३	५१	शुद्ध	२४८	४३
सामु	१५५	५८	सिद्धि	५६	५२	शुद्ध	३३	३३
सामु	१४८	५९	सिद्धि	३९	५३	शुद्ध	४५	३३
सामु	२०९	६०	सिद्धि	१३३	५४	शुद्ध	१३०	३५
सामु	४५	६१	सिद्धि	३०३	५५	शुद्ध	२४३	३५
सामु	४८	६२	सिद्धि	१००	५६	शुद्ध	९	४०
सामु	२३६	६३	सिद्धि	२२०	५७	शुद्ध	९	४३
सामु	२३६	६४	सिद्धि	२३३	५८	शुद्ध	२४३	३५
सामु	४५	६५	सिद्धि	२३३	५९	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	६६	सिद्धि	२३३	६०	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	६७	सिद्धि	२३३	६१	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	६८	सिद्धि	२३३	६२	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	६९	सिद्धि	२३३	६३	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७०	सिद्धि	२३३	६४	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७१	सिद्धि	२३३	६५	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७२	सिद्धि	२३३	६६	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७३	सिद्धि	२३३	६७	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७४	सिद्धि	२३३	६८	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७५	सिद्धि	२३३	६९	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७६	सिद्धि	२३३	७०	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७७	सिद्धि	२३३	७१	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७८	सिद्धि	२३३	७२	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	७९	सिद्धि	२३३	७३	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८०	सिद्धि	२३३	७४	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८१	सिद्धि	२३३	७५	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८२	सिद्धि	२३३	७६	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८३	सिद्धि	२३३	७७	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८४	सिद्धि	२३३	७८	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८५	सिद्धि	२३३	७९	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८६	सिद्धि	२३३	८०	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८७	सिद्धि	२३३	८१	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८८	सिद्धि	२३३	८२	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	८९	सिद्धि	२३३	८३	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९०	सिद्धि	२३३	८४	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९१	सिद्धि	२३३	८५	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९२	सिद्धि	२३३	८६	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९३	सिद्धि	२३३	८७	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९४	सिद्धि	२३३	८८	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९५	सिद्धि	२३३	८९	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९६	सिद्धि	२३३	९०	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९७	सिद्धि	२३३	९१	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९८	सिद्धि	२३३	९२	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	९९	सिद्धि	२३३	९३	शुद्ध	२४५	३५
सामु	२१५	१००	सिद्धि	२३३	९४	शुद्ध	२४५	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुक्ल	२३४	१७	शुद्धीकरणक	२३४	१६	श्रीरूप	१४१	४१
शुक्ल	२४५	२७	शुद्धि	१२०	४३	श्रीरुद्र	२५३	२३
शुक्ल	३६६	२३	शून	२७३	९५	श्रीगिरिक	२४१	१०
शुक्ल	२४५	२७	शेखर	१६४	१३६	श्रीगङ्गा	१०१	९३
शुक्ल	२४५	२७	शेखर	१५०	७६	श्रीदोदनि	४	१५
शुक्ल	२७४	३५	शेखर	१५०	७६	श्रीरि	५	२१
शुक्ल	५७	२	शेखर	१५०	७६	श्रीरि	१०	२६
शुक्ल	४३	४	शेखर	३५९	७	श्रीरि	२०५	१०२
शुक्ल	५७	१	शेखर	३०	३	श्रीरि	२४०	८
शुक्ल	१४७	६३	शेखर	८८	३४	श्रीरि	२५६	१९
शुक्ल	२०५	१०२	शेखर	१५	७५	श्रीरि	२७९	१४
शुक्ल	१२	५७	शेखर	६३	३८	श्रीरि	२७८	११८
शुक्ल	२१५	२३	शेखर	५३	४	श्रीरि	१५५	९९
शुक्ल	१२६	१४	शेखर	१६८	११	श्रीरि	३३	१४
शुक्ल	२१५	२४	शेखर	१००	८८	श्रीरि	३१९	१४३
शुक्ल	११९	२	शेखर	७७	१	श्रीरि	११७	१६५
शुक्ल	१००	८७	शेखर	२४१	१२	श्रीरि	३३	१४
शुक्ल	१००	८७	शेखर	८७	३२	श्रीरि	९२	५५
शुक्ल	२३८	१	शेखर	२४१	१२	श्रीरि	१०४	१०८
शुक्ल	१३४	१३	शेखर	१०७	१२३	श्रीरि	१०५	११३
शुक्ल	१३४	१३	शेखर	६३	३८	श्रीरि	३१९	१४३
शुक्ल	२६५	५६	शेखर	६२	३०	श्रीरि	११७	१६५
शुक्ल	२३	२८	शेखर	६३	३८	श्रीरि	९०	४४
शुक्ल	१६८	७७	शेखर	१४०	४०	श्रीरि	१३८	३३
शुक्ल	११५	१५७	शेखर	४७	२५	श्रीरि	३३	१६
शुक्ल	२१६	२६	शेखर	१२	५७	श्रीरि	३३	१२
शुक्ल	३३९	१६६	शेखर	२२	३४	श्रीरि	१२३	१५
शुक्ल	२२१	४५	शेखर	३३	१५	श्रीरि	३५८	६
शुक्ल	७	३२	शेखर	६३	३४	श्रीरि	९२	५७
शुक्ल	२२१	४५	शेखर	९३	५७	श्रीरि	३१०	१०२
शुक्ल	१२०	५	शेखर	२३३	९२	श्रीरि	३३६	३१
शुक्ल	१५७	१०९	शेखर	९२	५७	श्रीरि	२५८	२७
शुक्ल	१८९	४१	शेखर	१४७	६४	श्रीरि	२८०	१२
शुक्ल	२२९	७५	शेखर	१४४	५२	श्रीरि	१५४	९४
शुक्ल	७८	४	शेखर	११३	१४९	श्रीरि	१५४	९४
शुक्ल	११२	१४२	शेखर	७६	१६	श्रीरि	३९	२२
शुक्ल	२६३	२६	शेखर	२२३	१८	श्रीरि	२२२	५०
शुक्ल	२१९	३०	शेखर	२६५	५६	श्रीरि	१०३	३१
शुक्ल	७१	१७	शेखर	९३	५७	श्रीरि	१३	६२
शुक्ल	७५	१७	शेखर	१४४	५२	श्रीरि	२८०	१२
शुक्ल	२२६	६६	शेखर	२६४	७३	श्रीरि	२६	१६
शुक्ल	९	४३	शेखर	१८	१७	श्रीरि	२६	१६
शुक्ल	६०	२५	शेखर	१४३	५३	श्रीरि	७	२८
शुक्ल	१०२	१०७	शेखर	१३०	४३	श्रीरि	२०७	८२
शुक्ल	१०६	११६	शेखर	५२	१०	श्रीरि	८	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीषण	४	१४	भेद्यक	१४६	६०	वन्द	१४०	३९
भीरु	१५	७३	भेष्यातक	८८	३४	वष्टिक	१८२	९
भीषति	५	२१	सोक	२८७	२	वष्टिक	२१५	२४
भीषण	५५	६९	भः भेषत	२८	२५	वष्टिपय	२१०	७
भीषण	१५९	५२	भर्तृदा	१०२	९८	वाष्मानुर	९	४३
भीषिष्वा	८९	४०	भन्	२४३	२२	स		
भीषणी	८८	३९	भनिता	३०३	४०	संपाक	८५	२३
भीषिष्ट	१६२	१२९	भरय	२४३	२०	संभली	१३५	१९
भीकल	८७	३२	भपाक	२४३	२०	संभन्	२०६	१०६
भीकली	१०३	२५	भभ	५०	२	संभत	२६२	४२
भीमान्	२५५	१४	भभ	३२९	१८४	संभम	२८१	१८
भीमान्	८९	४०	भपयु	१४४	५२	संभाम	२८१	१८
भीक	२५५	१४	भपुति	२०९	२	संभुता	२०५	१०५
भीवास	७	३०	भपुर	१३८	३१	संभोगित	२०२	९२
भीवासकाप्यन	१	२२	भपुरी	१४०	३०	संभोजित	२०२	९२
भीवास	१६२	१२९	भपुरी	३१९	१४५	संराय	४०	२३
भीवेष्ट	१६२	१२९	भस्य	१३८	३१	संकाप	३८	१६
भीसंज्ञ	१६३	१२५	भस्यभपुरी	१४०	३०	संकाप	३८	१६
भीहतिनी	९५	६९	भस्य	२५५	२२	संवर	३५६	१६
भुत	३०४	७६	भस्य	३५५	२२	संवन्तर	२०	२०
भुति	३४	३	भमन	१३	६४	संवदन	२०८	४
भुति	१५४	९४	भस्य	९२	५२	संवनन	२०८	४
भुति	३०३	७३	भस्य	३०३	३४	संवर	१२१	१०
भुति	८०	४	भस्य	१२०	७	संवर	२८	२२
भुति	१४९	७४	भस्य	१४४	५४	संवर	६५	४३
भुति	८०	४	भस्य	३२	१२	संवर	७०	१९
भुति	१३९	५	भस्य	३३४	९१	संवर	२८२	२२
भेष्य	२८	२४	भस्य	३०५	७९	संवर	३०	१
भेष्य	३१	६	भस्य	१२५	२३	संवर	३१	५
भेष्य	२६६	५८	भस्य	३३९	२२५	संवर	३०८	९२
भेष्य	९३	५९	भस्य	२३८	११०	संवरित	२४६	१०९
भेष्य	९९	८४	भस्य	३३	१५	संवरिण	२४४	३०
भेष्य	१०३	९०	भस्य	२६	७१	संवर	२०२	९०
भेष्य	२६६	५८	भस्य	४		संवर	४९	३४
भेष्य	१४३	८८	भस्य	१६६	४	संवर	२०८	६
भेष्य	१४९	७४	भस्य	१२०	२९	संवर	५०	३६
भेष्य	१४९	७४	भस्य	४	१४	संवर	१६०	११८
भेष्य	५०	११	भस्य	९	७१	संवर	२०४	९८
भेष्य	१५४	९४	भस्य	९३	४८	संवर	३०	३
भेष्य	१६६	५८	भस्य	१०२	१०२	संवर	२५३	५
भेष्य	३५३	८	भस्य	११४	१५४	संवर	३३	५
भेष्य	२६६	५८	भस्य	४०	३	संवर	२०६	१०९
भेष्य	२५५	१४	भस्य	३३	४२	संवर	२८४	३०
भेष्य	२८०	११	भस्य	३८२	९	संवर	२६०	६८
भेष्य	१४६	६०	भस्य	२२६	६२	संवर	१६९	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शरीरं	२६०	६६	ससला	{ १६ ७२	समसत्त	२८२	२१	
संततं	१४	६९	ससला	{ ११२ १३३	समस्त	२६७	६५	
संनति	१६५	१	ससार्कित्वा	११	समस्या	३६	७	
संतत	२७५	१०२	ससाध	२१	समाः	२७	२०	
संतमय	५१	४	ससि	१९०	समासमीना	२२८	७२	
संतान	{ ११ ५३	५३	ससि	१९८	समाकपित्वा	३२	११	
संताप	१२	६०	ससि	१३४	समाधात	२०६	१०५	
संतापित	२७५	१०२	ससा	{ ७३ १६९	समाज	१३०	४२	
संदान	२२८	७३	ससा	{ ३१० १३७	समाजी	३७	११	
संदायित	२०३	९५	ससाजन	२७९	समाधि	{ ३१ ५		
संदाय	२०७	१११	ससासद	१७०	समाधि	{ ३०९ ९७		
संदिष्ट	{ २७३ २७१	९५ ८६	ससासद	१७०	समाधि	{ १४ २७		
संदेशावा	३८	१७	ससि	{ १६६ १००	समाधीदृष्ट	१३९	२४	
संदेशाद	१८४	१६	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२८३	२७	
संदेश	३०	३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	१६८	१०	
संदेश	१२९	३९	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२०९	९२	
संज्ञा	२०७	१११	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२८१	१६	
संज्ञा	३१०	१०२	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२७९	१०९	
संज्ञा	२४९	४२	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	३६	६	
संज्ञि	{ १८४ २८०	१८ ११	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२५०	४६	
संज्ञिनी	२२०	६२	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	१६९	१५	
संज्ञा	२३	६	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२०६	१०६	
सञ्जकतु	८८	३५	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	८२	१३	
सञ्जद	१९६	६५	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२०५	१०४	
सञ्जय	३२१	१५०	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२६७	६६	
सञ्जिधि	२८२	२३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	१३	६५	
सञ्जिकर्षण	२८२	२३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	{ १३ ९८	७९	
सञ्जिष्ट	२६०	६६	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२८१	१६	
सञ्जिधि	२८२	२३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	३२१	१५१	
सञ्जिष्ट	७७	१९	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२०५	१०७	
सपस	१८२	१०	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२०४	९९	
सपदि	{ ३५१ ३४९	९ ९	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२७२	९०	
सपदी	{ ३६९ ३७४	१४ १५	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	१२९	४०	
सपिष्ट	१३९	३३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	{ १२९ २०६	१०६	
सपीति	२२४	५५	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	३६४	१०	
सपदी	१५७	१०८	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	१६५	१२९	
सपकम्पु	१६९	१३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	३००	७५	
सपकम्प	८५	२३	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट	२५७	२३	
सपदि	६०	२०	ससि	{ २४७ २६०	समाधीदृष्ट			

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहस्रिन्	१९५	६२	साक्ष्यम्	१०२	२०	साक्षरं	६०	२४
सहा	{ १० ७३ १०५ ११३		साक्षपद्मीन	१८३	१२	साक्षा	२२६	६३
सहाय	१९७	७१	साक्षर	८०	३३	साहस	१८५	२१
सहायता	२८३	४१	साम	१८५	२०	साहस्य	{ १९५ ६२ १८६ ४३	
सहिष्णु	२५९	३१	सामन्	{ ३५ ३ १८५ २१		सिंह	{ ११८ १ २६६ ५५	
सहर्दय	२५३	३	सामागिक	१००	१६	सिंहतर्क	१५२	८५
सोपात्रिक	५०	१२	सामान्य	{ २९ ३१ १०० ८२		सिंहनाद	२०६	१०७
सोपुगीन	१९८	००	सामि	३६६	२४८	सिंहपुष्पी	१०१	९३
सोवम्सर	१८३	१४	सामिधेयी	१०१	२२	सिंहसहनन ..	२५५	१२
सोतायिक	२५३	५	सामुद्र	२२०	४१	सिद्धान्त	२३५	९८
साकम्	३५०	४	सांपरायिक ..	२०५	१०४	सिद्धान्त ..	२३५	९८
साकश्य	२००	२	सांप्रत्य	{ ३५५ २३ ३५२ ३१		सिद्धान्त ..	२८७	३१
साक्षात्	३४४	२४२	सायक	२८०	२	सिद्धान्त ..	१०३	१०३
सागर	५४	१	सायक	२८०	२	सिद्धान्त ..	{ १०२ १०३ १०५ ११४	
सावि	३५०	६	सायक	{ २३ ३ ३५४ १९		सिद्धता	३०३	७३
सावली	११२	१३३	सायक	{ ८२ १२ ३२५ १००		सिद्धतामय	५६	९
सावि	{ २८५ ३९ ३०२ ६० ३५९ २		सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	७०	११
सावितार	१४६	५९	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३० १०८ २८८ ५	
सातीनक	२३३	१६	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	२३५	९८
सारिक	४५	१६	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
सादिन्	{ १९५ ६० ३३३ १०६		सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधन	३३३	११९	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधारण	{ २४० ३० २०० ८२		सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधित	२६१	४०	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधित	२०६	११२	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधीयस्	३४१	२३४	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधु	{ १६६ ३ २६४ ५२ ३०९ १०१		सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साधुवादिन् ...	१९०	४४	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साध्य	३	१०	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साध्यस	४६	२१	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साध्वी	१३२	६	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
सानु	७८	५	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
सान्त्वय	१०८	५२	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
सान्वय	{ ३८ १८ १८५ २९		सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
सांकेतिक	१८०	२३	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साग्न	२६७	६६	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	
साग्नप्रतिष्ठ ..	२५९	३०	सार	{ ३२३ १० २९२ २३ ३३९ २२५		सिद्धतावत् ..	{ ३३ १३ २०३ ९५ २०४ ९८ ३०५ ८०	

क्र.सं.	विवरण	क्र.सं.	विवरण	क्र.सं.	विवरण	क्र.सं.	विवरण
1	...	2	...	3	...	4	...
5	...	6	...	7	...	8	...
9	...	10	...	11	...	12	...
13	...	14	...	15	...	16	...
17	...	18	...	19	...	20	...
21	...	22	...	23	...	24	...
25	...	26	...	27	...	28	...
29	...	30	...	31	...	32	...
33	...	34	...	35	...	36	...
37	...	38	...	39	...	40	...
41	...	42	...	43	...	44	...
45	...	46	...	47	...	48	...
49	...	50	...	51	...	52	...
53	...	54	...	55	...	56	...
57	...	58	...	59	...	60	...
61	...	62	...	63	...	64	...
65	...	66	...	67	...	68	...
69	...	70	...	71	...	72	...
73	...	74	...	75	...	76	...
77	...	78	...	79	...	80	...
81	...	82	...	83	...	84	...
85	...	86	...	87	...	88	...
89	...	90	...	91	...	92	...
93	...	94	...	95	...	96	...
97	...	98	...	99	...	100	...

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुखेवी	११४	१५५	सुनि	७०	१५	सोमराजी	१०३	९५
सुहृद्	१८३	१२	सुपाटी	३७२	३८	सोमवल्क	९३	५०
सुहृदय	२५	३३	सुमर	१२३	१३	सोमवल्क	२८८	९
सुका	११५	२	सुष्ट	२९३	३८	सोमवल्की	११३	१३०
सुख	२२६	६१	सुष्टि	२९६	३८	सोमवल्की	११३	१३०
सुख	११५	१४४	सुष्टपात्र	५०	१३	सोमवल्की	१०३	९५
सुख	२६३	४४	सुखन	५४	१३	सोमवल्की	९९	८३
सुख	३१३	१४४	सुख	७०	१४	सोमोद्गता	६३	३२
सुखि	३५९	८	सुख	८५	२५	सोमोद्गता	६३	३३
सुख	१९४	५९	सुखा	१९८	७८	सोमोद्गता	११७	१३६
सुख	३३९	३	सुखा	१८८	३३	सोमोद्गता	२२६	१०९
सुख	३३५	९९	सुखा	१	४३	सोमोद्गता	२४०	९
सुख	३०१	६१	सुखा	१९५	६२	सोमोद्गता	१०	९
सुखा	७४	८	सुखा	२००	८३	सोमोद्गता	१०	९
सुखिका	७४	८	सुखा	१९५	६३	सोमोद्गता	७४	१०
सुखिमा	१४०	३९	सुखा	२०८	६	सोमोद्गता	१३०	२४
सुख्या	२७३	१९	सुखा	१८९	९	सोमोद्गता	८४	३३
सुख	२७५	२८	सुखा	२०८	५	सोमोद्गता	२०	२६
सुखवेदन	२८२	२४	सुखा	२०९	२	सोमोद्गता	३२३	१६०
सुख	१३३	२८	सुखा	१३०	१९४	सोमोद्गता	७०	२६
सुख	३००	२०	सुखा	३०	६६	सोमोद्गता	२९५	६०
सुखा	३१३	११३	सुखा	५६	९	सोमोद्गता	२९६	६६
सुख	१३०	२०	सुखा	६२	३३	सोमोद्गता	५६	१०
सुख	३९	१२	सुखा	१९५	६३	सोमोद्गता	२०	२६
सुखोद्गता	२५०	३३	सुखा	१९०	४४	सोमोद्गता	७२०	७३
सुखवा	२३३	२४	सुखा	२२०	४६	सोमोद्गता	१३२	१०९
सुख	२३	२८	सुखा	१९५	६३	सोमोद्गता	१८९	८
सुख	१३५	१५०	सुखा	१९८	७८	सोमोद्गता	१८९	८
सुख	२५५	१५	सुखा	१३५	१८	सोमोद्गता	८८	३०
सुख	२३	३९	सुखा	२९६	६४	सोमोद्गता	७३९	३९
सुखि	१३३	६	सुखा	१३५	१८	सोमोद्गता	७३५	१०९
सुख	२३६	२५	सुखा	१३९	७	सोमोद्गता	८८	३०
सुखि	२४०	३५	सुखा	९०	७५	सोमोद्गता	२४३	५६
सुखि	२४०	३५	सुखा	९०	७५	सोमोद्गता	२४३	५६
सुख	२३	२८	सुखा	२४३	९०	सोमोद्गता	८८	३०
सुखेनवा	६६	३२	सुखा	३३९	२४	सोमोद्गता	१५०	७३
सुखेपिवा	३२२	१२०	सोमोद्गता	२५०	६३	सोमोद्गता	३०९	१०९
सुखेपिवा	२४	८	सोमोद्गता	२५	१०	सोमोद्गता	८३	१३
सुखि	१५४	२३	सोमोद्गता	७९	१८	सोमोद्गता	२७५	१०९
सुखि	१५४	२३	सोमोद्गता	७९	१८	सोमोद्गता	७०	३६
सुखि	१५४	२३	सोमोद्गता	७९	१८	सोमोद्गता	७०	३६
सुख	२५९	५	सोमोद्गता	१६८	९	सोमोद्गता	१५३	७३
सुख	१५०	७४	सोमोद्गता	१६८	९	सोमोद्गता	१५३	७३
सुखि	१५८	६०	सोमोद्गता	१६८	९	सोमोद्गता	१५३	७३
सुखि	१५८	६०	सोमोद्गता	१६८	९	सोमोद्गता	१५३	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सम्बन्धक	८३	१६	स्यापनी	९९	८४	सर्वाङ्ग	{ १३	१४
सम्बन्धरोमन् ...	११९	२	स्यामन्	२०५	१०२	सर्वाङ्ग	{ १०३	२९
सम्भ	२२९	७६	स्यायुक्	१८१	७	संज्ञा	{ १८३	१३
सम्भ	{ ८१	९	स्याल	३००	३२	संज्ञा	{ ३३६	२१३
सम्भकारि	२१४	२१	स्याली	{ ९२	५४	संज्ञा	२८०	१४
सम्भवन	२८५	३५	स्याली	{ २१०	३१	संज्ञा	२७०	८१
सम्भवा	२८५	३५	स्यावर	२६८	७३	संज्ञा	२८०	१४
सम्भवेरम	१८८	३५	स्याविर	१४०	४०	संज्ञा	१०९	१३३
सम्भम	३१०	१३४	स्यासक्त	१६१	१२२	संज्ञा	१०१	९३
सम्भ	३०	११	स्यास्तु	२६८	७३	संज्ञा	१०९	९
संमित	२७५	१०५	स्थिति	{ १८६	२६	संज्ञा	२८०	१३
संभुत	२७६	११०	स्थितर	२६८	७३	संज्ञा	५२	९
संभुति	३०	११	स्थिरा	{ १०५	११५	संज्ञा	२७९	१०
संभुतिपाठक ...	२०४	९७	स्थिरा	{ १०५	११५	संज्ञा	२७९	९
संभुत	२२९	७६	स्थिरायु	९०	४६	संज्ञा	२७९	६३
संभुत	३६४	१९	स्थूणा	{ २४७	३५	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	२२४	२४	स्थूणा	{ २९९	५०	संज्ञा	१५०	७५
संभुत	२८३	२९	स्थूण	{ २६६	६१	संज्ञा	२६०	६३
संभुत	२४४	२५	स्थूण	{ ३३४	२०३	संज्ञा	{ ८१	०
संभुत	२४४	२५	स्थूणकक्ष	२५३	६	संज्ञा	२७८	५
संभुत	२६६	६१	स्थूणकक्ष	२५३	६	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	३०	११	स्थूणकक्ष	१५९	११६	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	{ १२९	३९	स्थूणकक्ष	३२०	१४८	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	{ ३१८	१४१	स्थूणकक्ष	२६८	७३	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	१३१	२	स्थूणकक्ष	३०९	१३२	संज्ञा	१२	६०
संभुत	१३६	२०	स्थूणकक्ष	२९१	४६	संज्ञा	८८	३८
संभुत	१२९	३८	स्थूणकक्ष	३३२	१२४	संज्ञा	१७	१०
संभुत	७५	११	स्थूणकक्ष	२७९	९	संज्ञा	२७६	१३२
संभुत	१००	१८	स्थूणकक्ष	२७६	४३	संज्ञा	२७८	५
संभुत	१००	४४	स्थूणकक्ष	१६१	१२२	संज्ञा	२७९	१०
संभुत	{ १३८	९	स्थूणकक्ष	१४७	६६	संज्ञा	{ १५०	५
संभुत	{ ३०१	६०	स्थूणकक्ष	{ १८३	१२	संज्ञा	{ ३५३	१०
संभुत	६८	५	स्थूणकक्ष	{ २२१	४६	संज्ञा	७	२६
संभुत	३८	५	स्थूणकक्ष	{ २५५	१४	संज्ञा	८	३५
संभुत	१४१	४२	स्थूणकक्ष	७८	५	संज्ञा	४९	३४
संभुत	२०६	१११	स्थूणकक्ष	१०३	१०५	संज्ञा	{ ३६	६
संभुत	{ ८	३६	स्थूणकक्ष	२७२	९२	संज्ञा	{ ४७	२९
संभुत	{ ८१	८	स्थूणकक्ष	१३३	९	संज्ञा	१४	३०
संभुत	{ २९८	४८	स्थूणकक्ष	१०३	१०५	संज्ञा	{ ८६	२६
संभुत	१००	४५	स्थूणकक्ष	१०३	१०५	संज्ञा	{ १९२	५१
संभुत	{ १८५	१९	स्थूणकक्ष	१०३	१०५	संज्ञा	१९५	६०
संभुत	{ ३१३	११०	स्थूणकक्ष	१०३	१०५	संज्ञा	१४८	६०
संभुत	७९	१	स्थूणकक्ष	४०	२७	संज्ञा	२०२	२९
संभुत	३५३	११	स्थूणकक्ष	{ ३१	७	संज्ञा	२०२	२९
संभुत	२८३	८	स्थूणकक्ष	{ २८०	१४	संज्ञा	१३८	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्पृत	{ ११४	२४	स्तर	{ १४८	२५३	स्तरिन्	२५५	१५
स्पृति	२०८	५	स्तर	{ ३५	४	ह	३५०	५
सोमे	२१३	२३	स्तर	{ ४०	१	ह	३५०	५
सोमाक	९२	५०	स्तरात् (ह) ...	१०	४६	हय	{ ३३५	२३
संसिद्	८३	२८	स्तर	{ १०	५०	हय	{ ३३५	२३
शय	१३४	१३५	स्तर	{ ३२५	१३०	हय	३५८	११०
शय	२०९	९	स्तरूप	{ ५०	३८	हयिका	१००	८९
शयद्रुमा	२२०	१९	स्तरूप	{ ३१३	१३१	हय	४४	१५
शयन्ती	६२	३०	स्तर	२	६	हय	३३४	१८
शय	९९	८३	स्तर	२३४	९४	हयिकासिनी ..	१०९	१३०
शय	११३	१३३	स्तर	२४०	८	हय	२०६	१०८
शय	५	१०	स्तर	१११	१३८	हय	४४	१५
शय	२०५	१०४	स्तर	११	५२	हय	२६२	४१
शय	३३९	२	स्तर	२०	२६	हय	{ १०९	१३०
शय	१०२	२५	स्तर	११	५५	हय	{ १५३	९०
शय	२०२	९२	स्तर	११	५५	हय	३४४	२४३
शय	१०१	२४	स्तर	१३८	२९	हय	३०३	९६
शय	१०२	२५	स्तर	३३३	२४०	हय	१९०	४४
शय	९९	८३	स्तर	७४	१०	हय	१११	१३८
शय	८८	३०	स्तर	१३८	३२	हय	९०	४४
शय	{ ५०	११	स्तर	१३८	३२	हय	८	३५
शय	{ ३३१	२३२	स्तर	३०२	३८	हय	१८०	९८
शय	६२	३०	स्तर	३०८	९४	हय	{ ११८	१
शय	६२	३०	स्तर	८८	६०	हय	{ ३२६	१०४
शय	२३५	१००	स्तर	{ १०२	९८	हय	{ ११	५३
शय	{ १३९	३४	स्तर	११२	१०४	हय	{ १३३	१३१
शय	{ ३३५	२१०	स्तर	१०३	१००	हय	{ ३३	१३
शय	{ २५५	१५	स्तर	१०४	४०	हय	{ १२०	८
शय	{ २५६	१६	स्तर	४०	२३	हय	{ २९९	५०
शय	१३९	३४	स्तर	२९	३१	हय	{ २९९	५०
शय	२५५	१५	स्तर	५०	३६	हय	{ ३३	१
शय	३५१	८	स्तर	२३३	९०	हय	{ ३३	१४
शय	२०२	९२	स्तर	{ १८४	१०	हय	{ ३३	१४
शय	१९०	७०	स्तर	{ २५४	१०	हय	{ ३३	१४
शय	४०	२२	स्तर	१०	४६	हय	{ ३३	१४
शय	२०३	९४	स्तर	{ १०१	२३	हय	{ ३३	१४
शय	५०	३६	स्तर	{ ३५१	८	हय	{ ३३	१४
शय	२५९	३३	स्तर	३३३	२४३	हय	{ ३३	१४
शय	२०९	९	स्तर	४९	३२	हय	{ ३३	१४
शय	५०	३८	स्तर	२६४	५३	हय	{ ३३	१४
शय	५	१०	स्तर	२१०	३०	हय	{ ३३	१४
शय	१३९	३४	स्तर	३३३	२४३	हय	{ ३३	१४
शय	३५३	१६	स्तर	१३३	१३	हय	{ ३३	१४
शय	५	१६	स्तर	२०८	९	हय	{ ३३	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हरिमन्थक.....	२१४	१८	हार.....	१५३	१०५	हिलमोचिका ...	११५	१५३
हरिमन्थज.....	२१४	१८	हारिर्नि	१२८	३४	ही	३५१	९
हरिवालुक.....	१०७	१२१	हारीत	१२८	३४	हीन	{ २३५	१०३
हरिहय.....	१०	४६	हार्य	४३	२३	{ ३१५	१०३	
हरीतकी	९३	५९	हॉल	२१२	१३	हीरे.....	८	३५
हरेण	{ १०६	१२०	हाला	२४८	३९	हुतसुक्रमिषा ...	१३३	२१
हर्म	{ २१३	१६	हालिक.....	२२६	६४	हुतसुम्	१२	५८
हर्म्य	७४	९	हाव	४८	३२	हुम्.....	{ ३५२	१८
हर्म्यक्ष	११८	१	हास	४५	१९	{ ३४३	२५३	
हर्म्य	१८	२४	हॉसक	१०८	१२८	हुई	११	५५
हर्ममाण	२५४	७	हासिक	१८८	३६	हुति	{ ३९	८
हल.....	२१२	१३	हास्य	{ ४५	१७	{ २७९	६	
हली.....	३६६	२३	हाहा	{ ४५	१९	हह.....	११	५५
हला	४४	१५	हाहा	११	५५	हनिषा	२८४	३९
हलायुध	६	२४	हि	{ ३४८	२५६	हणीया.....	२८४	३२
हलाहल	५६	१०	{ ३५०	५				
हलिन्	६	२५	हिसा	३४०	२२८	हन्	{ २९	३१
हलिमिर्मा	८९	४२	हिसाकर्मन्.....	२८१	१९	{ १४०	३४	
हलिमिषा	२४८	३९	हिसा	२५९	२८	हन्	{ २९	३१
हल्य	२११	८	हिवा	३५९	८	हन्	{ १४७	३४
हल्य	२८६	४१	हिह	२२०	४०	हन्पत्रम्	३८	१८
हलक	६३	२६	हिहनिषास	९४	६२	हन्पात्र	२५३	३
हव	{ ३७९	८	हिहल	३६५	२०	हय	२६५	५३
{ ३३४	२०६		हिहली	१०५	११४	हरीक	३१	८
हविस्	{ १०२	२७	हिजल	९३	६१	हरीकेश	५	१८
{ २२३	५२		हिडीरे	२३६	१०५	हरे	२७५	१०३
हव्य	१७१	२४	हिण्डीरे.....	२३६	१०५	हरेभारत	२५४	७
हव्यपाक	१७१	२२	हिस्ताल	११८	१६९	हे	३५०	७
हव्यवाहन	१२	५८		{ १९	१८	{ १२	७०	
हस	४५	१८	हिम	{ १९	१९	हेति	{ ३०३	६०
हसनी	२१७	३०		{ ३६५	२२	हेतु	२९	२८
हसती	२१७	२९	हिमवत्	७८	३	हेमदृष्ट	७८	३
हल	{ १५२	८९	हिमवालुका	११३	१३०	हेमदुग्ध	८५	८३
{ १५५	९८		हिमसेद्वि	१९	१८	{ २३४	९४	
{ ३०१	५८		हिमोशु.....	१८	१३	हेमन्	{ ३६६	२३
हस्तधारण	२७८	५	हिमानी	१९	१८	हेमन्त	२६	१८
हस्तधारण	२७८	५	हिमावती	११३	१३८	हेमपुष्पक	९४	६३
हस्तिन्	१८८	३४	हिरण्य	{ २३३	९०	हेमपुष्पिका	९४	७१
हस्तिनक्ष	७६	१३	{ २३३	९३		हेमादि	११	५२
हस्तिपद	१९४	५९	{ २३४	९४		हेरम्भ	९	४१
हस्तिपरोह	१९४	५९	हिरण्यगर्भे	५	१६	हेला	४८	३२
हर्द	११	५५	हिरण्यवाह	६३	३४	हेषा	१९१	४७
हा	२४८	२५५	हिरण्यप्रेतस्	९२	५८	हे	३५०	७
हाडक	२३४	९४	हिरद	{ ३४९	३	हम	१८८	३२
हावय	{ ३०	९०	{ ३५०	७				
{ ३११	१०७							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हंसः	८	३८	हमिह	१०६	११९	हारिभी	१००	१२४
हंसपत्नी	११	५९	हम्य	११३	११	ही	४६	२३
	१०२	१०३	हम्यपरेषुवा ...	१०६	११०	हीन	२०२	९१
	११३	११८	हम्याह	११२	११२	हीत	२०२	९१
हिमानीय	११३	५९		१०	५०	हीवेर	१००	१२९
हीन	१००	१०	हारिनी	१०	९	हीरा	१९१	४०
हीम	११९	१३		१२	१०	हारिनी	१००	१२४
हीरा	११०	१०		१३२	१३२			
हम्य	१५५	९९						
हय	१०	२५						

क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अ		आधेय	३८	बकुकिन्	५२
अंगुमाहिन्	२१	आदिक्वि	१०४	खटक	२९०
अक्षपाद्	११०	आईक	११०	खटक	२९०
अग्रहण	५	आतिथ्य	५२	खटीरय	११९
अग्रह	२९४		इ	कमलोद्भव	५
अधोगम्य	१२२	इम	२१	कर्ममोटी	९
अनेकमूक	२९१	इमप्रसुप्तक	१४५	कर्मसाक्षिन्	२१
अन्तरिक्ष	१५	इला	६०	कारिख	११०
अग्निजनीयति	२१		उ	किशरक	२९१
अग्रजन	२९३	उकटिका	२९१	कुहिम	७४
अभियोग	३८	उद्गम्य	११	कुतप	११६
अवधान	३०	उदीचीय	१६	कुम्भीनी	६०
अवधेय	४६	उद्वय	०	कुम्भीनस	५२
अवहृगम	४६	उन्मुख	१२२	कुकट्टपा	९२
अवाहमय	१६	उत्का	१३	कुसर	२९३
अवाधीन	१६		ए	केपाय	१४५
अष्टमूर्ति	८	एकद्वि	१२४	कौशिक	१२३
अहिद्विष्टा	५२		औ	कौशिक	१०५
अहिर्नय	८	औतुल्य	११०	कौशिक	१०५
आ			क	कामा	६०
आधोश	३८	कण्ठ	२९४	कार	१३
आक्षेपाद्	११०				

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
धीरासागरकण्डका ...	७	झ		वप्राश	२१
धीर	१७८	झञ्झावात	१३	वर्ष	२९१
र		ट		वाक	२७१
शपोत	२१	टङ	२९१	वादवस्त्रीक	१७५
शनक	१२२	त		वारातये	१७५
शेरक	२९१	तमिजहन्	२१	विभूष	१७८
श		तार	४१	पुच्छरीक	११९
शङ्गारि	८	तारापथ	१५	पुष्पज	१२१
शङ्गा	७२	तिन्नीदन	२२३	पुराणपुर	१
शमिका	२९१	तेजसा राशि	२१	पूर्व	५
शर	७	जयीतनु	२१	पेटक	२९१
शङ्गी	६०	द		पैय	२१
शावेय	१७५	दशक	७९	पीपी	२१
शुद्ध	२९७	दर्प	७९	प्रकम्पन	१३
शो	६०	द्वय	१३	प्रकटोदित	३९
शोडश	५९	दारक	२९१	प्रणिधान	३०
शोभनी	९३	दारक	७	प्रत्यमह	१६
शीतिका	६०	दाय	१३	प्रतीचीन	१६
श्रव	१००	दिनमभि	२१	प्रघोतन	२१
ध		दिवस्पुषिणी	७२	प्रमात	२३
धू	१२३	दिवाग्न	१२३	प्रामथ	१६
ध		दिवाभीन	१२३	प्राचीन	१६
ध		दुर्गला	३८	प्राचेतन	१७४
धनुसाका	७४	देशिक	२९१	फ	
धनिका	९	द्विरसन	५२	फलधर	५१
धर्ममुखा	९	द्विरसन	१७५	ध	
धनु	३८	वातापुषिणी	७२	वलाहक	७
धनु	३८	वाताभूमी	७२	धुप	१६
धनुषदा	९	ध		धुरदरि	१६
धातक	११०	धामिनि	२१	धरावादिन्	१७७
धियोद्रेक	७१	धात्री	१०	म	
धिवदाय	११९	न		मग	९१
धिरप्रदिन्	११७	नामिकमन्	५	मणि	११
धेय	३८	नाथ	२९१	मनुष्य	१७८
ध		नाथामक	१७८	मणि	१३
धनमय	२३	निकन	५	मकान्	१३
ध		निकहान्	७४	मानुष	१३
धनमग्न	२३	निघडिनी	६९	माही	७
धनदी	६०	निनादय	१७३	माधवा	३०
धनधर्मिक	६	निवायिक	१७०	मृगधारी	१७
धनिक	२९३	ध		मृगि	१३
धिमिनाय	१७७	वज्रवज	११९	मृग	५१

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the Superintendence of Prof S. R. Bhambekar, M. A.,
and Prof K. R. Patil, B. A.*

	Original Price. Rs. & p.	Reduced Price. Rs. & p.
Āpastambya Dharmasūtra, Part I, with Critical Notes and index and various Readings of the Hiranyake-bi-Dharma sūtra, by Dr G. Bühler (R. S. S. No. 44) ...	2 12 0	1 0
----- Part II, containing extracts from Haradutta's Commentary called Ujjvala, by Dr. G. Bühler (R. S. S. No. 50) ...	2 4 0	1 2
Atharvāna Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob (R. S. S. No. 40) ...	2 8 0	1 4
Bhāṭṭi Kāvya, Vol. I with Mallinātha's Commentary, by Trivedi (R. S. S. No. 56) Mr K. P. ...	9 0 0	
----- Vol. II, by Mr. K. P. Trivedi (R. S. S. No. 57) ...	6 0 0	
Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob (R. S. S. No. 59) ...	8 0 0	4 0
Dat'akumāracharita of Dandin, Part I with Critical Notes, &c. by Dr G. Bühler (R. S. S. No. 10) (under revision.)		
----- Part II, by Dr P. Peterson (R. S. S. No. 42) ...	0 14 0	0 8
Dashināma Mātā, Part I Text Critical Notes, by Professor Pischel and Dr G. Bühler, (R. S. S. No. 17). ...	3 4 0	1 0
Ekavallī of Vidyādhara with Commentary Taralā of Mallinātha, with Critical Notes, &c. by Mr K. P. Trivedi B.A. (R. S. S. No. 63) ...	11 0 0	
Gandavaho, by Vākyapaṭi Edited by Mr S. P. Pandit (R. S. S. No. 54) ...	5 2 0	3 0
Handbook to Nirgraha Part I by Dr. P. Peterson, (R. S. S. No. 41) ...	3 0 0	1 8
----- Part II, by Dr P. Peterson (R. S. S. No. 45) ...	5 0 0	2 5
Hastopaleya's of Nīrāyana, by Dr P. Peterson (R. S. S. No. 33) ...	1 10 0	0 11
Hymns from the Rigveda, by Dr P. Peterson (R. S. S. No. 35) ...	4 0 0	2 4
----- (Second Selection by Dr P. Peterson (R. S. S. No. 55) ...	4 0 0	

Bombay Sanskrit Series—continued.		Rs. & p.	Rs. & p.
Kādambari, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 21)		2 0 0	
————— Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 21)		4 8 0	
Kirtikāumudi, by Mr. A. V. Kathavate, (B. S. S. No. 23) .			
Out of print (Copyright restored to the Author).			
Kumārpaṇa Charita, by Mr. R. P. Pandit (B. S. S. No. 20)		8 8 0	
Mṛichchakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Gollole (B. S. S. No. 52)		3 8 0	
Mālavikāgnimitra, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 6) ...		2 2 0	
Mālati-Mādhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15)		4 1 0	
Mahābhāṣya of Patanjali, Vol. I, Parts I, II, & III. (together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18)		8 0 0	4 8
————— Part II, by do. (B. S. S. No. 19)		2 0 0	1 0
————— Part III, by do. (B. S. S. No. 20)		2 0 0	1 0
Mahābhāṣya of Patanjali, Vol. II, Parts I, II, & III. (together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26)		9 0 0	
————— Vol. III., Part, I, by do. (B. S. S. No. 28) }			In the Year.
————— Part, II, by do. (B. S. S. No. 29) }			
————— Part, III, by do. (B. S. S. No. 30) }			
Mudrārākṣasa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 27) (Copyright restored to the Author.)			
Mahānārāyaṇopaniṣad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)		0 11 0	0 7
Nṛti and Vairāgya S'takas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 11) (Copyright restored to the Author)			
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jaṇottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38)		3 0 0	2 8
Nyāyakośa, by Mahāmahopādhyāya Bhūmachārya Zakkikar (B. S. S. No. 49)		12 0 0	6 0
Navas'hasāṅkarcharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 53)		3 4 0	1 10
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. P. Kielhorn (B. S. S. No. 4)		0 6 0	0 0
————— Book II, and III, with Notes by Dr. G. Buhler (B. S. S. No. 3)		0 6 0	0 4
————— Book IV. & V., with Notes by Dr. G. Buhler (B. S. S. No. 1)		0 6 0	0 4

Bombay Sanskrit Series—continued.		Rs.	Annas	Pais
Kādambari, Vol. I (Text), by Dr. F. Peterson (R. S. S. No. 24)		2	0	0
————— Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. F. Peterson, (R. S. S. No. 24)		1	5	0
Kirtikāsmoḥ, by Mr. A. V. Kathavate (R. S. S. No. 25)				
Out of print (Copyright restored to the Author).				
Kumārāśa Charita, by Mr. R. P. Parolia (R. S. S. No. 67)		2	8	0
Meichechakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Chelbala (R. S. S. No. 33)		3	4	0
Mālavikāgnimitra, by Mr. R. P. Parolia (R. S. S. No. 6)		2	2	0
Mālatī Mādhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. M. Dhundlikar (R. S. S. No. 13)		1	1	0
Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, & III. (together by Dr. F. Kielhorn R. S. S. No. 19)		2	0	0
————— Part II, by do. (R. S. S. No. 19)		2	0	0
————— Part III, by do. (R. S. S. No. 20)		2	0	0
Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Parts I, II, & III (together) by Dr. F. Kielhorn (R. S. S. No. 21, 22, & 26)		2	0	0
————— Vol. III., Part, I, by do. (R. S. S. No. 24)	In the Press.			
————— Part, II, by do. (R. S. S. No. 25)				
————— Part, III, by do. (R. S. S. No. 30)				
Mudrārākhaṣa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (R. S. S. No. 27) (Copyright restored to the Author.)				
Mahānārāyaṇopaniṣad, by Col. G. A. Jacob (R. S. S. No. 35)		0	11	0
Nīti and Vairāgya Śālokas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (R. S. S. No. 11) (Copyright restored to the Author)				
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jñānottama, by Col. G. A. Jacob (R. S. S. No. 38)		3	0	0
Nyāyakośa, by Mahāmahopādhyāya Bhīmāchārya Zalkikar (R. S. S. No. 49)		13	0	0
Navasāhasānkaracharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (R. S. S. No. 53)		3	4	0
Panchatantra, Book I, with Notes, by Mr. F. Kielhorn (R. S. S. No. 4)		0	6	0
————— Book II, and III, with Notes by Dr. G. Bühler (R. S. S. No. 3)		0	6	0
————— Book IV, & V., with Notes by Dr. G. Bühler (R. S. S. No. 1)		0	6	0

Bombay Sanskrit Series —continued.	Rs.	a.	p.	Rs.
Vikramādikāvakya, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14) (<i>Copyright restored to the Author</i>)				
Vikramorvasi, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (BSS No. 16)	2	0	0	

**SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE
BOMBAY SANSKRIT SERIES.**

Amarakosa, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sirha, with the Commentary of Mahes'vara. Edited by Mr. Bhagunat Shastri Talekar, with Index	...	1	12	0	0 1
Aksharavali Samiti, with the Commentary of Sāyapā- charya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M.A. Vols. I, II, III and IV., each at	10 0 0
Kāvya-prakāśa (2nd edition), by Pandit Vamanacharya Zakkur	5 1 0
Pañcatantra—Rāmāyana (Bālakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson	0 14 0

Bombay Sanskrit Series.—continued.		Rs. a. p.	Rs. a.
Vikramānkaśekhara, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14) (Copyright restored to the Author)			
Vikramorvasī, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 16)	2 0 0		

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE
BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Amaras'ā, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sinha, with the Commentary of Maheśvara. Edited by Mr. Raghunāt Shastri Talekar, with Index	1 12 0	0 13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sāyaṇāchārya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. Vols. I, II, III, and IV., each at	10 0 0	
Kāvya-prakāśa (2nd edition), by Pandit. Vamanāchārya Zalkikar	5 1 0	
Vālmīki—Rāmāyana (Bālakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson	0 14 0	

